

মহাভারতাস্তর্গত বিরাটপর্ষ ।

মহামহোপাধ্যায় শ্রীমদর্জুনমিশ্রকৃত
বিরাটদীপিকা সহিত ।

কলিকাতা,—বরাহনগর, পালপাড়া-চতুষ্পাঠীর অধ্যাপক “হিন্দু-সংকর্ষমালা” প্রভৃতি গ্রন্থ প্রকাশক
শ্রীমন্ন্যনাথ স্মৃতিরত্ন ও শ্রীউপেন্দ্রনাথ স্মৃতিতীর্থ কর্তৃক সংশোধিত ।

সপ্তম সংস্করণ ।

শ্রীযুক্ত সতীশচন্দ্র শীল দ্বারা ১০৫নং অপার চিৎপুর রোড, কলিকাতা হইতে প্রকাশিত ।

বরাহনগর—হিন্দু-সংকর্ষমালা প্রেসে শ্রীবিনোদবিহারী দাস দ্বারা মুদ্রিত ।

সন ১৩৩৭ সাল । বৈশাখ ।

মূল্য ~~১০/-~~ ^{১৭/-} ~~১০/-~~ ।

সংকল্প-বিধি ।

বিরাটপর্ব পাঠনাবিধি । বৃষোৎসর্গেব সঙ্কল্প (দ্বাদশভাগ হিন্দু-সংকল্পমালায় দেখ) করিয়া, মহাভারত নামোচ্চারণ জন্ত সংকল্প করিবে,—বিষ্ণুরোম্ তৎ সদদ্য অমুকে মাসি অমুকে পক্ষে অমুক তিথৌ অমুক গোত্রস্ত প্রেতস্ত অমুক দেবশর্মনোহশৌচাস্তাদ্বিতীয়েহ্ৰি মৎ সঙ্কলিত সোপকরণ বৎসতরী চতুষ্টয় সহিত সোপকরণ বৃষোৎসর্গাক হোমীয় হবিরক্ষয়ত্ব কামো দশধা “মহাভারত” নামোচ্চারণমহং করিষ্যামি । “মহাভারত” এই নাম দশবার জপ করিবে ।

বিষ্ণুরোম্ তৎ সদদ্যামুকে মাসি অমুকে পক্ষে অমুক তিথৌ অমুক গোত্রস্ত প্রেতস্ত অমুক দেবশর্মনোহশৌচাস্তাদ্বিতীয়েহ্ৰি মৎ সঙ্কলিত সোপকরণ বৎসতরী চতুষ্টয় সহিত সোপকরণ বৃষোৎসর্গাক হোমীয় হবিরক্ষয়ত্ব কামঃ শ্রীকৃষ্ণদ্বৈপায়নাত্তিথান মহর্ষি বেদব্যাস

শ্লোক জয়াখ্য মহাভাবতাস্তুর্গত ॐ জনমেজয় উবাচ । কথং বিরାটনগরে মম পূৰ্ব
পিতামহা ইত্যাদি নগরং মংস্ত বাজস্ত শুভে ভবতৰ্ষভ ইত্যস্তং বিরାটপৰ্ব পাঠনামহং
করিষ্যামি ।

কতিপয়শ্লোকপাঠস্থানে ।—অদ্যেত্যাদি—হোমীয় হবিরক্ষয়ঙ্কামঃ শ্ৰীকৃষ্ণদ্বৈপায়নাভি-
ধান মহৰ্ষি বেদব্যাসপ্রোক জয়াখ্য মহাভাবতাস্তুর্গত বিরাটপৰ্বীয় ॐ জনমেজয়উবাচ কথং
বিরাট নগরে মম পূৰ্ব পিতামহা—ইত্যাদি কতিপয় শ্লোকপাঠনামহং কবিষ্যামি ।

নারায়ণং নমস্কৃত্য নরৈষ্ণেব নবোক্তমং । দেবীং সবস্বতীং ব্যাসং ততো জয়মুদীবয়েৎ ॥
ॐ নারায়ণায় নমঃ, ॐ নরোক্তমায় নমঃ, ॐ দেবী নমঃ, ॐ সবস্বতী নমঃ, ॐ বেদব্যাসায় নমঃ ।

৯০



সতীক বিরাটপর্ষ ।

ঔ নমো গণেশায় জনমেজয় উবাচ ॥ কথং বিরাটনগরে যম পূর্বপিতামহাঃ ।
অজ্ঞাতবাস-সুখিতা হৃষ্যোখনশ্চয়াদিতাঃ ॥ পতিব্রতা মহাভাগা সততং ব্রহ্মবাদিনী ।

ঔ নমঃ শ্রীকৃষ্ণায় । পারাশর্য্যবচঃপারা-বারকন্দোলকেশয়ঃ । জীবয়ন্ত ভবজালা-নলদম্বমিদং জগৎ ।
বেদব্যাসবচোবীচি-বিচারবিষয়ে বিশৎ । চংক্রমীতি ন বা কশ্চ কশ্চাপি কলুষং মনঃ । বচনং মুনি-
বদ্যন্ত বচনং কীরনীরধেঃ । অজ্ঞনং সজ্ঞনদৃশাং ব্যজ্ঞনং ব্রহ্মসম্বিদঃ । বীচয়ে ভববাহিত্তাতাবৎ

কৌপদী চ কথং ব্রহ্মরজ্জাতা দুঃখিতাহবসৎ (১) ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ যথা বিরাটনগরে
তব পূৰ্বপিতামহাঃ । অজ্ঞাতবাসমুষিতা-সুচ্চুগুষ্ণ নরাধিপ ॥ তথা তু স বরাল্লক্য ধৰ্ম্মা-
কৰ্মভূতাস্বর । গদ্যশ্রমং ব্রাহ্মণেভ্য-আচখ্যৌ সৰ্বমেব তৎ । কথয়িষ্য তু তৎ সৰ্বং ব্রাহ্ম-

স্মৃদবীচয়ঃ । যাবদ্বিচার্য্য নো বেদ বেদব্যাসবচোহর্থবৎ ॥ বেদব্যাসমুখাস্তোক্ত-পলিতং বাসয়ামৃতম্ ।
সন্তোক্তরসং ভুবনং দেববোধং ভজামহে ॥ অজ্ঞানতিমিবাশ্চোদমুক্তয়ে ব্যাসভানবে । নমো নবরস-
সিদ্ধ-রাশিকিরণমালিনে ॥ শ্রীদেববোধপাদাদি-তাতোপদেশসেবিনা । ক্রিয়তেহক্ষুর্নমিশ্ৰেণ বিরাটপৰ্ক- ২
দীপিকা ॥

(১) কথং বিরাটনগরে ইত্যাদি সভাং বিরাটশ্চ ততোহভিজগুরিত্যশ্চ বিবাটপৰ্কণঃ চতুৰ্গসাদনী
ভূতং সত্যং দ্যুতচ্ছলেন প্রযুক্তায়ামপি অজ্ঞাতবাসকর্তব্যাতা প্রতিজ্ঞায়াং ন হাতব্যমিত্যর্থঃ । তথা
বিরাটনগরে ইত্যাদেঃ সৰ্কে বেতনাদিত্যশ্চ অজ্ঞাতবাসনিৰ্বাহায়াজাত চৰ্যাপরিগ্রহ । তত্র চ যং
কাষবহামুপগতশ্চোপজীবিনঃ প্রভুপ্ৰীণনং শ্রেয়ঃসাধনমিতি বিরাটপ্ৰীত্যে যুধিষ্ঠিরাণীনাং সভাস্তারম্
ইতি তাৎপৰ্য্যার্থঃ । কথং বিরাটনগরে যম পূৰ্বপিতামহাঃ । অজ্ঞাতবাসমুষিতা দুৰ্যোধনভয়াদিতাঃ ॥

णेत्यो वृथिष्ठिरः ॥ अरणीसहितः (२) तस्य ब्राह्मणाय नृवेदयत् ॥ ततो वृथिष्ठिरौ
 राजा धर्मपुत्रो महामनाः । सन्निवर्त्यानुजान् (३) सर्कानिति होवाच (४) भारत ।
 द्वादशेमानि वर्षाणि स्वार्ष्ट्यां प्रेषिता वयम् ॥ त्रयोदशोऽयं संग्राहः कच्छ्यां परम-
 दुर्बलः । स साधु कौस्तुभे इतो वासमर्जुन रोचय । सन्वत्सरमिमं यत्र वसेमा-विदिताः
 परैः (५) ॥ अर्जुन उवाच ॥ तस्मैव वरदानेन धर्मस्तु च महात्मनः । अज्ञाता विचरिष्यामो

ननु जनमेजयस्य पाण्डवाः कथं पितामहा इत्याद्याते मम पूर्वः पिता पवीर्यं तस्य पितामहास्ये ७
 तवति ममेत्यव्ययमनुकसमासो वा । अज्ञातवासं कूर्कस्तः । (२) अरणीसहितः अरणीवृक्षः तस्य
 ब्राह्मणाय यज्ञारणीसहितः युगरूपी धर्मो अहार तस्य इति बोध्यम् । अरणीसहितः मह्यमिति पाठे
 अग्र्यपतिहानमरणी व्यावर्तनदण्डो मह्य इति भेदः । पूर्वमुक्तमारण्यके च अरणीसहितः मह्यं ब्राह्मण-
 स्तारिहोत्रिण इति (३) सन्निवर्त क्रोधादिति शेषः । सन्निवेश इति पाठे यथाहानः वेशयिष्या
 सन्निकष्य इति पाठे प्रारणः समीपमानीयेत्यर्थः सन्निपूर्वः कृष्धातुः समीपवचनः । (४) इतिहोवाचेति
 इतिहाय्यं वक्तव्यार्थप्रकरणं प्रकाशयति अव्यानामनेकार्थत्वात् । (५) यत्रेमा वसतीः-सर्वे

নরাণাং (৬) ভরতর্ষভ । কিন্তু বাসায় বাষ্ট্রাণি কীর্তয়িষ্যামি কানিচিৎ । রমণীয়ানি গুণানি
 তেষাং কিঞ্চিৎ স্য রোচয় (৭) ॥ সন্তি রম্যা জনপদা বহুশ্চাঃ পরিতঃ কুরুন্ (৮) । পাঞ্চালা-
 শ্চেদি মৎস্তাশ্চ শূরসেনাঃ পটচ্চবাঃ ॥ দশার্ণা নব [নব] রাষ্ট্রাশ্চ মল্লাঃ শাৰ্বা যুগন্ধরাঃ ॥
 কুস্তিরাষ্ট্রং সুবিস্তীর্ণং সুবাষ্ট্রাবস্তুষস্তথা (৯) ॥ এতেষাং কতমো রাজন্নিবাসস্তব রোচতে ।
 বৎস্তামো যত্র রাজেন্দ্র সস্বৎসবমিমং বয়ং ॥ যুধিষ্ঠির উবাচ ॥ এবমেতন্মহাবাহো যথা স
 ভগবান্ প্রভুঃ । অব্রবীৎ সৰ্বভূতেশ-স্তুত্থা ন তদন্তথা ॥ অবশ্যমেব বাসার্থং রমণীয়ং
 শিবং সুখং (১০) । সন্মদ্র্য সহিতৈঃ সর্কৈর্ব-বস্তুব্য-মকুতোভয়ৈঃ (১১) ॥ মৎস্তো বিরাতো

বসামোহবিহিতা ইতি বা পাঠঃ । ইমাঃ ষট্যধিকশতব্রহ্মাবচ্ছিন্না বসতী রাজীঃ যত্র যন্মিক্শে বসামো
 বৎস্তামঃ সংপ্রত্যেব বর্তমানসামীপ্যে বর্তমানবন্তেতি লট্ বসতী রাজিবেশ্নেনেবিত্যমরঃ । সংবৎসরমিমং
 যজ্ঞেতি পাঠে স্পষ্টার্থঃ । (৬) অজ্ঞাতা নরাণামিত্যমরঃ । (৭) রোচয় কচিমিমাং কুরু । (৮) পরিতঃ
 কুরুন্ পরিশব্ধযোগাদ্বিতীয়া সমস্ততন্ত পরিত ইত্যমরঃ । (৯) অবস্তুক্ছয়নী । (১০) রমণীয়ং কচি
 হেতুহাৎ শিবং কল্যাণহাৎ সুখং পুণ্যাহেতুহাৎ । (১১) অকুতোভয়ৈঃ নাস্তি কুতোহপি ভয়ং যেষাং

বলবান-ভিরক্ষেৎ স পাণ্ডবান্ । ধৰ্ম্মশীলো বদান্তশ্চ (১২) বৃদ্ধশ্চ স্তুমহাধনঃ ॥ বিরাট-
নগরে তাত সত্বৎসরমিমং বয়ম্ । কুৰ্ব্বন্তস্তস্মৈ কৰ্ম্মানি বিহরিষ্যাম ভারত ॥ যানি
যানি চ কৰ্ম্মানি তস্মৈ বক্ষ্যামহে বয়ম্ । কৰ্ত্ত্বং যোগ্যঃ স তৎ কৰ্ম্ম ব্রবীতু কুৰু-
নন্দনাঃ (১৩) ॥ অৰ্জুন উবাচ ॥ নরদেব কথং তস্মৈ রাষ্ট্রে কৰ্ম্ম করিষ্যসি ।
বিরাটনগরে সাধো বৎসসে কেন কৰ্ম্মণা ॥ মূৰ্খদাত্তো হ্রীমাংশ্চ ধাৰ্ম্মিকঃ সত্য-
সঙ্গরঃ । রাজং-স্তমাপদাকৃষ্টেঃ কিঙ্করিষ্যসি পাণ্ডব ॥ ন হুঃখমুচিতং কিঙ্কিজাজ্জা
বেদ যথা জনঃ ॥ স ইমা-মাপদং প্রাপ্য কথং ঘোরাস্তুরিষ্যসি (১৪) ॥ যুধিষ্ঠির উবাচ ॥

তৈরন্বাভিঃ । (১২) বদান্তো দানশীলঃ । (১৩) যানি যানি কৰ্ম্মাণীত্যাদি অত্র কুৰুনন্দনা ইতি
সম্বোধনদৰ্শনাৎ যুস্মচ্ছব্দো লভ্যতে স ইতি দৰ্শনাদয় ইহেতি চ তদন্বয়র্থঃ হে কুৰুনন্দনাঃ যুস্মাকং মধ্যে
বৎ কৰ্ম্ম কৰ্ত্ত্বং যো যোগ্যো ভাষনং স তদ্ব্রবীতু ক্রমাৎ সময়ে বেতি শেষঃ ন কেবলং তৎ কৰ্ম্ম ব্রবীতু
অপিহু তস্মৈ বিরাটনগরিতাম্ যানি যানি কৰ্ম্মানি বক্ষ্যামহে কথয়িষ্যামঃ যো যৎ কৰ্ত্ত্বং যোগ্যঃ স তানি
ব্রবীতু ইতি যানীতি সম্বন্ধাৎ তানীতি পদং লক্ষ্যতে । (১৪) । মূৰ্খকৰ্ম্মশ অকঠিবকা ইত্যর্থঃ । পর-

श्रुत्वाः वत् करिष्यामि कर्म वै कुरुनन्तः । विराट्-मनुष्येण्य राजानं पुरुषवर्षताः ॥
 सतासतारो (१५) उविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः । कङ्को नाम विज्ञोः कृष्ण मताकः
 प्रियदेवनः ॥ वैदूर्यान् काकनान् दास्तान् कलैर्ज्योतीरसैः सह । कृष्णकार्णोहिताकांश्च
 निवृत्तामि मनोरमान् (१६) ॥ विराटराजः (१७) रमयन् सामात्यं सह वाङ्मवः । न च

५
 ४
 ३
 २
 १

पीडाजनितदुःखभावो वा । वदातो वहग्रद एव स्युर्वदन्तुलमक-दानशौच्य वहग्रद इत्यमरः ।
 हीमान् अकर्तव्याग्निवृत्तः । सत्यमकरं सत्यं संगिरति सत्यप्रतिज्ञः । प्रतिज्ञासिद्धिपिंसु सवरः ।
 इत्यभिधानिकाः । एवञ्चतस्य तव कथं परसेवानिर्वाह इति बुद्धिर्भूतः एति अर्जुनप्रतिज्ञायः ।
 (१५) सतासतारः सताध्यकः तत्राधिकृत इति यावत् । (१६) कङ्को नाम विज्ञो दुष्टेति कः प्रां
 कर्णविज्ञे नाम एकांशे विज्ञः कश्चिद्व्यां । मताकः ज्ञातपाशकः । प्रियो देविता हातकारो
 वत् । वैदूर्यान् विदूर्धमपिप्रभवान् काकनान् काकनभवान् एरोगदृष्टान् वा कलैः पारिपट्टैकैः
 ज्योतीरसैः पाशपातनपट्टवैर्का कलैः ज्योतीरसैः सह तथा च, कङ्को आतीकले शस्त्रे हेतुर्धे
 कृष्णकार्णोः । अग्नौ दिवाकरे ज्योतिः पुमान् दृष्टो नपुंसकविति केवः । रसोहृत्पाशः ।

मां वेत्सते (१८) कश्चित्शोषयिष्ये च तं नृपम् ॥ आसं युधिष्ठिरश्चाहं पूरा प्राणसमः
मथा ॥ इति वक्ष्यामि नृपतिं यदि मां सोऽह्युष्येऽप्येते (१९) ॥ इत्येतेषो मया कृतः
विहरिष्याम्यहं मथा । वृकोदर विराटे (२०) च वत्ससे केन कर्मणा ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां विराटपर्वणि वास-

समव्रणे युधिष्ठिरवाक्यं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ * ॥

भीमसेन उवाच ॥ पौरोगवो ब्रह्मणेऽहं बलवो नाम नामतः । उपश्रुत्वामि

राजनं विराटमिति मे मतिः (१) । नृपानस्तु (२) । करिष्यामि कुशलोऽस्मि महानसे ।

कृकान् लोहितकांसु कृकलोहितवर्णतिरान् शरीन् निवृत्तयतीति यथाहानं निवेशयिष्यामि विधातयतीति
वा पाठः (१९) विराटराजः विराटनाया राजा मध्यपदलोपी समासः टः समासात्तः । (१८) वेत्सते
वेदियति । (१९) अह्युष्येति एकति । न च ब्रह्मणेऽहं विद्यावृथातिधानेऽप्यसत्याऽसदः प्राणा-
त्यये मर्कटनापहारे चासत्यादोषात्तथा ॥ (२०) विराटे विराटसमीपे युधिष्ठिरवाक्यम् ॥ ० ॥

(१) पौरोगवो ब्रह्मणेऽहं बलवो नाम नामतः । इत्याद्येको नाम एलिद्धो नामतः मत्तः

२०
२१
२२

१

कृतपूर्वाणि यान्त्रु व्यञ्जनानि सुशिक्षितैः । तानप्याभि-भविष्यामि श्रुतिः संजनयन्नहम् ।
 आहरिष्यामि दारुणां निचयान्नहतोऽपि च (७) । यन्प्रेक्ष्य विपुलं (४) कर्म राज्ञा
 श्रुतो भविष्यति (राज्ञा संयोज्यते समां) । अमानुषाणि कुर्वाणं तानि कर्माणि
 भारत । राज्ञस्तु परिप्रेष्या मन्त्रेण मां भृशं नृपम् (५) । भक्त्यान्नरसपानानां
 भविष्यामि तथेश्वरः । द्विपा वा बलिनो राजन् वृषभा वा महाबलाः । विनिघ्राह्या
 यदि मया निघ्रेहीष्यामि तानपि । ये च केचिन्नियोत्सृष्टि समाजेषु निषोधकाः (६) ।
 तानहं निहनिष्यामि रतिः तन्त्रु विवर्द्धयन् । न हेमान् युध्यमानान् वै हनिष्यामि
 कथञ्चन । अथ तान् पातयिष्यामि यथा यान्त्रु न क्षयं । आरालिको गो विकर्त्ता

इति क्रवाणो वदन् उपहासामि । (२) सुपान् व्यञ्जनादीन् । (३) निचयान् राशीन् । (४) विपुलं
 मह्यं । (५) मन्त्रेण ज्ञान्त्रु भृशं यथा ज्ञान् । (६) निषोत्सृष्टि बाहना योत्सृष्टि । निषोधकाः
 बाहयोधिनो मत्ता इत्यर्थः । (७) आरालिका गोविकर्त्ता सुदकर्त्ता निषोधकः । आसं युधिष्ठिरश्चाहं

सूयकर्त्ता निषोधकः । आसः युधिष्ठिरवृत्ताह-मिति वक्ष्यामि [पृच्छतः] राजनि (१) ।
आज्ञानमाज्ञना रक्षंश्चरिष्यामि (८) विशाम्पते । इत्येतत् प्रतिजानामि विहरिष्याम्यहं

पृष्ठे वक्ष्यामि राजनि । आरालिको उक्तः अथवा राजः प्रमाणबोधनिष्कः यथालानं पानरूपं
संस्मरोतीति ठक् आरालिकः आरालः कुट्टिमे सञ्जे रसे च मन्त्रहस्तिनि इति विश्वः । अथवारालिकं
एकतीनां गुणदोषसूचकः हस्तिनां मदको वा तथाच विक्रमादिताः । आरालिकः सूचनको हस्तिनां
मदकस्तथा इति । गोविकर्त्ता गवां मन्त्रवृषाणां सूक्ष्मे विकर्त्ता निवारकः अथवा गोतमेर्ग्रामनगरपुर-
पत्तनधेठधर्यादेविभाग कर्त्ता यथा गवां मन्त्रपञ्चसंस्कृतप्रोक्तापत्रंशैषाचिकलमित्तद्वयसाहित्याद्वय
वर्कैवदिकर्त्तेशिकानां वाचां विशेषणार्थतो ग्रहत्तश्च कर्त्ता प्रयोगनिपुणः पर प्रयोगवाधिशेषविच्छ
उक्तक, पण्डितानां परं प्रोहर्त्तामसेनमरिन्दमम् । गवां जलानां विशेषज्ञो वा । सूयकर्त्ता वाञ्छनकृत्
सूयः सूयशास्त्रज्ञो वा । निषोधको विशेषेण बाह्यप्रहारविं परप्रहारवृत्तविहारप्रवृत्तनविच्छ ।
उक्तक उीमसेनसमो नास्ति परयोरुक्तयोरपि । शस्त्रे ग्रहणने ज्ञाने उरसे त्रविणे तथेति ।
का ते राजवृत्ति कश्च मिति पृष्ठे वक्ष्यामि राजनीति कर्त्तानि सप्रमी (८) रक्षन् उग्रं कूर्त्तन् ।

विश्वाम्पते -

যথা । যুধিষ্ঠির উবাচ ॥ যমগ্নির্বাঙ্কণো ভূত্বা সমাগচ্ছন্নুং বরম্ । দিধক্ষুঃ খাণ্ডবং
 দাবং (৯) দাসাই সহিতং পুরা । মহাবলং মহাবাহু-মজ্জিতং কুরুনন্দনম্ । সোহয়ং কিং
 কৰ্ম্ম কৌন্তেয়ঃ করিষ্যতি ধনঞ্জয়ঃ । যোহয়মাসাদ্য তং দাবং তর্পর্যামাস পাবকং ।
 বিজিতৈত্যকরথেনৈন্দ্রং হত্বা পন্নগরান্কসান্ । বাসুকৈঃ সর্পরাজস্তু স্বসারং হতবাংশ্চ যঃ ।
 শ্রেষ্ঠঃ [যঃ প্রতিষোধানাং] প্রতিযুধাং নাম (১০) সোহর্জুনঃ কিং করিষ্যতি । সূর্য্যাঃ
 প্রতপতাং শ্রেষ্ঠো দ্বিপদাং ব্রাহ্মণো ববঃ । আশীবিষশ্চ সর্পাণা- (১১) মগ্নিস্তেজস্বিনাং
 বরঃ । আয়ুধানাং ববো বজ্রঃ ককুদ্ভ্যাংশ্চ গবাং বরঃ । হৃদানামুদধিঃ শ্রেষ্ঠঃ পর্জন্তো বর্ষতাং
 বরঃ । ধৃতরাষ্ট্রশ্চ হংসানাং (নাগানাং) হস্তিষৈরাবণো বরঃ । পুত্রঃ প্রিয়াণামধিকো ভার্য্যা
 চ সূহৃদাং বরা । যথৈতানি বিশিষ্টানি জাত্যাং জাত্যাং বৃকোদর । এবং যুবা গুড়াকেশঃ
 শ্রেষ্ঠঃ সর্বধনুস্বতাং (১২) । সোহয়মিত্রাদনবরো বাসুদেবাচ্চ ভারত (১৩) । গাণ্ডীব-

(৯) দাবং বনং । (১০) শ্রেষ্ঠঃ প্রতিযুধাং নামঃ প্রতিযুধাং শ্রেষ্ঠো নামেত্যয়মঃ নাম প্রসিদ্ধঃ ।
 (১১) আশীবিষশ্চ সর্পাণাং আশী দংষ্ট্রা তস্তাং বিষং যন্ত সর্পাঃ সামান্যজাতয়ঃ । (১২) গুড়াকেশঃ

धन्वा श्वेताश्वो वीडन्सुः किं कविष्यति । उषिष्वा पञ्चवर्षाणि सहस्राक्षं बेश्मनि ।
अद्भ्योगं समासाद्य (१४) श्ववीर्यान्मातृषाद्भुतम् (१५) । दिव्याश्वानि चापुनि देव-
रूपेण भासता । वं मन्त्रे द्वादशं क्रुद्ध-मादित्यानां त्रयोदशं । वसूनां नवमं
मन्त्रे ग्रहाणां दशमं तथा । यस्तु बाहू समो दीर्घो ज्याघात-कठिनश्चर्चो । दक्षिणे चैव
सव्ये च गवामिव बहः कृतः (१६) । हिमवानिव शैलानां समुद्रः सरितामिव । त्रिदशानां
यथा पञ्जे वसूनामिव हव्यराट् [हव्यवाट्] युगाणामिव शार्दूलो गरुडान् पतता-
मिव (१७) । वरः सन्नहमानानां सोहर्षुनः किं कविष्यति ॥ अर्जुन उवाच ॥ प्रतिज्ञां

शुद्धा मूर्त्तौ तद्वत् केशा यस्तु स तथा शुद्धाका निद्रा तन्ना क्षिप्रः क्षिप्रनिद्र इत्यर्थः । अथवा शुद्धाकाया
यस्य विद्योति अतएव सकृदधुर्वाणां श्रेष्ठः । (१७) सोहर्षमिन्द्रादनवरो वासुदेवाच्चेत्यादि अनवमः
अमृतं अनवर इति पाठे सदृश एवार्थः अवरज इति पाठे अनेर्जः अवरं जातः इत्यादिसः वासु-
देवाङ्गि वासुदेवः नरनारायणयोरेक्यां विशेषणोऽस्य कर्त्तव्य इत्यर्थः । (१४) अद्भ्योगं' मन्त्र-
ज्याघातप्रोपायम् (१५) मातृषाद्भुतं मातृषलोकेऽप्रचारात् । (१६) गवामिव बहः-कृतः बहो

যশোকোশ্মীতি করিষ্যামি মহীপতে । জ্যাঘাতৌ হি (সু) মহাশ্তৌ মে সম্বর্ত্তুঃ নৃপ দুর্করৌ ।
 বলয়েচ্ছাদয়িষ্যামি বাহু কৃতকিণাবুভৌ । কর্ণয়োঃ প্রতিমুচ্যাহং (১৮) কুণ্ডলে অলনো-
 পমে । পিন্ধকবুঃ (১৯) পাণিত্যাং তৃতীয়াং প্রকৃতিং গতঃ (২০) । বেণী কৃতশিরা
 রাজমালা চৈব বৃহন্নলা । পঠমাখ্যায়িকাকৈব জ্ঞীভাবেন পুনঃ পুনঃ । রময়িষ্যে মহী-
 পাল-মস্তাংশ্চাস্তঃপুরে জনান্ । গীতং নৃত্যং বিচিত্রঞ্চ বাদিত্রং বিবিধং তথা । শিক্ণয়ি-
 ষ্যাম্যহং রাজন্ বিরাটশ্চ পূবস্ত্রিয়ঃ । প্রজানাং সমুদাচারং (২১) বহু কর্মকৃতং বদন্ ।
 ছাদয়িষ্যামি কোন্তের মায়য়াত্মান মাঅনা । যুধিষ্ঠিরশ্চ গেহে বৈ দ্রৌপদ্যাঃ পরি-
 চারিকা । উষিতাশ্মীতি বক্ষ্যামি পৃষ্টৌ রাজ্ঞা চ পাণ্ডব (ভারত) । এতেন বিধিনা চ্ছন্নঃ

যুগধ্বংসঃ কিণঃ কটা ইতি যশু প্রসিদ্ধঃ স্বর্গপ্রদেশস্ত বহা ইত্যভিধানক । (১৭) হিমবানিব রত্নতাক
 ধনুশ্চ সমুদ্রা ইব অগাধত্বাৎ শক্র ইব শক্ত্যা বহুনাশয়ীনাং হব্যরাট্ বজ্রয়োহগ্নিরিব পত্রোণ তেজসা
 শার্ঙ্গুল ইব বিক্রমে গরুড় ইব বেগেন যশু ইত্যর্থঃ । (১৮) প্রতিমুচ্য বন্ধা । (১৯) পিন্ধকবুঃ বন্ধ-
 বলয়ঃ কবুর্ন । বলয়ে শব্দে ইত্যমরঃ । তৃতীয়াং প্রকৃতিং নপুংসকমৃতিম্ । উর্ধ্বশ্চাঃ শাপমহু-

কৃতকেন যথানলঃ (২২) । বিহরিষ্যামি রাজেন্দ্র বিরাটভবনে স্তম্ভম্ ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥
 ইত্যেবমুক্ত্বা পুরুষপ্রবীর-স্তথাঙ্কুরনো ধর্ম্যভূতাং বরিষ্ঠঃ । যাক্যং তথাসৌ বিরাম্য ভূমৌ
 ব্রূপোহপরং ভ্রাতরমাবভাষে ॥ * ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যসংহিতায়
 বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্বণি বাসসংমন্ত্রণে অঙ্কুরনবাক্যং নাম ত্রিভীষ্মোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

যুধিষ্ঠির উবাচ । কিং স্বং নকুল কুর্বাণস্তত্র তাত চরিষ্যসি । কশ্ম তৎ স্বং সমাচক্ষু
 বাট্টে তন্ত মহীপতেঃ ॥ সুকুমারশ্চ শূরশ্চ দর্শনীমুঃ সুখোচিতঃ ॥ নকুল উবাচ ॥ অথবদ্বো
 (১) উবিষ্যামি বিরাটনৃপতেরহম্ । সর্বথা জ্ঞানসম্পন্নঃ কুশলঃ পরিরক্ষণে ॥ ক্রীড়িকো
 নামি নারায়ঃ কশ্মৈতৎ সুপ্রিয়ং মম । কুশলোহস্ম্যশিক্ষায়াং তথৈবাখিচক্ষিৎসিতে ॥
 প্রিয়শ্চ সততং মেহথাঃ কুরুরাজ যথা তব । ন ছুটোশ্চ উবিষ্যন্তি কিশোরা যত্ববা অপি

প্ৰসুতিঃ ধর্ম্যবরাজ । (২১) তদা যদুদাচারং সম্যক্ভবম্ । (২২) কৃতকেন যথানল কৃতকং তৎ তেজী
 কৃতকেন যথানলঃ ॥ * ॥

কৃতকেন যথানলঃ (২২)

১৩

ন চ হৃষ্টা (অহৃষ্টাশ্চ) [সুপৃষ্ঠাশ্চ] ভবিষ্যন্তি পৃষ্ঠেষু চ রথেষু চ । পুরা বৃথিষ্ঠিরস্তাহং হরাজো
 ভরতবর্ষতঃ ॥ যে চ মাং বহুবিষ্যন্তি বিরাটনগরে জনাঃ । তেষাং এবং প্রবক্ষ্যামি বিহরিষ্যামহং
 যথা ॥ পাণ্ডবেন পুরা তাত অশ্বেষধিকৃতঃ পুরা । বিরাটনগরে চরন্তরিষ্যামি মহীপতে । ন চ
 মাং বেৎস্বতে কশ্চিত্তোষয়িষ্যে চ তং নৃপম্ ॥ বৃথিষ্ঠির উবাচ । সহদেব কথং ত্বন্তু সমীপে
 বিহরিষ্যামি । কিং বা স্বং কৰ্ম্ম [তাত] কুর্বাণং প্রচ্ছন্নো বিহরিষ্যামি ॥ সহদেব উবাচ ॥
 স্তোত্রসংখ্যাতে ভবিষ্যামি বিরাটন্ত মহীপতেঃ । প্রতিষেদ্ধা (২) চ দোষা চ সংখ্যানো কুশলো
 গম্যাম্ ॥ তদ্বিপাল ইতি খ্যাতে নাম্না বিদিতমস্ত তে । নিপুণস্ত চরিষ্যামি যোতু তে মানসো
 অরঃ ॥ অহং হি ভবতা গোষু সততং প্রহিতঃ (৩) পুরা । তত্র মে কৌশলং কৰ্ম্ম হুত্ববহু
 বিশাম্পতে ॥ লক্ষণকরিতকাপি গবাং যচ্চাপি মঙ্গলম্ । তৎসৰ্ব্বং মে সুবিদিত-মস্তচ্চাপি (৪)
 মহীপতে ॥ ঋষভানপি জানামি রাজন্ পুঞ্জিতলক্ষণান্ । যেষাং মূত্রমূপাত্রায় অপি বক্ষ্যামি

১ (১) অখানেকার্থনিয়ামকঃ । (২) প্রতিষেদ্ধা রক্ষকঃ । (৩) প্রহিতঃ অধিকৃতঃ । (৪) অস্ত্র
 মঙ্গলম্ । (৫) ঋষভানগীত্যাди ঐষদশস্ত্রে মূত্রাণুপাত্রায় ঋষভান্ জানামি যেষাং যোগে বক্ষ্যামি প্রহুতম্

প্রসূরতে (৫) । সোহহমেবকরিষ্যামি কীর্তিরত্র হি মে সদা । ন চ মাং বেৎসুতে কশ্চিত্তো-
 রিয়্যে চ পার্থিবম্ । যুধিষ্ঠির উবাচ । ইয়ং হি নঃ প্রিয়া ভার্য্যা প্রাণেভ্যোহপি গরীয়সী ।
 সাত্তেব পরিপাল্যা (৬) চ পূজ্যা জ্যেষ্ঠেব চ স্বসা । কেন সা কর্মণা কৃকা জ্যৌপদী
 বিচরিত্যতি । ন হি কিকিঞ্চিৎজানাতি কর্ম কর্তুং যথা স্মিয়ঃ । সুকুমারী চ বালা চ রাজপুত্রী
 যশস্বিনী । পতিব্রতা মহাতাঙ্গা কথন্ত (৭) বিচরিত্যতি । সাল্যাং গন্ধানলকাবান্ বজ্রাণি
 বিবিধানি চ । এতান্শ্চেবাভিজানাতি সাধ্বী সাধুব্রতে স্থিতা [যতো যাতা হি ভাবিনী] ।
 জ্যৌপছা বাচ । সৈরিচ্ছ্যোহরক্ষিতা লোকে ভুজিষ্যাঃ (৭) সন্তি ভারত । নৈবস্বাস্তাঃ [সান্তাঃ]
 স্মিয়ো যাস্তি ইতি লোকস্ত নিশ্চয়ঃ । [একপত্নীব্রতাস্চৈব ইতি লোকস্ত নিশ্চয়ঃ] । সাহুং

যোগে ইত্যখ্যাহার্য্যং যুজং-যুজগন্ধং মধুরামিষাকীরাদিকং তদবেত্তবীজস্ত বাজ্ঞা ক্রিয়তে । (৬) সাত্তেতি
 গালনবিষয়মাসাত্ত সাহুস্তে । (৭) সৈরিচ্ছ্যা রক্ষিতা ইত্যাদি তো ভারতবংশোক্তব সৈরিচ্ছিঃ
 সেন্দ্রিয়া পররেশনি শিল্পকারিকা অরক্ষিতা অশ্চেনেতি রক্ষিতত্রীকা ইতি পাঠে পররক্ষিতাঃ সন্তি
 ভুজিষ্যাঃ পরিচারিকাঃ এতা সাত্তনৈব কৃতম্বকা একপত্নীব্রতাস্চ উক্তবং প্রকাস্তা ভবন্তি তত্র স্মিয়ো

कृत्तानि विनिश्चयात् ॥ (यथा बुद्धिर्भविताम्बु विनिश्चिता) । पुर्वोहितोऽयमन्त्राकमग्निहोत्राणि
 रक्तु । सूतपोरोगवैः सार्द्धं क्रुपदस्य निवेशने ॥ इन्द्रसेनायुखाश्चेमे वथानादाय
 केवलान् । वास्तु द्वारवतीः शीघ्रमिति मे वर्तते मतिः ॥ इमाश्च नार्थ्या द्रोपद्याः सर्वाश्च
 परिचारिकाः । पाङ्कालानेव गच्छन्तु सूतपोरगवैः सह ॥ सर्केवपि च वक्तव्यं न प्रोज्ज्यायन्तु
 पाण्डवाः । गता ह्यन्धानपाकीर्या सर्के द्वैतवनादिति ॥ वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वाऽहोऽहो-
 नामन्त्रा कर्माण्युक्तु । पृथक् पृथक् । धोम्या-मामन्त्रयामासुः स च तान्मन्त्रमब्रवीत् ॥ धोम्य उवाच ।

अथान्त्रं सेवाहितित्तद्धो मातृदिति धोम्येन विराट् प्रीत्यर्थमुपनिष्ठा नौत्र्यः तांपर्यार्थः । विहितं
 पाण्डवाः सर्के इत्यादि विदितं वो यथान्त्रमिति च श्लोकव्यर्थः अथ प्रथमश्लोके
 द्वितीयपरार्थेन बोधनीयः तदस्यर्थः । हे सर्के पाण्डवाः वो बुधाभिरिदं लोकवृत्तं लोकानाकरितं
 यथान्त्रं विदितं ज्ञातुम् । किञ्चुतं तदाह । ब्राह्मणेषु सूत्राणां यद्विहितं प्रतिपादितं तर्हि
 ज्ञानमिदं शक्यमित्याह विदिते तापि वक्तव्यमिति । एवं ज्ञापनोपपत्तिः विधायाह रक्तुति ।
 हे तारुत बुद्धिर्भविता कृत्तानि रक्ता विधातव्या कान्तेन अर्जुनेन च विधातव्येति बोध्यम् ।

महो महान् । तर्था गोप्ता च भूतानां राजा पुरुषविग्रहः (७) ॥ अमानिर्तैर्मानिर्तैर्त्वा
 अष्टातैः परिवत्सरम् । उत्तश्चतुर्दिशे वर्षे चरिष्यथ यथासुखम् ॥ दिष्टद्वारो लभेद् द्रष्टुं
 रहस्येषु न विश्वसेत् । तदेवासनमधिच्छेद् यत्र नाभिषजेत् परः (४) ॥ यो न वानं न पर्याङ्कं
 न पीठं न गङ्गं रथम् । आरोहैत् सन्मतोऽस्मीति स राजवसतिं वसेत् (५) ॥ अथ (यत्र)

राजगृहं "कुलं गोत्रे गणे गृहे कोवासुवे । (७) तर्था गोप्ता चेति । पुरुषः प्रधानं
 ईश्वरः स एव विग्रहवान् अतेनां उद्यान् विग्रहः कायः स च भौतिकः तदत्र शब्दलिखितौ १२
 मृगतो ब्राह्मणः मूर्कः । राजानमश्नदिति मूर्काभिषिक्तो राजा भवति सर्वाणि कृतान्तः त्रयी
 धर्माणाधिक्रुते तं प्रजापतिस्तेजसा स्वेन प्राविशत् सोऽभ्याराजत् ब्रह्मतेजसा तन्त्रेयं पृथी सत्यां
 परित्यज्य स चान्द्रकृत उप षडिभ्यो वासुदेव ततो भावास्तुः प्रजापतिमूचुः दण्डादि रक्तशेमाः
 प्रजा इत्यादि । (४) दिष्टद्वारो लभेत् द्रष्टुं मिति । दिष्टमादिष्टं द्वारं यत्र मूर्कद्वार इत्यर्थः द्रष्टुं
 राजानमिति शेषः । नाभिषजेत् सदर्थमिदं कर्मिणमिति सङ्गं न कुर्यात् । आरोहैत् सन्मतोऽस्मीति
 (५) । स राजवसतिं वसेत् । सन्मतोऽस्मीति न विश्वसेदित्यर्थः । राजवसतिं वसेत् राजगृहे

वर्तमानमासीनः शक्येन हृष्टचारिणः । न तत्रोपविशेदेषा वै स राजवसतिः वसेत् (७) ॥
 न चाशुश्रियाज्जान-मपृच्छत् कदाचन । तृष्णीकैर्नमुपासीत काले समभिपूजयेत् ॥ अश्रुयन्ति
 हि राजानो नराननुतदादिनः । तथैव चावमन्त्रे मन्त्रिणः वादिनः युवा (१) ॥ नैवाः
 दारेषु कुर्वीत मैत्रीं प्रोक्तः कदाचन । अस्तुःपुत्ररा ये च क्षेष्टि यानहिताश्च ये (८) ॥
 विदिते चाशु कुर्वीत कार्याणि शूलघ्नान्पि । एवं विचरन्ता राज्ञि(ः) न क्षतिर्जायते कचि

वसेत् प्राप्य इत्याद्याहारो वा । अथ वर्तमानमिति यत्र भाग्याराहःपुवादिसमीपे । (१)
 नचाशुश्रियादिति अपृच्छत् वाजानः नाशुश्रियादिति न सःस्वाधयेत् । तृष्णीः मोनेन कामे समये
 अनुतवानिनोऽविद्यमान शुभपाठकावन् उक्तं मिथ्यात्वं यदा याति तदा युवावादिनः मन्त्रिणमहकारिण-
 मश्रुयन्ति । (८) नैवाः दारेषु कुर्वीत इत्यादि एवाः दारेषु भार्यासु मैत्रीं न कुर्वीत ये जनः
 अस्तुःपुरचारोगणक्षेपि यथोद्दिशेषे जनान् क्षेष्टि वाजा तेषपि मैत्रीः न कुर्वीत इत्याद्यः ।
 ये पुनरहिता राज्ञः शत्रवक्षेप्रीति दोज्यम् । तदयमन्त्रप्रार्थः । राजद्वारेषु मित्रेण राज्ञामति-
 शया एवमस्तुःपुरचरादिषु दारैरिति पाठे सहेति दोज्यम् (२) क्षतिरिति गानधनादिहानिः ॥

॥ १० ॥ प्रच्छन्नपि पराः तृमि-मपृष्टोऽपानियोद्धितः । अत्राद्य इव मञ्जुत मर्यादायुद्धिसुम्न ॥
 ॥ ११ ॥ न नष्टावः न त्रातर-मरिन्दमाः । समञ्जिक्रासुमर्यादः पूजयन्ति नराधिपाः ।
 वक्राचोपचरेदेन-मग्निवन्देववः सदा । अनृतेनोपचीर्णो हि ह्यादेव न संशयः (१०) ॥
 वक्रवर्तुर्वाङ्मूर्त्त उदेवाभ्याङ्गवर्णयेत् । प्रसादमवल्लेपक कोपक परिवर्द्धयेत् (११) ॥
 नमर्षनासु सर्वाङ्गु हितक प्रियमेव च । संवर्णयेत्तदेवाङ्गु प्रियादपि हितः वदेत् । अङ्गुकोला
 तवेत्तान्त्तु सर्कार्थेषु कथान् च अप्रियकाहितः यत् श्राद्धदत्तैः नाङ्गुवर्णयेत् । नाहमन्तु
 विरोहस्यैति मया सेवेत पण्डितः । अग्रमन्तु यद्वाच हितः कुर्यात् प्रियक यत् ॥

३२

(१०) वक्राचोपचरेदेनमग्निवन्देववः सदेत्यादि । एतत् राजानः अग्निवह्पचरेत् सेवेत इत्यर्थः ।
 तत्राचोपचरेत् अद्यासक्तिवर्णां ह्यसक्तिं निष्कला सेवते मथाभावेन राजा बहिष्कुर्यात् ।
 देववः वरोदेहपि उदित्तुक्त्यादितिकपचरेत् । अनृतेनोपचीर्णः मिथ्यापचरितः मनसि वचसि
 कर्षणापि चाङ्गुवर्णयेत्तदेवनेत्यर्थः एतत् मिथ्यापचारकम् । (११) उदित्तुक्त्यादितिकपचरेत् अङ्गुव-
 न्तुवर्णयेत्-कथयेत् कथामन्तुवर्णयेत्तत् अवल्लेपः गर्कः अवल्लेपः गर्कः श्राद्धित्ति विधेः । कोपः च

नास्त्वानिष्टानि सेवेत नाहितैः सह संवसेत् । स्थानान्न विकल्पेत् स राजवसतिः वसेत् ॥
 दक्षिणं वाध वामं वा पार्श्वमासीत् पण्डितः । रक्षिणां हास्तशस्त्राणां स्थानं पश्चाद्विधीयते ॥
 नित्यां हि प्रतिविद्धकं पुरस्तादासनं महत् । न च सम्पर्शने किञ्चिद् एवमुक्तमपि सङ्गमेत्
 (येत्) ॥ अपि ह्येतद्विरिञ्चाणां ब्यलीकस्थानमुक्तम् । न युवात्तिहितं राज्ञां मनुष्येषु
 प्रकाशयेत् (१२) ॥ असुरसिद्धिं हि राजानो नराननुत्तवादिनः । तथैव चावमन्त्रेण नरान्

हेतुवृद्धिम् (१२) समर्थनात् सर्वासु हितकेत्यादि । समर्थनात् सर्वासु क्रियायोग्यातायावसायेषु
 वा हितं परिणतिश्चरसं परिणामसुखमिति वावत् । न केवलं हितमेव प्रियं प्रवणमधुरक
 आपातमधुरं वा वर्णयेत् । प्रकारान्तरद्वयोत्तनार्थो तमेव शब्दो । किञ्चान्न राजसुन्देव वर्णयेत्
 यत्तु हितं प्रवणकूटसु परिणामसुखदं भवति यथा प्रियहितरोगोर्बोधे हितं क्रमात् अकूलचित्ता-
 लुब्धो अग्रमत्तः अवहितः यत्तव युक्तः अनिष्टानि उद्देशकानि वेशादीनि न विकल्पेत् न चलेत् ।
 रक्षिणां स्थानविहायसः । असम्पर्शने परोरक्त एवमुक्तं एकैकतया वृद्धिं गतं अवकमिति पार्श्वे

अथ
प्रश्नो
व्युत्पत्तिः

पण्डितमानिनः (१७) । श्रुतौऽस्मीति न दृष्टः श्राद्बुद्धिमानिति वा पुनः । प्रियमेवाचरनुक्तः
प्रियो भवति भोगवान् । अथर्व्याः प्राप्य दूष्प्रापं प्रियं वा प्राप्य भारत । अथमन्तो
उवेत्तः प्रियेषु च हितेषु च (१४) । यस्तु कोपो महाबाधः असान्त महाकलः
कस्तु मनसापीच्छेदनर्थः प्राक्तमन्तः । नचोर्त्तो न भूक्तो जान् [नचोर्त्तो निर्भूक्तोऽत्तु]
न च वाक्यं समाक्षिपेत् सदा वातक वाचक शीवनकाचरेच्छनैः । हास्तवस्तु चाप्यस्त
वर्तमाने च केनचित् । नातिगातः अहव्येत नचाप्यास्तवस्तुसेत् । नचातिथैर्ष्येण चरेद्-
शुक्रतां हि अज्ञेयथा । श्रितस्तु यद्दुर्केण दर्शयेदप्रमादकम् । नाते न हर्षयेद्वस्तु न
वदधद्वोहवमानितः । असंयुक्त यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् । राजानः राजपुत्रं वा

२३

अवदमनर्थकं बालिकं दुःखं अनिर्दिष्टकमः । परिज्ञापामपि बालिकवानं कुट्टानमित्यर्थः (१७)
अनुवृत्ति हि राजान इत्यादि । अनुवृत्तान् राजेति वादिनः पण्डितमानिनः पाण्डित्येनाहङ्कृतानित्यर्थः ।
(१४) प्रियमेवाचरनुक्तः प्रियो भवति भोगवान् । इत्यवधारणं तेनाचरकियानुव्यावच्छेदः

सर्वरति वः सदा । अमात्याः पण्डितो ब्रूयात् स चिवः तिष्ठते प्रियः (शिखा) (१५) ॥
 अग्रहीतश्च योऽमात्या मिग्रहीतश्च कारुणैः । न निर्वर्तति राजानं सम्पदं लभते
 पुनः ॥ अत्यक्क परोक्क गुणवादी विचक्षणः । उपजीवी भवेत्प्राज्ञो विषये योऽपि
 वा वसेत् ॥ अमात्यापि बलाढ्यास्तु राजानं प्रार्थयेत् वः । न स तिष्ठेच्चिरं
 स्थाने गच्छेत्तु अपसंशयम् ॥ श्रेयः सदाश्च नो दृष्ट्वा परराज्जा न संवदेत् (१७) । विशेष-

श्री
 क
 र
 म
 ॥

कारुण्यं तेषामानु इति । (१५) न चोष्ठावित्यादि । आत्तु कदाचिन्न निर्वृत्तं दत्तेन न निष्पीडयेत्
 ब्रूयुः कोटिलो धातो रूपं किञ्च राज्ञां वाचं वाक्यं न समाकिपेत् अमात्यापि वाक्येन समां
 हस्येन कोप इत्याशयः । वाचं कुत्सितशब्दं वातमपानवायुकुत्सितादिरूपं शिवनं श्रेयादिनिर्गमनं
 श्रेयादिनिर्गमिनःशरणमित्यर्थः । नचोष्ठा न ब्रूयौ जानु इत्यापपार्थो ब्रह्मपुत्रकेषु अपठार्थः स च
 हेतु एव । अतिथैद्येव अतिक्रान्तधीरभावेन युद्धपूर्वकं युद्धभावेन प्रमादज गनवधारणञ्च असंयुक्तः
 अज्ञानान् सर्वरति सम्यक् सेवते । (१७) अग्रहीत इत्यादि । वः अकष्टतया दानमानादिनां
 अकष्टेन अथवा शीकृतः गच्छात् कारुणैः कश्चित्सेवादिहेतुतिनिर्गहीतोऽपि वा अथेन न निर्वर्तति ।

५१

ॐ राजानं योग्याङ्गिषु सर्वदा ॥ अग्रानो [अग्रानो] बलवाङ्गु रञ्जारेवाङ्गुगतः सदा ।
 सत्यवादी युद्धाङ्गः स राजवसतिं वसेत् ॥ अङ्गुश्चिन् प्रेष्यमाणे तु पुरस्ताद् यः
 संयुत्पतेत् ॥ अहं किं करवाणीति स राजवसतिं वसेत् ॥ अभावे चैव 'छावे च
 राज्ञा यत्केचन सर्वदा । आदिष्टो न विकम्पत स राजवसतिं वसेत् ॥ यो वै गृहेभ्यः
 श्रवणं श्रित्वा नाङ्गुसंश्रयेत् । ह्यःखेन सुखमश्नुते स राजवसतिं वसेत् ॥ समं
 वेषः न कुर्वीत नोच्छेः सन्निहितो हसेत् । मङ्गं न बहधा कुर्यादेव राज्ञः श्रियो
 कृते ॥ न कर्मणि निवृत्तः सन् धनं किञ्चिदपि स्पृशेत् । प्राप्नोति हि हरन्त्रयः
 वृद्धं यदि वा वधुम् (११) ॥ यानं बद्धमलङ्कारं यच्छाश्रुं संप्रवृत्ति । तदेव धार-
 ण्यैरिन्द्रिय-मेव श्रित्तरो भवेत् ॥ एवं संयम्य चिन्तानि यत्नतः पाण्डुनन्दनाः । सङ्ग-

द्युत्पन्नं श्रवति नाविक्रिपति स पुनरपि नास्पदं लभते इत्यर्थः । अग्रमितिपार्थे अग्रहं
 प्राप्नुतु लभते । न निवृत्ति चेति पार्थे चकारान् तौति च । (११) विशेषेण राजानं योग्या-

[वि—३]

সরসিমং তাত্তা-স্তথানীলা বুদ্ধমবঃ(ত) ॥ অথ স্ববিষয়ং প্রাপ্য যথাকামং চরিত্যথ ॥ যুধি-
ষ্ঠির উবাচ । অমুশিষ্টাঃ স্য ভদ্রস্তে নৈভবস্তাস্তি কশ্চন । কুস্তীযুতে মাতরং নো
বিহরং বা মহায়ুতিম্ ॥ যদেবানস্তরং কার্য্যং তন্তবান্ কৰ্ত্তুমর্হতি । তারণায়ান্ত দুঃখস্ত
প্রস্থানায় অস্তা চ ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ এবমুক্ত-স্ততো রাজ্ঞা ধৌম্যোঃথ বিজসন্তমঃ ।
অকরোদ্বিধিবৎ সৰ্বং প্রস্থানে যদ্বিধীয়তে ॥ তেষাং সমিধ্য তানগ্নীন্-মন্ত্রবচ্ছ জুহাব
সঃ । সমৃদ্ধিবৃদ্ধিগাতার পৃথিবীবিজয়ায় চ । অগ্নিং প্রদক্ষিণীকৃত্য ব্রাহ্মণাংশ্চ তপো-
ধনান্ ॥ ইন্দ্রসেনীং পুরহৃত্য বড়েবাথ প্রবব্রজুঃ ॥ গতেষু তেষু বীরেষু ধৌম্যোঃথ
অপতাং বরঃ ॥ অগ্নিহোত্রাণ্যুপাদায় পাকালানভ্যগচ্ছত । ইন্দ্রসেনাদয়শ্চৈব যথোক্তাঃ

সুবিম্ সৰ্ব্বিা । বিশেষয়েনতিরোচয়েৎ যোগ্যাসুবিম্ শাস্ত্রাত্যাগহীনীষু কেচিৎ যোগ্যাসুবিম্বিতি পঠতি
যোগী বৃত্তঃ অসুবিম্ অসময়েষু ইতি ব্যাচক্ষতে চ । অন্নানঃ সানন্দঃ বলবান্ শীতৈবৈভবস্তাঃ
সম্পন্নঃ পুরো বিক্রমশালী বৃহর্বাঙ্ককর্মজ্যাং দাশ্বে। দ্বিতেত্রিয়ঃ । অভাবে লঘুনি কার্য্যে । প্রিয়শীং

প্রাপ্য ব্রাহ্মান্ । কৃষ্ণানখাংশ্চ রক্ষন্তঃ সূখমুখুঃ সুসংবৃত্তাঃ ॥ ১০ ॥ ইতি ত্রীমহাত্মারভে
শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্বণি ধৌম্যশিকানাং চতুর্থোহধ্যায়ঃ ॥ ১০ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ তে বীরা বহুনিদ্বিংশাঃ ততানুধকলাগিনঃ । বহুগোধাঙ্গুলি-
ক্রাণাঃ কালিন্দীমতিতো যযুঃ (১১) ॥ ততন্তে দক্ষিণং ভীর-মবগচ্ছাম্ পদাতয়ঃ ।
স্ক্রীকৃত্তা বনবাসাট্ঠে বরাট্ঠেঃ শ্রেণ্ণসবস্তদা ॥ বসন্তো বনছর্গেষু গিরিছর্গেষু ধ্বিনঃ ॥
সিহোন্ ব্যাঘ্রান্, বরাহাংশ্চ মারয়ন্তি চ সর্বশঃ ॥ বিধ্যন্তো মৃগযুধানি মহেশ্বাসা মহা-
বল্যঃ । উত্তরেণ দশার্ণাং স্তে পঞ্চালান্দক্ষিণেন তু ॥ অন্তরেণ যক্লোমান্ শূরসেনাংশ্চ
শাঙবায় । সূক্কা ক্রত্রাণা মংস্তস্ত বিষয়ং প্রাবিশন্ [বলাং] বনাং ॥ ধ্বিনো বহুনিদ্বিংশা

২৫

বাহুসংস্বরেণ কর্ণনি বধী । বেশং মণ্ডনং । কর্ণনি ব্যাপারে ততো ব্যাগারাং স্পৃশেৎ হরেৎ তথাশীলা
উতশীলা ইত্যর্থঃ । ১০ ।

(১) তে বীরা বহুনিদ্বিংশা ইত্যাদেঃ সমুদ্রসেমীপতরোহপি ছঃখিতা ইত্যন্ত প্রাবরণত পাঙবেহত্যন্ত

विकर्षाः श्वाश्वारिणः । श्वाश्वारिणः श्वाश्वारिणः श्वाश्वारिणः । उतो जानपदः प्राप्य
 कुरुक्षेत्रं राजानमब्रवीत् । पशुक [यशुक] पदयो दृष्ट्वास्ते क्षेत्रानि विविधानि च । व्यक्तः
 मूरे विक्राटश्च राजधानी उच्यते । वसामेहापवां रात्रिं बलवान्ने परिश्रमः ।
 युधिष्ठिर उवाच ॥ धनञ्जय समुद्यम्य पाण्डवीः बहू भारता । वाजधान्यां निवसाम्यो
 विमुक्ताश्च वनादितः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तामादायाजूर्नसूर्णं द्रोपदीः गजराडिब ।
 संप्राप्य नगरात्प्रास-मवतावयदजूर्नः ॥ स राजधानीः संप्राप्य कोस्त्येयोऽजूर्नमब्रवीत् ।
 कायूधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् । सामुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं

महाविना सकलधनाह्लादकतया युधिष्ठिरादितिः एकटीकृतेन सविशेषेण महद्भिर्हापुर्बलमर्षैः समुद्र-
 नेमोः पृथिवीः समर्हसि । श्वग्रहिकतया विद्यमानमपि तिरोधीयत इति वेश्वा पाण्डवकृपाह्लादनसाधक-
 तमस्मात्पुत्र-तापस्यार्थः ते वीरा बहूनिस्त्रिंशा इत्यादि । बहूनिस्त्रिंशा बहून्वृक्षाः तताहूकलापिनः
 कृतानि विद्वतानि दत्तशुणानि आयूधानि वैः तथा ततायुधाश्च कलापिनश्च तूनवस्तुश्चेति कर्मधारयः ॥

যদি । সমুদ্রগং জনস্তাস্ত্ৰ করিষ্যামো ন সংশয়ঃ ॥ গাণ্ডীবঞ্চ মহাচাপং লোকে চ বিদিতং
 নৃণাম্ । তচ্চেদারুধমাদায় (২) গচ্ছামো নগরং বয়ম্ ॥ ক্ষিপ্তমস্মান্ বিজানীমুৰ্মমুখ্যা
 নাত্ৰ সংশয়ঃ । ততো দ্বাদশবর্ষাণি প্রবেষ্টব্যং (বস্তব্যানি) বনে পুনঃ ॥ একস্মিন্নপি
 বিজ্ঞাতে প্রতিজ্ঞাতঃ হি নস্তথা ॥ অর্জুন উবাচ ॥ ইয়ং কূটে মনুষ্যোস্ত্ৰ গহনে মহতী
 শরী । ভীমশাখা ছরারোহা শ্মশানস্ত সমীপতঃ । ন চাপি বিদ্যতে কশ্চিন্নমুখ্যা ইতি
 মে মতিঃ । যোহস্মান্নিদধতো(তে) ভ্রষ্টা ভবেচ্ছত্রাণি পাণ্ডবাঃ ॥ উৎপথে হি বনে জাতা

২৩

যা সমস্তাদ্ভূধ্যতে এভিরিত্যারুধানি ধনুঃষি রক্ষতি চ । অপজ্যমকরোঘীরঃ সহদেবস্ততাবুধমিতি ।
 কলাপো ছুযনে বর্হে তুনীরে সংহতেহপি চেত্যমরঃ । বহুগোখালিত্রাণাঃ গোখা চাতুলীনাং ত্রাণং
 তত্র চ গোখালিত্রাণং বৈঃ তে তথা । গোখাতলেহলিছায়ামিতি বিশ্বঃ । অধঃবরুপয়োরস্ত্রী তল-
 মিতি চামরঃ । কালিন্দীমভিতৌ যযুঃ যমুনানিকটং গতাঃ । অভিতোযোগাদ্বিতীয়া । অভিকঠাস্তি-
 কাশ্যর্পিত্যগ্রাণ্যগ্রতোহব্যমিত্যমরঃ । (২) উত্তরেণ দশার্ণাংস্তে পঞ্চালান্ দক্ষিণেন তু ইতি ।
 মুখ্যঃ শ্মশানং সংস্রুত বিবরং প্রাবিশন্ বনাং । পাণ্ডবা দশার্ণদেশানাং সমিপোত্তরেণ পঞ্চালানাং

সুগব্যালনিবেবিতে । সমীপে চ শ্মশানস্ত গহনস্ত বিশেষতঃ ॥ সমাধারায়ুধঃ শম্যাং
 (শমাসহায়ুধাস্তাং) গচ্ছামো নগরং প্রতি । এবমত্র ষথাজ্জোষং (৩) বিহরিষ্যাম
 জায়ত ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ । এবমুক্ত্বা স রাজানং ধর্ম্মাশ্বানং যুধিষ্ঠিরম্ । প্রচক্রমে নিধানায়
 শজ্জাধাং তরতর্ষত । যেন দেবান্নমুখ্যাংশ্চ সর্বাং (সর্পাং) শ্চৈকরথোহজয়ৎ । স্বীতান্
 জনপদাংশ্চান্জয়ৎ কুরুপুত্রবঃ ॥ তদুদারং মহাঘোরং সপত্নগণসুদনম্ । অপজ্যমকরোং
 পার্থো গাণ্ডীবং সুভয়ঙ্করম্ ॥ যেন বীর কুরুক্ষেত্রমভ্যরক্ষৎ পরস্তপঃ । অমুঞ্চদ্ধনুবস্তস্ত
 জ্যামক্ষ্যাং যুধিষ্ঠিরঃ ॥ পাঞ্চালান্ যেন সংগ্রামে ভীমসেনোহজয়ৎ প্রভুঃ । প্রত্যবে-

সমীপ দক্ষিণেন যক্লোমশূরসেনানাং বিষয়াণাং মধ্যেষু । লুকা অভিলাষুকাঃ সস্তো মংস্তবিষয় ইতি
 ক্রবাণমেব লুকোহভিলাষুক ইত্যপি একপদ্যঃ একসঙ্করণযোগ্যা মার্গাঃ । স রাজধানীং সংগ্রাম্য
 রাজধানীসমীপং গচ্ছা । তচ্ছেদায়ুধং গাণ্ডীবং ধম্বঃ । (৩) ইয়ংকুটে মহুষ্যোস্ত্রেতি । ইয়ং মহতি
 শমীকুটে উচ্চদেশে পুরধারে বা তিষ্ঠতীতি শেষঃ । কুটং পুরধারি ইত্যমরঃ । নিদধতঃ

तामुपाकुरु नकुलो धनुःषि निदधे स्वयम् । यानि तश्चावकाशानि दृढरूपाण्यमश्रुत ॥ इत्त
 चापश्रुत स वै तिरौवर्षाणि वर्षति (७) । तत्र तानि दृढैः पाशैः सुगाढं पर्यवहृत ॥
 शरीरक मृतशैकं समवहस्त पाशुवाः । विवर्जयिष्यन्ति नरा दूवादिव शमीमिमाम् (१) ॥
 आवहः शवमत्त्रेति गह्वमात्राय पुतिकम् । अशीतिशतवर्षेयं माता न इति वादिनः ॥
 कुलधर्मोह्यमन्त्राकं पूर्वैराचरितोऽपि च । समासज्याथ वृक्केऽग्निमिति वै व्याहरन्ति
 ते ॥ आगोपालाविपालेभ्य आचक्राणाः परस्तपः । आजगुर्गुराभ्यासं बोधाः
 (पार्थाः) शक्रनिवर्हणाः (८) जयो जयन्तो विजयो जयन्सेनो जयद्वलः । इति शुहानि

अनान् । अलावगाहनेन हि तेषां नैर्धन्यं भवति पाठान्तरं कल्पनीयं । एवमन्त्रापि व्याख्यानम् ।
 प्राचीननिबन्धासूत्राण्येव पाठोऽज्ञेयः । दीर्घानागतान् कलापानि युधि महाधनान् बहुमूल्यं महाधनमित्यामरः ।
 विगाथान् शरविशेषान् (७) तिरौवर्षानि वर्षतीति । देवे वर्षति वर्षाणि वृष्टयः तिरुश्रीर्ष्यक
 पततीति शेषः । (१) शरीरक मृतशैकमिति च शक्रोऽहलीके षतो नरास्तपः मृतशरीरं किञ्च
 याया एतच्च उत्तरगोत्रेहे व्यङ्गीभविष्यति । समवहस्त वग्नीमः । (८) आगोपालाविपालेभ्यः गोपाल-

স্তাসানি তेषাং চক্রে যুधिष्ठिरः ॥ ततो यथा प्रतिज्ञातं प्राविशन्नगरं महत् । अज्ञातर्ष्यां
बन्धुस्तो राष्ट्रे वर्षं त्रयोदशम् ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रां संग्रहोऽस्यैवैरासिक्यां
विराटपर्वणि पाण्डवप्रवेशपर्वणि अक्षसंस्थापने पञ्चमोऽध्यायः ।

वैशम्पायन उवाच । विराटनगरं रम्यं गच्छमानो युधिष्ठिरः । अश्रुवन्नसा देवीं
दुर्गां त्रिभुवनेश्वरीम् । वशोदागर्भसङ्गतां नारायणवरप्रियाम् । नन्दगोपकुले जातां
मङ्गलां कुलवर्द्धिनीम् । कंसविद्रावणकरी-मसुराणां क्रयङ्करीम् । शिलातटविनिक्रिप्ता-
स्त्रकण्ठे प्रतिगामिनीम् । बान्धुदेवस्य भगिनीं दिव्यामाल्यविभूषिताम् । दिव्यास्त्ररथरां
देवीं शङ्खध्वजकधारिणीम् । भारवतरणे पुण्ये ये स्मरन्ति सदा शिवाम् । तान् वै
कारयन्ते पापात् पदे गामिब दुर्बलाम् ॥ स्तोत्रं प्रचक्रमे ह्युयो [हूपो] विविधैः
श्लोकसङ्घैः । आमज्ज्य दर्शनाकाङ्क्षी राजा देवीं सहानुजः । नमोऽस्तु वरदे कृष्णे

श्लोकात्मिकासंज्ञित्याप्याचक्षाणः कथयन्त इत्यर्थः एक कृते सर्वे कर्त्तव्यास्तुतिभावः । * ।

কুমারি ব্রহ্মচারিণি । বালার্কসদৃশাকারে পূর্ণচন্দ্রনিভাননে । চতুর্ভুজে চতুর্ভুজে
 [উল্লম্ব্যে] পীনশ্রোণিপয়োধরে । ময়ূরপিচ্ছবলয়ে কেশুরাজদধারিণি । ভাসি দেবি যথা
 পদ্মা নারায়ণপরিগ্রহা । স্বরূপং ব্রহ্মচর্য্যঞ্চ বিশদং ত্বর [বিশাদাস্তব] খেচরি । কৃষ্ণচ্ছবিসমা
 কৃষ্ণা শঙ্কর্যসমাননা (নিভা) । বিভ্রতী বিপুলৌ বাহু শক্রধ্বজসমুচ্ছুর্যৌ । পাত্রী
 চ পঙ্কজী যশী স্ত্রী বিগুহা চ বা ভুবি । গাশকমুর্খহাচক্রং বিবিধাশ্রায়ুধানি চ ।
 কুণ্ডলাভ্যাং সুপূর্ণাভ্যাং কর্ণাভ্যাঞ্চ বিভূষিতা । চন্দ্রবিম্পর্কিনা দেবি মুখেণ স্বং
 বিরাজসে । মুকুটেণ বিচিত্রেণ কেশবন্ধেণ শোভিতা । ভূজঙ্গাভোগবাসেন শ্রোণি-
 ন্দ্রেণ রাজতা । ভ্রাজসে চাপবিদ্ধেণ ভোগেনেবেহ মন্দরঃ । ধ্বজেণ শিখিপুচ্ছা-
 না-মুক্তিতেন বিরাজসে । কোমারং ব্রতমান্হায় ত্রিদিবং পালিতং স্বয়া । তেন
 স্বং সুরসে দেবি ত্রিদশৈঃ পূজ্যসেহপি চ । ত্রৈলোক্যরক্ষণার্থায় মহিষাসুরনাশিনি ।
 প্রসন্নামে সুরশ্রেষ্ঠে দয়াং কুরু শিবা ভব । জয়া স্বং বিজয়া চৈব সংগ্রামে চ
 জয়প্রদা । সমাপি বিজয়ন্দেহি বরদা স্বয়ং [বরয়ে স্বয়ং] সাম্প্রতম্ । বিদ্যে

চৈব নগশ্রেষ্ঠে তব স্থানং হি শাশ্বতম্ । কালি কালি মহাকালি সীধুমাংসপত্নিয়ে ॥
 (কৃতানুযাত্নাত্মৈতৎ) কৃষ্ণা যাত্নাং স্বভূতেষাং বরদে কামচারিণি । ভাবাবতারে যে চ হাং
 সংশ্রিয়ন্তি মানবাঃ ॥ প্রণমন্তি চ যে হাং হি প্রভাতে চ নরা ভূবি । ন তেষাং
 দুর্ভাগ্যং কিঞ্চিং পুত্রতো ধনতোহপি বা ॥ দুর্গাস্তারয়সে দুর্গে তত্ত্বং দুর্গা স্তুতা
 জনৈঃ । কাস্ত্যারেষবসনানাং মগ্নানাঞ্চ মহার্গবে । দস্যুভির্ক্কা নিরুদ্ধানাং হং পতিঃ
 পুরমা নৃণাম্ ॥ জলপ্রতরণে চৈব কাস্ত্যারেষটবীষু চ । যে শ্রয়ন্তি মহাদেবি ন চ
 সীদন্তি তে নরাঃ ॥ হং কীর্ত্তিঃ শ্রীধৃতিঃ সিদ্ধি-হ্রীর্বিদ্যা সন্ততিশ্রুতিঃ । সন্ধ্যা রাজিঃ
 প্রভা নিত্রা জ্যোৎস্না কাস্তিঃ ক্রমা দয়া ॥ নৃণাঞ্চ বন্ধনং মোহং পুত্রনাশং ধনক্ষয়ম্ ॥
 ব্যাধিঃ মৃত্যুং তয়কৈব পূজিতা নাশয়িষ্যসি ॥ সোহহং রাজ্যাং পরিভ্রষ্টঃ শরণং হাং
 প্রপন্নবান্ । প্রণতশ্চ যথা মুর্খা তব দেবি সুরেশ্বরি ॥ ত্রাহি মাং পদপত্রাঙ্কি সত্যে সত্য্য
 ভবস্ব নঃ । শরণং তব মে দুর্গে শরণ্যে ভক্তবৎসলে ॥ এবং স্তুতা হি সা দেবী দর্শনামাস
 পুণ্ড্রবান্ । উপগম্য তু রাজান-মিদং বচনমব্রবীৎ ॥ দেবুবাচ ॥ শৃণু রাজস্বহাবাহো

মদীয়ঃ বচনং শুভং । ভবিষ্যত্যচিরাদেব সংগ্রামে বিজয়স্তব ॥ মম প্রসাদারিষ্টিভ্য
 হুবা কৌরববাহিনীম্ । রাজ্যং নিষ্কটকং কৃৎবা ভোক্ত্যসে মেদিনীং পুনঃ । ভ্রাতৃভিঃ
 অহিতৈঃ রাজন্ প্রীতিং প্রাপ্ণুসি পুঙ্কলাং । মৎপ্রাসাদাচ্চ তে সৌখ্য-মারোগ্যক ভবিষ্যতি
 যে চ মাং কীর্তয়িষ্যন্তি লোকে বিগতমৎসরাঃ । তেবাং তুষ্টা প্রদাতামি রাজ্যমায়ুর্কপুঃ
 স্তুতম্ ॥ প্রবাসে নগরে বাপি সংগ্রামে শক্রসঙ্কটে । অটব্যং দুর্গকাস্তারে সাগরে মহনে
 গিরৌ । যে অবিষ্যন্তি মাং রাজন্ যথাহং ভবতা স্মৃতা । ন তেবাং দুর্লভং কিঞ্চিদস্মি-
 শ্লোকে ভবিষ্যতি ॥ ইদং স্তোত্রবরং ভক্ত্যা শৃণুযাদ্বা পঠেচ্চ বা । তস্য সর্বাণি কার্য্যাণি
 (কর্মাণি) সিদ্ধিং যাস্তস্তি পাণ্ডবাঃ ॥ মৎপ্রাসাদাচ্চ বঃ সর্বান্ বিরাটনগরে স্থিতান্ । প্রজ্ঞাস্তস্তি
 ন কুরবো নরা বা তন্নিবাসিনঃ ॥ ইত্যুক্তা ববদা দেবী যুধিষ্ঠিরমরিন্দমম্ । বক্ষাং কৃৎবা চ
 প্রাণুনাং তত্রৈবাস্তরধীয়ত ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে বিরাটপর্বণি শ্রীদুর্গাস্তম্বে বচোহধ্যায়ঃ ॥
 বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ততো বিরাটং প্রথমং যুধিষ্ঠিরো রাজা সভায়ামুপবিষ্টমাব্রজৎ ।
 বৈদুর্ব্যরূপান্ প্রতিমুচ্য কাঞ্চনান ক্কান্ স কক্ষে পরিরভ্য বাসমা । নরাধিপো রাষ্ট্রপতিং

যশস্বিনং মহাযশাঃ কৌরববংশবর্দ্ধনঃ । মহানুভাবো নররাজসংকৃতো দুরাসদ-স্তীক্ৰবিষো
 যথোরগঃ ॥ বলেন রূপেণ নবর্ষভো মহান্ প্রচ্ছন্নরূপেন যথামরস্তথা । মহাভ্রজালৈরিব
 সংবৃতো রবি-র্ষধানলো ভ্রম্বৃতশ্চ বীর্যাবান্ (১) ॥ তমাপতন্তুঃ প্রসমীক পাণ্ডবং বিরাট-
 রাড়িন্দুমিবাস্রসংবৃতম্ । সমাগতং পূর্ণশশিপ্রভাননং মহানুভাবং ন চিরেন দৃষ্টবান্ ॥
 মল্লিঙ্গিহ্মান্ সূতমুখান্ বিশস্তথা যে চাপি কেচিৎ পরিতঃ সমাসতে । পপ্রচ্ছ কোহয়ং
 প্রথমং সমীষিবান্ নূপোপমোহয়ং প্রসমীকতে সত্তাম্ (২) ॥ ন তু দ্বিজোহয়ং ভবিতা
 নরোত্তমঃ পতিঃ পৃথিব্যা ইতি মে মনোগতম্ । ন চাস্ত বাজী (দাসো) ন রথো ন কুঞ্জরঃ
 সমীপতো ভ্রাজতি চায়মিব্রবৎ ॥ শবীরলিঙ্গৈরুপসূচিতো হুয়ং মূর্দ্ধান্তিষিক্তস্তিতি মেহত্র
 মানসম্ । সমীপমায়াতি চ মে গতব্যথা যথা গজস্তামরসীং মদোৎকটঃ (৩) ॥ বিভর্কয়-

(১) অকান্ পরিত্যক্তা সংবেষ্টা । রবিদৃষ্টান্তেন দূরস্থিতৈরনুপলক্ষণীষং বারুদৃষ্টান্তেন সমীপটৈহরপীতি
 দর্শয়তি । (২) বিশস্তথা যে চাপি কেচিদিতি । বিশো মনুষ্যাঃ পরিতঃ সর্বতোভাবেন সমাসতে
 তান পপ্রচ্ছত্যর্থঃ । যৌ বিশৌ বৈশ্বমহুজাবিত্যমরঃ । সমীষিবান্ আগতঃ । (৩) যথা গজস্তা-

[বি—৪]

सुखं नरर्षभसुखा बुधिर्तिरोहभ्येत्य विनाटमत्रवीं (४) ॥ बुधिर्तिर उवाच ॥ मन्त्राड् विजाना-
 ष्विह जीवितार्थिनः विनष्टमर्कस्य मुपागतः द्विजम् । इहाहमिच्छामि तवानघास्तुिके वस्तुं यथा
 कामचरसुखा विभो (५) ॥ तमत्रवीं स्वागतमित्यानसुरः राज्ञा प्रहृष्टः प्रतिसंगृहाण च ।
 तः राजसिंहः प्रतिपूज्य राज्ञा प्रीताम्ना चैनमिदं वताथे (६) ॥ कामेन
 ताताभिवदाम्यहः हां कस्यासि राज्ञो विषयादिहागतः । गोत्रक नामापि च शंस
 तवतः किंकापि शिल्लः तव विद्याते कृतम् ॥ बुधिर्तिर उवाच ॥ बुधिर्तिरश्वास-महः पुरा
 सखा वैराज्यपदयः पुनरस्मि वै द्विजः (७) । अकान् प्रेषोक्तुः कुशलोहस्मि देविता

मरसीं मदोत्कट इति । मदोत्कटो मदेन उत्कृष्टगणो यथा मत्तो गजसुखमरसीं पद्मिनीमायाति
 तथा मम मनीषमायातीति योज्यम् । तामरसं पद्मं विद्यातेहस्त्यर्थः, अर्ष आदिवादि कृते ङीप्प्रत्ययः ।
 तामरसीमदोत्कट इति पाठे तामरसी पद्मी ब्यक्त एवार्थ इति । (४) अद्येत्य सम्मुखमागत्य ।
 कामचरः यदृच्छन्ना तिष्ठामि यामि च । (६) प्रतिसंगृहाण प्रतिसंग्रहाह विभक्तिपुरुषयोर्वात्ययां ।
 प्रागेवोक्तं पदजैर्नातिनिर्वहः कर्तव्यो मुनिभाषिते । अनुस्वरणतांपर्यायाद्विद्वन्ते हि लक्षण-

কহেতি নাম্নাস্মি বিরাট বিক্রতঃ ॥ বিরাট উবাচ । দদামি তে হস্ত বরং যদিচ্ছসি
প্রশাধি মৎস্তান্ বশগো হৃহং তব । প্রিয়া হি ধূর্তা মম দেবিনঃ সদা ভবাংশ্চ
দেবোপমরাজ্যমর্হতি (৮) ॥ যুধিষ্ঠির উবাচ ॥ আশ্বো [প্রাশ্বো] বিবাদঃ প্রথমং বিশাম্পতে
ন বিদ্যতে কশ্চন (কিঞ্চন) মৎস্ত হীনতঃ । ন মে জিতঃ কশ্চন ধারয়েদ্ধনং বরো মমৈবোহস্ত
তব প্রসাদতঃ (৯) ॥ বিরাট উবাচ ॥ হস্ত্যামবশ্যং যদি তেহপ্রিয়করেং প্রত্নাজয়েয়ং

মিত্যাদি ॥ (৭) বৈয়াত্রপত্নঃ বৈয়াত্রপত্নঃগোত্রঃ । (৮) ধূর্তা ছাতকারাঃ । (৯) প্রাশ্বো বিবাদঃ
প্রথমং বিশাম্পতে ন বিদ্যতে কশ্চন মৎস্ত হীনতঃ । ন মে জিতঃ কশ্চন ধারয়েদ্ধনং বরো মমৈবোহস্ত
তব প্রসাদতঃ । হে মৎস্ত বিশাম্পতে নৃপতে হীনতঃ পুরুবাৎ কশ্চন কোহপি ন বিদ্যতে মম বিবাদ
ইতি প্রথমং প্রাশ্বো বর ইতি শেষঃ । জিতঃ সন্ মম ধনং ন কশ্চন ধারয়েৎ অপ্রযচ্ছন্ চিরং কুর্বাৎ
ষিতীয়ো বর ইত্যভিপ্রায়ঃ । হে মৎস্ত প্রথমমেব বরোহস্ত হীনতঃ কুলশীলভ্রবীণাদিহীনেন কশ্চন
বিবাদঃ প্রাশ্বো ন বিদ্যতে বিবাদপ্রধানং দ্যুতং যতঃ । প্রাশ্বো বিবাদঃ পরম ইতি পাঠে হে বিশাম্পতে
হীনতা হীনতো হীনজনেন সহ মম কশ্চন দ্যুতাদি ব্যবহাবো ন বিদ্যতে ন ভবতু কিন্তু সাধুতিয়েব ভব-

विषयाद्विजाःस्तथा । शृणुते मे जानपदाः समागताः कहे । यथाहं विषये प्रेङ्खुस्तथा ।
समानजातो(यानो) भवित्वासि मे सथा प्रेङ्खुतवज्जो बहुपानभोजनः । पशुं सुमस्तुच बहिस्त

द्वितीयः
विषयः
प्रथमः

द्वितीयाभिप्रायः अतएव विवादः परमो षोऽप्यः अग्रमाण्यः द्याते विवादो जायत एव किञ्च साधुसवकी
विवादः परमः आप्तानां विवादो आप्त इत्याद्याते । आप्तः प्रत्यासितः साधुरित्यमरः । आप्तोत्तु वादः
प्रथमं विशाम्पते । न विद्यते किञ्चन मन्त्र ह्रीनत इत पाठे हे नरपते यः कश्चिद् द्युते मामधि-
किपति स द्युतः प्रथमं वादः आप्तोत्तु द्वयैव सह तेन विवदनीयः न मयेत्यर्थः न विद्यते न तवतु
द्यातव्यावहारः कुलश्रीलज्जविणादिभिर्हीनेन । तृतीयास्त्यां तसिः । अपरं नरा अितः सन् न मे कश्चन धनं
धारयतु द्यातकारः तत्कणमेव द्वयैवासौ मदीयं धनं दापयित्वा अग्रमभिप्रायः । द्यातकारीणां चतस्रो
वृत्तयः छलं बलं निह्वः कलहश्चेति । अत्र प्रथमेन पादेन छल बले निरन्ते, राजदण्डभारिह्वोहपि
नास्ति, अितश्च धनश्च तत्कणमेव दापनां कलहोहपि नास्ति, हीनकुलज्जविणानां हि धर्मोह्यं कलहो नाम
एवं चतुष्टयं याचितवानित्यर्थः । अत्र पक्षे, एकमाहवैश्वरः वरौ षो कज्जियत्तु । अग्रं रात्रो
रात्रेण त्राक्कणश्च णतः वरा, इति सभायां द्योपत्त्या वाक्यां परामर्षः, त्राक्कणवेशधारिन्वेन तथा

সর্বদা কৃতঞ্চ তে হারমপাবৃতং যয়া (১০) । যে ষানুবাদেয়-রবৃত্তিকর্ষিতা ক্রমাশ্চ তেষাং
 ঘটনেন মাং সদা (১১) । দাস্তামি সর্বং তদহং ন সংশয়ো ন তে ভয়ং বিদ্যতি সন্নিধৌ
 মম ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ এবং স লক্ষ্মী তু বরং সমাগতো বিরাটরাজ্ঞোহথ নরর্ষভস্তদা ।
 উবাস ধীরঃ পরমার্চিতঃ সুখী ন চাপি কশ্চিচ্ছরিতং বুবোধ তৎ ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে—
 শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্বণি যুধিষ্ঠিরপ্রবেশো নাম সপ্তমোহধ্যায়ঃ ॥৯
 বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ অথাপরো ভীমবলঃ শ্রিয়ী জলনুপাষর্যৌ সিংহবি(লাস)শালবিক্রমঃ ।

৪১

ব্যবহারঃ ইতি । (১০) সমানজাতো ভবিতাসি মে সখেতি । সমানজাতঃ সমানবয়ঃ যদা সমান-
 মনাশ্চ তত্র সমুন্নতিঃ সস্ত জাতঃ সমূহঃ তদানু সমানজাতঃ সমানঃ তুল্যঃ জাতঃ সমূহো যত্র ইতি বিগ্রহে
 সমানস্ত সতাবে রূপং, জাতঃ জাত্যোষ জন্মস্থ বিধঃ । তমেবার্থং স্পষ্টীকরোতি প্রভৃতবস্ত্র ইত্যাদিনা ।
 অগাবৃতমুদবাচিতমপসারিতমিত্যর্থঃ । (১১) অবৃত্তিকর্ষমানাতাকঃ তয়া পীড়িতাঃ । ইতি
 যুধিষ্ঠির প্রবেশঃ ॥ ৯ ॥

খজাঞ্চ দর্শীঞ্চ করেণ ধারয়ন্নসিঞ্চ কালাক্রমকোষমব্রণম্ (১) ॥ স সূদরূপঃ পরমেণ বর্চসা
 রবির্ষথা লোকমিমং প্রকাশয়ন্ । সূকৃষ্ণবান্ গিরিরাজ-সারবাঃ স্তুঃ মৎশুরাজঃ সমুপেত্য
 উস্থিবান্ (২) ॥ তং প্রেক্ষ্য রাজানমিবাশ্চিকাগতঃ ততোহব্রবীজ্ঞানপদান্ সমাগতান্ ।
 সিংহোন্নতাংসোহয়মতীব রূপবান্ প্রদৃশ্যতে কো নু নরর্ষভো যুবা ॥ অদৃষ্টপূর্বঃ পুরুষো
 রবির্ষথা বিতর্কয়ন্নাস্ত লভামি নিশ্চয়ম্ । তথাশ্চ চিত্তং ছনিশং বিতর্কয়ন্নরর্ষভশ্চাদ্য ন ষামি
 তত্ত্বতঃ (৩) ॥ দৃষ্টেই চৈনং ন বিচাৎয়াম্যহঃ গন্ধর্ষরাজো যদি বা পুরন্দরঃ । জানীত
 কোহয়ং মম দর্শনে স্থিতো যদীপ্ সিতং তল্লভতাঞ্চ মাচিরম্ ॥ বিরাটবাক্যেন তু তেন

বৈশম্পায়ন উবাচ । (১) খজাঃ দর্শী ক্ষেতি । খজাঃ মহানদণ্ডঃ দর্শীঃ তদেব যদ্বা স্বপাদি
 পরিবেশনার্থা লৌহময়ী খজা বটাছাদন্ননিঃসাবণার্থা দর্শীতি ভেদঃ । (২) গিরিরাজসার
 বান্ গিরিরাজো মেকঃ তশ্চৈব সারং বঙ্গং বিজ্ঞতে ইত্য স তথা । যদ্বা সারঃ স্থিবাংশঃ দৃঢ়াজাবয়ব ইতি
 ষাৎ স বিদ্যতে তশ্চৈতি সারবান্ গিরিরাজ ইব সারবান্ স্থিরাংশবান্ ইত্যুপমানপূর্বপদঃ কর্মধারয়ঃ ।
 (৩) ন ষামি তত্ত্বং স্বরূপং ন ষামি নাভিগচ্ছামি, যা দাতোর্গত্যর্থভেদেইব জ্ঞানাত্ত্বাৎ । সৎসৎ

চোদিতা নরা বিরাটশ্চ সুশীঘ্রগামিনঃ । উপেত্য কোহুস্তেয়-মথাক্রবং-সুদা যথা স রাজাবদদ-
 চ্যাতানুভুজম্ (৩) ॥ ততো বিরাটং সমুপেত্য পাণ্ডবঃ সুদীনরূপং বচনং মহামনাঃ । উবাচ
 সূদোহস্মি নরেন্দ্র বল্লবো ভুজস্ব মাং বাঞ্জনকাবমুত্তমম্ ॥ বিরাট উবাচ ॥ ন সূদতাং মানদ
 শ্রদ্ধধামি তে সহস্রনেত্রপ্রতিমো হি দৃশ্যতে । শ্রিয়া চ রূপেণ চ বিক্রমেণ চ প্রভাসসে হং
 নুবরো নরেষিহ ॥ ভীমসেন উবাচ ॥ নরেন্দ্র সূদঃ পরিচারকোহস্মি তে জানামি সূপান্
 প্রথমং ন কেবলান্ । আশ্বাদিতা যে নৃপতে পুরা-ভবন্ যুধিষ্ঠিরেণাপি নৃপেণ সর্বশঃ (৫) ॥
 বলেন তুল্যশ্চ ন বিদ্যতে ময়া নিযুক্তশীলশ্চ সদৈব পার্থিব । গজৈশ্চ সিংহৈশ্চ সমীয়িবানহং
 সদা করিষ্যামি তবানঘ প্রিয়ম্ ॥ বিরাট উবাচ ॥ দদামি তে হস্ত বরং মহানসে তথা চ

কুলশীলগুণাদয়ঃ । (৩) অচ্যাতানুভুজং যুধিষ্ঠিরশ্চ সত্যাদেবচ্যাতত্বাৎ তথা ব্যপদেশঃ অচ্যাতশ্চ
 নরনারায়ণয়োঁরৈক্যাদচ্যাতত্বং বা । অক্ষুঁনানুভুজমিতি পাঠে অক্ষুঁনো অচ্যাতো যশ্চেতি-
 ংস্পর্শার্থঃ । (৫) ন কেবলং প্রথমোহহং সামান্তসূপান্ জানামি যুধিষ্ঠিরেণ যে আশ্বাদিতাঃ সূদাঃ

কুর্ব্যাঃ কুশলং প্রভাষসে । নচৈব যন্তে তব কর্ম তৎ সমং সমুদ্রনেমীং পৃথিবীং হুমর্হসি (৬) ।
 যথা হি কামস্তব তদ্বথা কৃতং মহানসে হং তব মে পুরস্কৃতঃ ॥ নরাস্ত বে তত্র সমাহিতাঃ পুরা
 ভবাংশ্চ তেষামধিপো ময়া কৃতঃ ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ তথা স ভীমো নিহিতো মহানসে
 বিরাটরাজ্ঞো দয়িতোহভবদ্ভূম । উবাচ (উবাসরাজ্যে) রাজন্ন চ তং পৃথগ্ জনো বুবোধ
 তত্রামুচরাস্ত কেচন ॥ ইতি ক্রীমহাভারতে—শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং নৈয়াসিক্যাং
 বিরাটপর্কনি ভীমসেন প্রবেশো নাম অষ্টমোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ততঃ কেশান্ সমুংক্ষিপ্য বেগ্নিতাগ্রাননিন্দিতান্ । কৃষ্ণান্
 সূক্ষ্মান্ সূন্দীর্ঘান্ সমুদ্রগ্রথ্য শুচিস্মিতা । জুগূহে দক্ষিণে পার্শ্বে যুদুনসিতলোচনা (১) ॥

ব্যঙ্গনানি, রাজযোগ্যপাচকোহহমিতি ভাবঃ । (৬) সমুদ্রনেমীং পৃথিবীমিতি সমুদ্রো নেমি-
 রবধির্ভূতাঃ পৃথিব্যাঃ সা তথা তাং । নেমিঃ ক্লীবে তথা গর্ভে প্রকারে কৈতবেহপি চেতি বিশ্বঃ ।
 পুরস্কৃতো নিযুক্তঃ অধিকৃত ইতি ষাবৎ ॥ ইতি ভীমসেন প্রবেশঃ ॥ * ॥

(১) বেগ্নিতাগ্রান্ সমুদ্রগ্রথ্য দক্ষিণে পার্শ্বে জুগূহে সমুদ্রবতী যৌগদীতি শেবঃ । বেগ্নিতং

বাসশ্চ পরিধায়ৈকং কৃষ্ণা স্তুমলিনং মহৎ । কৃষ্ণা বেষজ্ঞ সৈরিক্কায়াঃ ততো ব্যচর-দার্ষবৎ ॥
 তাং নরাঃ পরিধাবস্তীং স্ত্রিয়শ্চ সমুপাভবন্ (২) । অপৃচ্ছংশ্চৈব তাং দৃষ্ট্বা কা ঙ্ কিঞ্চ
 চিকির্ষসি ॥ সা তামুবাচ রাজেন্দ্র সৈরিক্কাহ-মুপাগতা । কৰ্ম্ম চেচ্ছামি বৈ কৰ্ত্তুং তস্ম বো মাং
 বুভূৰ্হতি (যুযুক্রতি পুপুক্রতি) (৩) ॥ তস্মারূপেণ বেশেন শ্লক্ষয়্যা চ তথা গিরা । ন শ্রদ্ধযত তাং
 দাসী-মন্নহেতোরূপস্থিতাম্ ॥ বিরটিশ্চ তু কৈকেয়ী ভার্য্যা পরমসম্মতা । আলোকয়ন্তী দদৃশে
 প্রাসাদাদ্ভ্রুপদাভ্রুজাম্ (৪) ॥ সা সমীক্ষ্য তথারূপা-মনাথামেকবাসসম্ । সমাহুয়াত্রবী-
 ক্তয়ে কা ঙ্ কিঞ্চ চিকির্ষসি ॥ সা তামুবাচ হে রাজ্ঞি সৈরিক্কাহ-মিহাগতা । কৰ্ম্ম চেচ্ছামি
 বৈ কৰ্ত্তুং তস্ম বো মাং (যুযুক্রতি) পুপুক্রতি ॥ স্তুদেক্ষোবাচ ॥ নৈবরূপা ভবন্ত্যেব যথা বদসি
 ভাবিনি । শ্রেষয়ন্তী চ বৈ দাসীর্দাসাংশ্চ বিবিধান্ বহুন্ ॥ গূঢ়গুল্ফা সংহতোরু-স্ত্রিগন্তীরা
 যত্নমতা । রক্তা পঞ্চসু রক্তেষু হংসগদগদভাষিণী ॥ স্কেন্দ্রী স্তুস্তনী শ্রামা পীনশ্রোণিপয়ো-

বক্রহিত্যমরঃ । কম্পিতাগ্রাণি ব্যচক্ৰতে কেচিৎ । (২) নরাঃ পুমাংসঃ । (৩) বুভূৰ্হতি ভৰ্ত্তুমিচ্ছতি
 দুভুৰ্হতি ধারণপোষণয়ো পুপুক্রতীতি পাঠে পোষ্টুমিচ্ছতি ন এবার্থঃ পুষ্ পুষ্টৌ ধাতোঃ । যুযুক্রতীত্যপপাঠ

ধরা । তেন তেনৈব সম্পন্ন কাশ্মীরীব তুবঙ্গমী । অরালপক্ষ্মনয়না বিম্বোষ্ঠী তনুমধ্যমা ।
 কক্ষুগ্রীবা গৃঢ়শিরা পূর্ণচন্দ্রনিভাননা । শারদোৎপলপত্রাক্ষ্যা শারদোৎপলগন্ধয়া ।
 শারদোৎপলসেবিষ্ঠা রূপেণ সদৃশী শ্রিয়া ॥ কা হং ক্রহি যথা ভদ্রে নাসি দাসী কথঞ্চন ।
 যক্ষা বা যদি বা দেবী গন্ধর্বা যদি বা প্‌সরাঃ ॥ দেবকণ্ঠা ভূজঙ্গী বা নগরশ্চাধিদেবতা ।
 বিষ্ণাধরী কিম্ববী বা যদি বা রোহিণী স্বয়ম্ ॥ অলম্বুষা মিশ্রকেশী পুণ্ডরীকাধ মালিনী ।
 ইন্দ্রাণী বারুণী বা হং হৃষ্টধাতুঃ প্রজ্ঞাপতেঃ ॥ মেনকা সহজ্ঞা বা রজ্জা বাপি তিলোস্তুমা ।
 দেব্যা দেবেষু বিখ্যাতা-স্তাসাং হং কতমা শুভে (৫) ॥ জ্যোপদ্যবাচ ॥ নাস্মি দেবী ন গন্ধর্বা

এব । (৪) প্রাসাদাৎ প্রাসাদমাক্ষ্ম লাব্‌লোপে পঞ্চমী । (৫) গৃঢ়গুল্‌কা সংহতোরুগ্নিগন্তীরা
 বড়ুগতা ইত্যাদি পূর্ণচন্দ্রনিভাননাস্তা ইতি চ অর্থমর্থঃ । গৃঢ়ো গুল্‌কোপাদগ্রহী যস্তাঃ
 সা তথা নোচ্চগুল্‌কেতি পাঠে নীচগ্রহিকৈত্যর্থঃ । সংহতোরুঃ পরম্পরালঙ্কিতোরুঃ যথা
 সংহিতৌ মন্থণাবুক যস্তাঃ সা তথা ত্রিগন্তীরা ত্রিষু স্বরস্বনাতিষু অন্ততানা তথাচ সামুদ্র
 লক্ষণম্ । নাতিঃ স্বরস্বনতি প্রশস্তঃ গন্তীরমেতল্লিতয়ঃ নরাণাং যথা ত্রিভিঃ স্থানৈঃ বাগ্‌ বুদ্ধি

নাস্ত্রী ন চ রাক্ষসী । সৈরিক্রী তু ভূজিষ্যাশ্চি সত্যমেতদ্বীমি তে ॥ কেশান্জানাম্যলংকর্তুং
পিংষে সাধু বিলেপনম্ । মল্লিকোৎপলপদ্মানাং চম্পকানাং তথা শুভে ॥ গ্রন্থয়িষ্যে
বিচিত্রাশ্চ শ্রদ্ধঃ পরমশোভনাঃ । আরাধয়ং সত্যভামাং কৃষ্ণশ্চ মহিষীং প্রিয়াম্ ॥
কৃষ্ণাঞ্চ ভার্য্যাং পাণ্ডুনাং কুরুণামেকসুন্দরীম্ । তত্র তত্র চরাম্যেবং লভমানা সুভোজনম্ ॥
বাসাংসি যাবচ্চ লভে তাবস্তাবদ্রমে তথা । মালিনীভ্যেব মে নাম স্বয়ং দেবী চকার সা ॥
সাহমত্যাগতা, দেবি সুদেক্ষে স্বপ্নিবেশনম্ ॥ সুদেক্ষোবাচ ॥ মূর্ধ্নি, স্বাং বাসয়েয়ং বৈ

নাতিভির্গভীরা অনবগাহরূপা বড়ুয়তা বটুহ স্থানেষুয়তা কুকাটিকাকিকুম্বকটীপৃষ্ঠেষ্ণু স্তনযয়-
পাদযয়হস্তযয়েষ্ণু বা কক্ষোহধ-বকং নাসিকাস্তং পৃষ্ঠং কুকাটিকা চেতি বড়ুয়তানীতিনামুদ্রকং ।
স্তনযুগককযয়হস্তনিতম্বকোভিক্রমতা বা । পঞ্চযু রক্তেষ্ণু রক্তা, হস্তৌ পাদৌ তথা জিহ্বা-ওষ্ঠাধরঞ্চ
এব চ ইতি করতলপাদতলজিহ্বানখাধরেষ্ণু রক্তা . লোহিতবর্ণা কিন্তুতেষ্ণু পঞ্চযু রক্তেষ্ণু অহুরাগ-
জনকেষ্ণু মার্জ্বন যুক্তেষ্ণু বা । রক্তঃ স্তাৎ কুঙ্কমে প্রাচীনামলকেষিতি বিশ্বঃ । যদা পঞ্চযু
নয়নকুচ চরণেষ্ণু রাগবিষয়েষ্ণু । হংসগদগতাবিণী হংসীব গদগদভাবণশীলা গদগদং মধুরং

সংশয়ো নাত্র বিদ্বতে । ন চেদিচ্ছতি রাজা স্বাং গচ্ছৎ সর্বেণ তেজসা ॥ দ্বিয়ৌ রাজকুলে
 যশ্চ যশ্চমা মম বেশ্মনি । প্রসক্তান্তাং নিরীকন্তে পুমাংসং কং ন মোহয়েঃ ॥
 বৃক্ষাংশ্চাবস্থিতান্ পশ্য য ইমে মম বেশ্মনি । তেহপি স্বাং সন্নমন্তীব পুমাংসং কং ন
 মোহয়েঃ ॥ রাজা বিরাটঃ সূশ্রোণি দৃষ্ট্বা বপুরমানুষম্ । বিহায় মাং বরারোহে গচ্ছৎ
 সর্বেণ চেতসা । যং হি স্বমনবদ্যাজি তবলায়তলোচনে । প্রসক্তমভিবীক্ষেথাঃ স কামবশগো
 ভবেৎ । যশ্চ স্বাং সততং পশ্যেৎ পুরুষশ্চাক্রহাসিনি । এবং সর্বানবদ্যাজি স চানঙ্গ-
 বশো ভবেৎ । অধ্যারোহেদ্যথা বৃক্ষং বধায়ৈবাত্মনো নরঃ ॥ রাজবেশ্মনি তে শুক্র
 বাসন্তে স্ত্রাস্তথা মম ॥ যথা কৰ্কটকী গৰ্ভমাধত্তে যুত্ৰামাত্মনঃ । তথাবিধমহং যশ্চে বাসং
 তব শুচিস্মিতে ॥ দ্রৌপত্য়াবাচ ॥ নাস্মি লভ্যা বিরাটেন ন চাশ্চেন কদাচন । গন্ধৰ্ব্বাঃ

ঐষদ্গন্তীরং বা তেনতেন পূর্বোক্তেন কাশ্মীরী কাশ্মীরদেশোক্তবা তুরঙ্গমী যথা । অশ্বপরীকা-
 শাস্ত্রে অশ্বানাং বড়লক্ষণং প্রতিপাদিতং তেন তেন প্রতিপাদিতপুচ্ছকর্ণাদ্যবয়বগমনাক্ষে-

पतयौ महं युवानः पक्ष भाविनि । पुत्रा गङ्कर्षराजश्च महासङ्घश्च कश्चिद् । रक्तं
 च मां नित्यं दुःखाचारा तथाहम् । यो मे न दद्याच्छिष्टं न च पादौ प्रधावयेत् ।
 श्रीहरण-स्तुन वासेन गङ्कर्षाः पतयौ मम । यो हि मां पुरुषो गृध्याद् यथाश्याः प्राकृताः
 स्त्रियः । तामेव निवसेद्भ्रात्रिं प्रविशेदपवास्तुम् (७) । न चाप्याहं चालयितुं शक्या
 केनचिदङ्गने । दुःखीना हि गङ्कर्षास्तु च मे बलवन्प्रियाः । प्रच्छन्नाश्रितिरक्तं ते
 मां नित्यं कृतिश्रिते । सुदेवेषावाच । एवं हां वासयिष्यामि यथा वं नन्दिनीच्छसि ।

३२

ज्यादिना लक्षणेन सम्पन्ना तथा ज्ञीपाः सायुज्यादौ प्रतिपादितं तेन तेनैव सम्पन्ना तथा
 यज्ञकणं ज्ञीपां प्रतिपादितं का वृत्ति ज्ञेपदौ प्रति सुदेवेषा पृच्छति तदेव लक्षणं गुचुल्लफे-
 ज्यादिना शरीरकृतम् । मरालपद्मनयना मरालो हंसः तस्य पद्मनीव पद्मनी यमोनं यनयोः मरालपद्मनी
 यमने यथा इति वितीये बह्वीहिः । पद्माकिलोम्यौत्थमरः । कश्चिवा ज्ञेरेथाहितमला सूचिप्राः
 ज्ञेपनादिका । यथा वहा च लेखाक वासिते यथा श्रावथा मम । लेखेव चिञ्चिक्रवो यथाः
 यमोनं ; रेथा रेथा लिपौ चिञ्चै इत्यादिधानं यथा लिख्यते विस्तृते इति लेखकित्तः : यम-

[वि—५]

(৭) ন চ পাদৌ নচোচ্ছিষ্টং স্প্রক্ষ্যবি স্বং কথঞ্চন ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ এবং কৃষ্ণা-
 বিরাটস্ত ভাৰ্য্যা পরিশাস্তিতা । উবাস নগরে তস্মিন্ পতিধর্মবতী সতী । নটেনাং
 বেদ তজাস্ত-স্তবেন জনমেজয় । ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
 বিরাটপর্বণি দ্রৌপদীপ্রবেশো নাম নবমোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

উ
 ২
 ৩
 ৪
 ৫
 ৬
 ৭
 ৮
 ৯
 ১০
 ১১
 ১২
 ১৩
 ১৪
 ১৫
 ১৬
 ১৭
 ১৮
 ১৯
 ২০
 ২১
 ২২
 ২৩
 ২৪
 ২৫
 ২৬
 ২৭
 ২৮
 ২৯
 ৩০
 ৩১
 ৩২
 ৩৩
 ৩৪
 ৩৫
 ৩৬
 ৩৭
 ৩৮
 ৩৯
 ৪০
 ৪১
 ৪২
 ৪৩
 ৪৪
 ৪৫
 ৪৬
 ৪৭
 ৪৮
 ৪৯
 ৫০

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ সহদেবোহপি গোপানাং কৃষ্ণা বেশমহুত্তমম্ । ভাষাকৈবাং সমাস্থার
 বিরাটমুপযাদধ (১) ॥ গোষ্ঠমাসাদ্য তিষ্ঠন্তঃ ভবনশ্চ সমীপতঃ । রাজাথ দৃষ্ট্বা পুরুষান্
 প্রাহিণোজ্জাতবিস্ময়ঃ ॥ তমায়াস্তমভিপ্রেক্ষ্য ভ্রাজমানং নরর্ষভম্ । সমুপস্থায় বৈ রাজা
 পপ্রচ্ছ কুরুনন্দনম্ ॥ কশ্চ বা স্বং কুতো বা স্বং কিং বা (স্বং তু) তাত চিকীর্ষসি । ন হি বে

৫০

ভুলিকরা কৃতে ইব কবৌ যশাঃ সা তথা । (৬) গৃধ্যোং কাথেং প্রাকৃতাঃ ত্রিঃ অপরাং তহুং পরলোকে
 নির্দিষ্টাম্ । (৭) নন্দিনি হে পুত্রি । দ্রৌপদী প্রবেশঃ

(১) উপায়াং সমীপং গত ইত্যর্থঃ । (২) মেঘমহৌষনিখন ইতি মেঘানাং মহৌষস্ত মহাজল

দৃষ্টপূর্ব্বকঃ তবঃ ক্রুহি নবর্ষভ ॥ সহদেব উবাচ ॥ সংপ্রাপ্য রাজান-মমিত্রতাপনং
 ততোহব্রবীশ্বেঘমহৌঘনিশ্বনঃ (২) । বৈশ্ণোহস্মি নাম্নাহ-মবিষ্টেনেমি-র্গোসংখ্য আসং কুরুপুঙ্গ-
 বানাম্ ॥ বস্ত্রং স্বয়ীচ্ছামি বিশাং বরিষ্ঠ তান্নাজসিংহান্নহি বেদ্বি পার্থান্ (৩) । ন শক্যসে
 কীবিতুমপ্যকর্ষণা ন চ স্বদন্তো মম রোচতে নৃপঃ ॥ বিরাট উবাচ ॥ স্বং ব্রাহ্মণো বা যদি
 বাসি কত্রিয়ঃ সমুদ্রেনেমীশ্বররূপবানসি । আচক্ষু মে তদ্ব-মমিত্রকর্ষণ ন বৈশুকর্ষ্য স্বয়ি বিদ্যতে
 ক্ষম্ ॥ কস্তাপি রাজ্ঞো বিবরাদিহাগতঃ কিং বাপি শিল্পং তব বিদ্যতে কৃতম্ । কথং স্বমস্মানু
 বিবৎস্তসে সদা বদস্ব কিঞ্চাপি তবেহ বেতনম্ ॥ সহদেব উবাচ ॥ পঞ্চানাং পাণ্ডুপুত্রাণাং
 কোঠো ভ্রাতা যুধিষ্ঠিরঃ । তস্তাষ্টশতসাহস্রা গবাং (বর্গাঃ) বর্ণাঃ শতং শতং (৪) ॥ অপরে
 দশসাহস্রা দ্বিস্তাবস্তুস্তথাপরে । তেষাং গোসংখ্য আসং বৈ তস্মি [স্তি] পালেতি মাং বিহুঃ ॥

প্রবাহন্ত নিশ্বন ইব বিস্বনো বস্ত্র ন তথা ওঘো ব্যাহেহস্তসং রস ইত্যমরঃ । (৩) বিশাং বরিষ্ঠ হে নবর্ষেষ্ঠ
 সমুদ্রেনেমীশ্বররূপবানসি সমুচিতং । (৪) গবাং বর্ণাঃ গবাং ভেদাঃ । বর্ণঃ স্তাদ্ গুণভেদয়োয়িত্তি

कृतं उवाच उविष्यथ वच संख्यागतं प्रवाम् । न मेऽस्याविदितं किञ्चिं समस्तानुशोचनम् ॥
 उवाच सुविदितं ह्यसंख्यं तस्य महान्ननः (५) । आसीत् स मया दुष्टः कुरूराजो युधिष्ठिरः ।
 किञ्च हि गावो बहूना भवन्ति न तासु वोगो भवतीह कश्चिन् । तैस्तैरुपायैर्विदितं
 मयैतदेतानि शिखरानि मयि स्थितानि ॥ अथतानभित्तानामि राजन् पूजितलक्षणान् । येषां
 सूत्रसुपायान् अपि वक्ष्यामि प्रसूयते ॥ विराट् उवाच । शतं सहस्राणि समाहितानि सर्वा वर्णानि
 विस्मितात्तान् गुणैः (वर्गान् विनिश्चितानि) । पशून् सपालान् भवते ददामाहं वदाम्यथा
 ये पशवो भवन्तिह (७) ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा स राजो विदितो विशम्पते ह्यवास
 तत्रैव सुखं नरेभ्यः । न चैनमश्रेयसि विदुः कथञ्चन प्रादात् तस्यै भरणं यथेन्द्रितम् ॥
 इति श्रीमहाभारते—विराटपर्वणि सहदेवप्रवेशो नाम दशमोऽध्यायः ॥ * ॥

विषयः । वर्गा इति पाठे वर्गाः सजातीयसमुदायाः (५) गुणैः उल्लेखकव्यक्तिः । (७) सपालान् पशुपाल-
 सहितान् । सहदेवप्रवेशः । * ।

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ অথাপবোঃ দৃশ্যত কপম্পদা স্ত্রীণামলঙ্কাবধরো বৃহৎ পুমান্ ।
 প্রাকারবগ্নে প্রতিমুচ্য কুণ্ডলে দীর্ঘে চ কক্ষুপবিহাটকে শুভে ॥ বাহুঃশ্চ দীর্ঘাংশ্চ বিকীৰ্ণ্য
 মূৰ্দ্ধজান্মহাতুজো বারণতুল্যবিক্রমঃ । গতেন ভূমি মতিকম্পয়ন্তদা বিরাটমাসাদ্য সভাসমী-
 পতঃ (১) ॥ তং শ্রেষ্ঠ্য রাজোপগতং সভাতলে সত্রপ্রতিচ্ছন্নমরিপ্রমাথিনম্ । বিরাজ-
 মানং পরমেণ বর্চসা স্মৃতং মহেন্দ্রশ্চ গজেন্দ্রবিক্রমম্ (২) ॥ সৰ্বানপৃচ্ছত সভানুচারিণঃ
 কুতোহয়মায়াতি পুরা ন মে শ্রুতঃ । ন চৈনমুচুর্বিদিতং তদা নরাঃ স বিস্মিতো বাক্য-

(১) প্রাকারবগ্নে প্রতিমুচ্য কুণ্ডলে ইতি । প্রাকারবগ্নে স্থিতেনি শেষঃ প্রাচীরতটে
 প্রতিমুচ্য পশ্চাৎবিধায় যদা প্রাচীরতটপ্রায়ে কর্ণে প্রতিমুচ্য অথবা প্রাকারসমীপে । প্রতিমুচ্যেতি
 পাঠেহপি স এবার্থঃ । কক্ষুপবিহাটকে শব্দবলয়ে । গতেন গমনেন ভূমিঃ কম্পয়ন্তু দৃশ্যতে ইতি
 শেষঃ । কুণ্ডল ইত্যন্ত বিশেষণং বা প্রাকারবগ্ন ইতি অর্থার্থঃ প্রাকারশাসাবাকারশ্চেতি প্রাকারঃ
 তত্র বগ্নে আশ্রয়বগ্নে বগ্নশব্দেনাত্র ক্ষেত্রমুচ্যতে বগ্নে ইব বগ্নে আশ্রয়ভূতে ইতি বিগ্রহঃ । পুনঃপুনঃক-
 রেণিগ্নঃ কেদারঃ ক্ষেত্রমিত্যমরঃ (২) সত্রপ্রতিচ্ছন্নং সত্রেণ ছন্ননা প্রতিচ্ছন্নং তিবোহিতং গজেন্দ্রবিক্রমং

মিদং নৃপোহব্রবীৎ ॥ সর্বেষা (সর্বো) পপন্নঃ পুরুষোহমরোপমঃ শ্যামো যুবা বারণযুথপোপমঃ ।
 বিমুচ্য-কশু পরিহাটকে শুভে বিমুচ্য বেণীমপিনহু কুণ্ডলে (৩) ॥ শিখী (শ্রী) স্কেনী পরিধায়
 (বাসসী) চান্দ্রাথা শোভস্ব ধন্বী কবচী শলী তথা ॥ আকুহু যানং পরিধাবতাং ভবান্ সূতৈঃ
 সমো মে ভব বা ময়া সমঃ ॥ বৃদ্ধো হুহং বৈ পরিহাতুকামঃ সর্বাংস্তু মৎস্তান্ পরিপালয়স্ব
 (৪) । নৈবংবিধাঃ ক্লীবরূপা ভবন্তি কথঞ্চনেতি প্রতিভাতি মে মনঃ ॥ অর্জুন উবাচ ॥
 গায়ামি নৃত্যাম্যথ বাদয়ামি ভদ্রোহস্মি নৃত্যে কুশলোহস্মি গীতে । হমুস্তরায়ৈ প্রদিশস্ব
 (পরিধংস্ব) মাং স্বয়ং ভবামি দেব্যা নরদেব নর্তকঃ ॥ ইদন্তু রূপং সময়েন কিম্মুতং
 প্রকীর্তরিষ্যে ভূশশোকবর্দ্ধনম্ । বৃহন্নলাং মাং নরদেব বিদ্ধি বৈ সূতং সূতাং বা পিতৃমাতৃ-
 বর্দ্ধিতাম্ (৫) । বিরাট উবাচ ॥ দদামি তে হস্ত বরং বৃহন্নলে সূতাঞ্চ মে নর্তয় যাশ্চ

ঐরাবতশ্রেণেব বিক্রমো গমনং যস্তু তম । (৩) অর্জুনহু পরিধায় । (৪) পরিহাতুকামঃ রাজ্যাদ্যিবিষয়াণাং ইতি
 যোজ্যাম্ । পরিধংস্ব পোষষঃ (৫) ইদং নপুংস্বরূপং যেন কেনচিৎকু । প্রকীর্তিতং মম শোকবর্দ্ধন-

तादृशीः । ईदृक्त्वे कर्म समं न मे मत्तं समुद्रनेमीः पृथिवीं वमर्हसि ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ बृहन्नामः त्रामभिवीक्ष्य मंशुवाट् कलासु नृत्येषु तथैव वदिते । संमन्त्र्य राजा
 विविधैः सुमन्त्रिभिः परीक्षितैः प्रमदाभिराशु वै । अपुंसुमप्याशु निशम्य च शिवं ततः
 कुमारीपुर-मुत्ससर्ज ताम् । सशिक्षयामास च गीतवादितां सुतां विराटस्य धनञ्जयः प्रभुः ॥
 सखीश्च तस्याः परिचारिकासुखा प्रियश्च तामां स बभूव पाण्डवः ॥ तथा स सत्रेण धनञ्ज-
 योऽश्वसं प्रियाणि कुर्वन् सह ताभिराश्रयान् । यथा च तं तत्र न जज्ञिरे जना बहिष्चरा
 वाप्यथ वास्तुरे चवाः ॥ इति श्रीमहाभावते शतसाहस्रां संहितायां वैयासिक्यां
 विराटपर्वण्यर्जुनप्रवेशो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ * ॥

वैशम्पायन उवाच । अथापरोऽदृशुत पाण्डवः प्रभु-र्विराटराज्यं सुरगान् समीक्षितुम् ।

मितिभावः । ईदृक्त्वं कर्म समं न मे मत्तं समुद्रनेमीः इति पाठे ईदृक्त्वं कर्म कियामेति अत्रानुसरं
 अर्जुनप्रवेशे समयेन कालेन नाभिप्रेतेनेत्यर्थः । अर्जुन प्रवेशः ॥ * ॥

কমাপতন্তুঃ দদন্তুঃ পৃথগ্জনানা বিমুক্ত-মভ্রাদিব সূর্য্যামণ্ডলম্ (১) ॥ স বৈ হযানৈকত
 তাংস্ততস্ততঃ সমীক্ষামাণঞ্চ দদর্শ মৎস্মরাট্ । ততোহব্রবীস্তাননুগানমিত্রহা কুতোহয়-
 মায়ান্তি নরোহমরপ্রভুঃ ॥ অয়ং হযানীক্ষতি মামকান্ দৃঢ়ং ক্রবং হযজ্জো ভবিতা বিচ-
 ক্ষণঃ । প্রবেশ্যতামেষ সমীপমাণ্ড মে বিভাতি বীরো হি যথামরস্তথা ॥ সোহভ্যোত্য
 রাজানমমিত্রহাব্রবীচ্ছয়োস্ত তে পার্থিব ভদ্রমস্ত বঃ । তয়ে প্রযুক্তো নৃপসম্মতা সদা
 ভবাম্বসুতো নিপুণো ভবাম্যহম্ ॥ বিরাট উবাচ ॥ দদামি যানানি ধনং নিবেশনং মমা-
 ম্বসুতো ভবিতুং হমহসি । কুতোহসি কস্ত্যাসি কথং হমাগতঃ প্রক্রহি শিল্লং তব
 বিদ্যাতে চ যৎ ॥

নকুল উবাচ ॥ পঞ্চানাং পাণ্ডুপুত্রাণাং জ্যেষ্ঠো ভ্রাতা যুধিষ্ঠিরঃ । তেনাহমশেষু
 পুরা নিযুক্তঃ শক্রকর্ষণ ॥ অশ্বানাং প্রকৃতিং বেদ্বি বিনয়কাপি সর্বশঃ । ছষ্টানাং প্রতি-

(১) পৃথগ্জননঃ প্রাকৃতজননঃ । (২) কাতরং কুটিলম্ ॥ নকুলপ্রবেশঃ । • ।

পশ্চিক কুৎস্রকৈব চিকিৎসিতম্ । ন কাতবঃ স্ত্রান্মম জাতু বাহনং ন মেহ্ন্তি দুষ্টা বড়বা
কুতো হয়াঃ (২) । জনস্ত্র মামাহ স চাপি পাণ্ডবো যুধিষ্ঠিরো গ্রন্থিকমেব নামতঃ ॥

বিরাট উবাচ । যদন্তি কিঞ্চিন্মম বাজিবাহনং তদন্তু সৰ্ব্বং হৃদধীনমদ্য বৈ । বে চাপি
কেচিন্মম বাজিবোজকা হৃদাশ্রয়াঃ সারথয়শ্চ সন্ত মে ॥ ইদন্তবেষ্টং যদি বৈ শুরোপম প্রক্রুহি
যন্তে প্রসমীকিতং যসু । ন হেহ্মুরূপং হয়কৰ্ম বিদ্যাতে প্রভাসি রাজেব হি সম্মতো মম ॥
যুধিষ্ঠিরস্তৈব হি দর্শনেন মে সমস্তবেদং প্রিয়মত্র দর্শনম্ । কথন্ত ভূত্যেঃ স বিনাকুতো বনে
বসত্যনিদেয়া রমতে চ পাণ্ডবাঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । তথা স গঙ্কৰ্বববোপমো যুবা বিরাটরাজ্ঞা মুদিতেন পূজিতঃ ।
ন চৈনমন্তেহপি বিহুঃ কথঞ্চন প্রিয়াভিরামং বিচরন্তুমন্তরা ॥ এবং হি মৎস্তে স্তবসন্ত
পাণ্ডবাঃ যথা প্রতিজ্ঞাভিরমোষদর্শনাঃ ॥ অজ্ঞাতচর্যাং ব্যচরন্ সমাহিতাঃ সমুদ্রনেমী-
পতয়োহতিহুঃখিতাঃ ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াক্য্যাং
বিরাটপৰ্বণি নকুলপ্রবেশো নাম দ্বাদশোহধ্যায়ঃ ॥

জনমেজয় উবাচ ॥ এতং তে মৎস্তনগবে বসন্তু-স্তত্র পাণ্ডবাঃ । (এবং মৎস্তন নগবে
প্রচ্ছিন্নাঃ কুরুনন্দনাঃ) অত উর্ধ্বং মহাবীৰ্যাঃ কিমকুর্ষত বৈ দ্বিজ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ এবস্তে মৎস্তনগরে প্রচ্ছিন্নাঃ কুরু নন্দনাঃ । আরাধয়ন্তো রাজানং
যদকুর্ষত উচ্ছ্ণু (১) ॥ তৃণবিন্দুপ্রসাদাচ্চ ধর্মশ্চ চ মহাত্মনঃ । অজ্ঞাতবাসমেবস্ত
বিরাটনগরে বসন্ (২) ॥ যুধিষ্ঠিরঃ সভাস্তারো মৎস্তানাংভবৎ প্রিয়ঃ । তথৈব চ বিরাটশ্চ
সপুত্রশ্চ বিশাম্পতে ॥ স চাক্ষুহৃদয়স্তান্ ক্রীড়য়ামাস পাণ্ডবঃ । অকুবত্যাং যথাকামং
পুত্রবহ্নানিব দ্বিজান্ (৩) ॥ অজ্ঞাতক বিরাটশ্চ বিজিত্য বসু ধর্মরাট্ । ভ্রাতৃত্বাঃ
পুরুষব্যাজো যথার্থং স্বং প্রযচ্ছতি । ভীমসেনোহপি মাংসানি ভক্ষ্যাণি বিবিধানি চ ।

(১) এবং মৎস্তন নগরে ইত্যাদেঃ বিরাটনুপতেস্তশ্চ বগ্নামপি যে যে কর্মণি রাজপ্রসাদপ্রাপ্তি-
পৰ্যন্ত একর্ষবিশেষস্তাৎপৰ্য্যার্থঃ । (২) তৃণবিন্দুঃ রাজবিঃ তদমুগ্রহাৎ ধর্মশ্চ বরদানাচ্চ একমেকং
বকং বর্ষমাখ্যাত্বাৎ । (৩) স্ চাক্ষুহৃদয়স্ত ইত্যাদি । স পাণ্ডবস্তান্ মৎস্তান্ দ্বিজান্ পক্ষিণ ইব

অতিস্থানি মংশেন বিক্রীণীতে যুধিষ্ঠিরে (৪) ॥ বাসাংসি পরিজীর্ণানি লকাস্তম্ভঃ পুরে-
 হর্ষনঃ (৫) । বিক্রীণানশ্চ সর্বেভ্যঃ পাণ্ডবেভ্যঃ প্রযচ্ছতি ॥ সহদেবোহপি গোপানাং
 বেশমাস্থায় পাণ্ডবঃ । দধি ক্ষীরং ঘৃতকৈব পাণ্ডবেভ্যঃ প্রযচ্ছতি ॥ নকুলোহপি ধনং
 লকা কৃতে কশ্মপি বাজিনাম্ (৬) । তুষ্টে তন্মিন্নরপতো পাণ্ডবেভ্যঃ প্রযচ্ছতি ॥ কৃষ্ণা
 তু সর্ষান্ ভর্ষুঃস্তান্নিরীক্ষন্তী তপস্বিনী (৭) । যথা পুনরবিজ্ঞাতা তথা চরতি ভাবিনী (৮) ।
 এবং - সম্পাদয়ন্তস্তে তদাশ্চোহুঃ মহারথাঃ । বিরাটনগরে চেক্রঃ পুনর্গর্ভে ধৃতা ইব ॥
 সশক্কা ধার্ত্তরাষ্ট্রশ্চ ভয়াং পাণ্ডুশ্চাস্তদা । প্রেক্ষমাণাস্তদা কৃষ্ণামুশ্চন্নানরাধিপ ॥ অথ
 সাসে চতুর্থে তু ব্রহ্মণঃ স্মমহোৎসবঃ । আসীৎ সমৃদ্ধো মংশেষু পুরুষাণাং স্মসম্মতঃ ॥ তত্র
 মল্লাঃ সমাপেতুর্দিগ্ভ্যো রাজন্ সহস্রশঃ । সমাজে ব্রহ্মণো রাজন্ তথা পশুপতেরপি (৯) ॥

সকলব্যক্তিঃ দ্যুতশালায়াঃ দূতৈরাক্রৌড়দ্যামাস ইতি শব্দঃ । দ্যুতে ত্রিঘামকবতীভ্যামরঃ । (৪) অতি-
 স্থানি দস্তানি । (৫) পরিজীর্ণানি পরিধানমাজীর্ণানি । (৬) কশ্মপি চিকিৎসাদিরূপে । (৭) তপ-
 স্বিনী - কৃষিকা । (৮) পুনরিব জাতা জন্মান্তরে গতেষু দর্শনসম্ভাবনাতাবাৎ । (৯) সমাজে উৎসব-

उत्सृज्यते कश्चिन्नमः (१८) ॥ बलप्राप्तेन शूराणां समाजोऽसवसन्निर्यो ।
 उत्सृज्यते कश्चिन्नमः सर्वः सोऽङ्कूटनिन्दोधिः (१९) ॥ [कीचकोऽपि यदा मल्लं न विशेष-
 कश्चिन्नमः । तदा सूदेन उः राजा बोधयामास भावत ॥] बलिनोः संयुगे
 राजान् बुद्धवासवयोरिव । प्रकर्षणकर्षणाभ्यामभ्याकर्षविकर्षणैः (२०) ॥ आकर्षेताम-

निकाविशेषाः सर्गिणैः परस्परमदघातैः अवधूतैः बहुमुष्टिदुःखाघातैः प्रमातैः पातयिष्याः पेशैः
 उन्मथनैः अक्षरीक दुःखाभ्यां मथनैः क्लेषणैश्च हानां प्रच्यवनेः । बहुमुष्टिकरो मुष्टिः । अवाधुनः
 बहुगतं आमरिष्या तथैव यः किञ्चन शकः स तवेवराहोक्तुनिश्चनः । तर्जुतुष्टमथो च प्रगारित-
 करो हि वः । संग्रहार्थमाध्यास संग्रहो बहुमिष्याते । अर्द्धचन्द्रतलं मल्लमुष्टिर्विषयितार्थः ।
 प्रच्यवतामुनिहन्तेन प्रच्यवतां मृताः । विष्णुकीकृतवाह्वः तदीयार्थं यथाबलम् । प्रहरेत् सा
 शलाका उः पादोक्तुतं पदं हतम् ॥ (१८) आहुतिश्चाग्निर्घोषैः पाशापघोषमदुःखताहुतिः ।
 पिरौतिः करणैर्धामि घट्टनानि । (१९) बलप्राप्तेन बलोऽकर्षेण सोऽङ्कूटनिन्दोधिः उःङ्कोण-
 विन्दोधाननहितः । (२०) प्रकर्षणं बाहसंयुधानयनं प्रकृष्टं कर्षणं तदेवाकर्षणं जीवत् संयुधानयनं

ধাতোহুঃ কামুভিষ্ঠাপি জয়তুঃ । ততঃ শব্দেন মহতা ভৎসয়ন্তৌ পরস্পরম্ ॥
 কুয়োয়দকা দীর্ঘজুজৌ নিবৃদ্ধকুশলাবৃভৌ । বাহতিঃ সমসংস্কৃত্য-মারসৈঃ পরিবৈরিব ॥
 চকর্ষ দোর্ভ্যামুংপাট্য ভীমো মল্লমমিজ্রহা । নিনদন্তমভিক্রোশঙ্খাদ্ভীল ইব বারণম ॥
 সমুদাম্য মহাবাহুর্ভাময়ামাস বীর্ষাবান্ । ততো মল্লাশ্চ মংস্তাশ্চ বিশ্বয়ং চক্রিরে পরম্ ॥
 ভ্রামরিষা শতশুণং গতসমচেতনম্ (২১) । প্রত্যপিংষমহাবাহুর্মল্লং ভুবি বৃকোদরঃ ॥
 তস্মিন্ বিনিহতে বীরে কীযুতে লোকবিশ্রুতে । বিরীটঃ পরমং হর্ষ-মগচ্ছদাঙ্কবৈঃ
 নহ ॥ অহর্ষাং প্রদদৌ বিস্তং বহু রাজা মহামনাঃ । বলবান্ মহারথৈ বথা বৈশ্র-
 বণস্তথা ॥ এবং স সুবহুন মল্লান্ পুরুষাংশ্চ মহাবলান্ । বিনিহ্নস্বংস্তরাজশ্চ শ্রীতি-
 যাহয়দ্রুস্তমাম্ ॥ যদাস্ত তুল্যঃ পুরুষো ন কশ্চিদ্ভ্র বিদ্যাতে । ততো ব্যাট্রৈশ্চ
 সিংহৈশ্চ দ্বিরদৈশ্চাপ্যবোধয়ৎ ॥ পুনরস্তঃ পুরগতঃ ত্রীণাং মধ্যে বৃকোদরঃ । বোধ্যতে

ভ্রামরিষাঃ সমস্ততঃ কর্ণং পশ্চাৎসমং তদেব কিপদীভঃ বিকর্ষণমুচ্যতে । উপসর্গভেদাদর্থভেদাৎ

শ্রী বিরাটেন সিংহৈর্শর্ষৈর্ভমহাবলৈঃ ॥ বীভৎসুরপি গীতেন স্তূন্তোয়ন চ পাণ্ডবঃ ।
 বিরাটঃ তোষয়ামাস সর্বাশ্চাস্ত্রঃপুরে জিয়ঃ ॥ অর্ষৈর্বিনীতৈর্দ্ববনৈস্তত্র তত্র সমাগতৈঃ ।
 তোষয়ামাস রাজানং নকুলো রাজসত্তমম্ ॥ তন্মৈ প্রদেয়ং প্রামচ্ছৎ শ্রীতো রাজা
 ধনং বহু । বিনীতান্ বৃষতান্ দৃষ্ট্বা সহদেবস্ত বৈ বিভো (২২) ॥ তথৈব প্রদদৌ বিস্ত-
 মনেকং মৎস্তরাট্ শ্বয়ম্ ॥ জ্যোপদী শ্বেক্ষ্য তান্ সর্বান্ ক্লিশমানান্মহারথান্ । নাতি-
 শ্রীতিমতী রাজসিদ্ধাসপরমাভবৎ ॥ এবস্তে স্ত্রবসংস্তত্র প্রচ্ছন্ন্যঃ পুরুষর্ষভাঃ । কশ্মাপি
 তস্ত কুর্বাণা বিরাটনুপতেস্তদা ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং নৈরাসিক্যাং
 বিরাটপর্বণি জ্যোত মল্লবধো নাম ত্রয়োদশোহধ্যায়ঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ বসমানেষু পার্থেষু মৎস্তস্ত নগরে তদা । মহারথেষু ছয়েষু

জ্ঞাপয়তি । শতং শতবারম্ । (২২) সহদেবস্ত তন্মৈ প্রদেয়ং প্রামচ্ছৎ ইত্যাত্মজ্ঞাপয়ঃ ॥
 জ্যোতমল্লবধঃ । * ।

মাসা দশ সমভ্যয়ুঃ ॥ যাজ্ঞসেনী সুদেক্ষান্ত শুভ্রাযন্তী বিশাম্পতে । অবসং পরিচারাহী
 সুহুঃখং জনমেজয় ॥ তথা চরন্তী পাঞ্চালী সুদেক্ষয়া নিবেশনে । তাং দেবীং তোষয়া-
 মাস তথা চাস্তুঃপুরে স্ত্রিয়ঃ (১) ॥ তন্মিন্ বর্ষে গতপ্রায়ে কীচকস্ত মহাবলঃ (২) ।
 সেনাপতির্বিরাটস্ত দদর্শ ক্রমদাশ্রুজাম্ ॥ তাং দৃষ্ট্বা দেবগর্ভাভাং চরন্তীং দেবতামিব ।
 কীচকঃ কাময়ামাস কামবাণশ্রপীড়িতঃ ॥ স তু কামাগ্নিসস্তপ্তঃ সুদেক্ষামভিগম্য বৈ ।
 শ্রহসন্নিব সেনানীরিদং বচনমব্রবীৎ ॥ নেয়ং ময়া জাতু পুরেহ দৃষ্টা রাজ্ঞো বিরাটস্ত
 নিবেশনে শুভা । রূপেণ চোন্মাদয়তীব মাং ভূশং গন্ধেন জাতা মদিরেব ভামিনী (৩) ॥

(১) বসমানেষু পার্শ্বেষু ইত্যাদেখোক্ষাতে সহ বাহুবৈরিত্যস্ত শুভ্রাভাবভারণসংকল্প পরমেশ্বরস্ত
 বিজ্ঞস্তমানো খর্ষবরদানাবসরে বিরাটনগরে ত্রয়োদশবর্ষমতিবাহয়ন্তেব পঞ্চেক্সানামাদিতঃ তেষাং মধ্যে ভীমেন
 কীচকো ষাতিতঃ । ভুবো ভাবাবভারণনার্থমিতি তাংপর্য্যার্থঃ (২) তন্মিন্ বর্ষে গতপ্রায়ে গতবাহুল্যে
 মাসষষমাশ্রিত ইত্যর্থঃ । প্রায়ো মরণানশনে যুক্ত্যা বাহুল্যতুল্যায়োরিতি বিশ্বঃ । জাতাস্থ পকাস্থ
 সন্ধানেনেত্যর্থঃ । (৩) ভামিনী কোপনা (৪) প্রত্যগ্রূপা অভিনবরূপা অদৃষ্টরূপেত্যভিপ্রায়ঃ প্রতিভাতি মাং

কা দেবকপা হৃদযজমা শুভা হ্রাচক্ষু মে কস্ত কুতোহত্র শোভনে । চিত্তং বিনির্মথ্য
করোতি মাং বশে ন চান্য়দত্রৌষধমস্তি মে মতম্ ॥ অহো তবেয়ং পরিচারিকা
শুভা প্রত্যগ্রূপা প্রতিভাতি মামিয়ম্ (৪) । অযুক্তকপং হি কবোতি কস্ম তে প্রশান্ত
মাং যচ্চ মমাস্তি কিঞ্চন ॥ প্রভূতনাগাশ্চ বধং সভাজনং সমৃদ্ধিযুক্তং বহুপানভোজনম্ ।
মনোহবং কাঞ্চনচিত্রভূষণং গৃহং মহচ্ছোভযতামিয়ং মম ॥ ততঃ স্তুদেফামনুমন্ত্র্য
কীচক স্তথা সমভ্যোত্য নবাধিপায়জাম্ ॥ উবাচ কৃষ্ণামভিশাস্তয়ং-স্তদা যুগেন্দ্রকণ্ঠামিব
জমুকো বনে ॥

কীচক উবাচ । কা হং কস্ত্যাসি কল্যাণি কুতো বা হং ববাননে । প্রাপ্তা বিরাট-
নগরং তদ্বমাচক্ষু শোভনে ॥ কপমগ্র্যং তথা কাস্তিঃ সৌকুমার্যামনুমন্তমম্ । কাস্ত্যা বিভাতি
বক্তৃস্তে শশাঙ্ক ইব নির্মলম্ । নেত্রে স্ত্রবিপুলে স্ত্রুক্র পদ্মপত্রনিভে শুভে । বাক্যস্তে
চাকসর্বাঙ্গি পরপুষ্টকতোগমা ॥ এবং কপা মযা নারী কাচিদন্তা মহীতলে । ন দৃষ্টপূর্বা
স্ত্রোশ্রোণি যাদৃশী হুমনিন্দিতে ॥ লক্ষ্মীঃ পদ্মালয়া কা হ-মথ ভূতিঃ স্ত্রুমধ্যমে । হ্রীঃ শ্রীঃ

কাস্তিরথো কীৰ্ত্তি-রাসাং কা স্বং বরাননে ॥ বতীব রূপিণী কিং স্ব-মনঙ্গাঙ্গবিহারিণী । অতীব
 ব্রাহ্মসে স্ক্র প্রভেবেন্দোরমুত্তমা ॥ অপি চেক্ষণপক্ষ্মাণাং (পক্ষ্মাণং) স্মিতজ্যোৎস্নোপমং
 শুভম্ । দিব্যাংগুরশ্চিভিৰ্ব্যাপ্তং দিব্যকাস্তিমনোরমম্ ॥ নিরীক্ষ্য চন্দ্রবক্তৃস্তে লক্ষ্যানুপময়া
 যুতম্ । কুৎসে জগতি কো নেহ কামশ্চ বশগো ভবেৎ (৫) ॥ হারালঙ্কারযোগ্যো তে স্তনৌ
 চোভৌ সুশোভনৌ । সুজাতৌ সহিতৌ লক্ষ্যা পীনৌ বৃত্তৌ নিরস্তরৌ ॥ কুটুলাশু (কুডুলাশু)

রোচতে মহম্ । (৫) অপি চেক্ষণপক্ষ্মাণং স্মিতজ্যোৎস্নোপমং শুভম্ । দিব্যাংগুবশ্বিসংবীতং দিব্যকাস্তিমহু-
 স্তমম্ । নিরীক্ষ্যেত্যাদি প্রকারান্তরেণাপি কীচকো দ্রৌপদীং বর্ণয়ন্নাহ অপিচেত্যাদি । হে সৌরচ্ছিত্ত্ব তব
 বক্তৃচন্দ্রং নিরীক্ষ্য কুৎসে জগতি কো নাম জনঃ কামশ্চ বশগো ন ভবেৎ অপিতু সৰ্ব্ব এবত্যর্থঃ । চন্দ্রশ্চ
 সাম্যমাহ স্মিতজ্যোৎস্নোপমং স্মিতমৌষঙ্গসনং জ্যোৎস্নোপমং যজ্ঞেতি বিগ্রহঃ । পুনঃ কিন্তুতঃ তত্রাহ
 ঈক্ষণপক্ষ্মাণং ঈক্ষণপক্ষ্মাণা কুটুলাগ্রেণ ঈক্ষণং গর্হ্যং যস্মিন্ তৎ তথা । পক্ষ্মাকিলোম্বি কিঙ্ককে
 তদ্ব্যংগশেহপ্যনৌদসীত্যমরঃ । খেটগর্হ্যাঙ্গকাঃ সমা ইতি চ । ঈক্ষণমেব স্ক্রপক্ষ্মাংশো যস্মিন্ সঃ
 তথা । অথবা চন্দ্রস্তাবদানয়তি বক্তৃচন্দ্রোহপীক্ষণপক্ষ্মাণা প্রাণয়তি ইত্যাহ অপি চেক্ষণপক্ষ্মাণমিতি ।

ক্ৰহাকারো তব স্ত্রু পয়োধরো । কামপ্রোতোদাবিব মাং তুদতশ্চাক্ৰহাসিনি (৬) । বলীবিভঙ্গ-
 চতুরং স্তনভারাবনামিতম্ । করাগ্রসম্মিতং মধ্য-স্তবেদস্তুমধ্যমে ॥ দৃষ্টে, ব চাক্ৰস্বঘনং সরিং-
 পুলিন সন্নিভম্ । কামব্যাবিরসাধ্যো মা-মপ্যাক্রামতি ভামিনি ॥ জ্বালাবানদ্য মদনো দাবাগ্নি-
 রিব নির্দিয়ঃ । স্বংসঙ্গমাতিসঙ্কল্পবিবৃদ্ধো মাং দহত্যয়ম্ ॥ আশ্রপ্রদানবর্ষণে সঙ্গমাস্তোধরণে
 চ । শময়স্ব বরারোহে জ্বলস্তং মগ্নথানলম্ ॥ মচ্চিত্তোন্মাদনকরা মগ্নথস্ত শরোস্তমাঃ । স্বং
 সঙ্গমেন শমিতা স্তীত্রাঃ শশিনিভাননে ॥ মহং বিদার্য্য হৃদয়-মিদং নির্দিয়বেগিতাঃ ।
 প্রবিষ্টাশ্চাসিতাপানি প্রচণ্ডাশ্চণ্ডদারুণাঃ ॥ (অ) রতুন্মাদসমারম্ভাঃ শ্রীতুন্মাদকরা মম ।
 আশ্রপ্রদানসন্তোগান্যামুর্দ্ধমিহাইসি ॥ চিত্রমাল্যাস্বরধরা সর্বাভরণভূষিতা । কামং প্রকামং
 সেব স্বং ময়া সহ বিলাসিনি ॥ নাইসীহাসুখং বস্তুং সুখার্হা সুখবর্জিতা । প্রাপ্নুতুমুত্তমং
 সৌখ্যং মস্তত্ত্বং গজগামিনি ॥ স্বাদুশুভকল্পানি পানানি বিবিধানি চ । পিবমানা মনোজ্ঞানি

ইকগপন্ন নয়তি অন প্রাণনে ইত্যন্ত দৈবাদিকশ্চ রূপম্ । (৬) স্তনো বিশেষয়তি পয়োধরাবিতি ।

रममाणा यथानुखम् ॥ . भोगोपचारान् विविधान् सौभाग्यकापामुत्तमम् । पानं पाहि (पिर)
महाभागे भोगैरनुपमैः सुतैः (१) ॥ इदं रूपं प्रथमं ते वयो निरर्थकं केवलमद्य
ताविनि । अधार्यमाणा अगिबोद्धमा सुता न शोभसे सुन्दरि शोभना सती (८) ॥
ताज्जामि दारान्मय ये पुरातना भवन्तु दास्यन्तु चारुहासिनि । अहं ते सुन्दरि दासवत्
स्थितः सदा त्विष्ये वशगो वरानने ॥

सैरिद्धुवाच ॥ अप्रार्थनीयामिह मां सुतपुत्राभिमनसे । निहीनवर्णां सैरिद्धीं
वीक्षन्मां केशकारिणीम् (९) ॥ परदारान्मि तद्वस्त्रे न युक्तं तव सान्प्रतम् । दयिताः
प्राणिनां दारा धर्मः समनुच्छिस्तय (१०) ॥ परदारे न ते बुद्धि-र्जातु कार्या कथञ्चन ।

(१) सरिपुलिनसरिभमिति । नदयान्दोयोखितभापवदकठिनविद्धुतरमनीयमिति मध्यमित्यत्र
विशेषणम् । पानं पाहि छान्दसश्चां पिवादेशात्तावः । (८) अधार्यमाणा पिरसेति शेषः ।
(९) अतिमन्त्रसे बहुमन्त्रसे निहीनवर्णां निकृष्टवर्णां वीक्षन्मां गृहिताम् । - (१०) परदारान्मि

विवर्द्धनः स्वकार्याणां-मेतत् संपुत्रवत्तम् ॥ मिथ्यातिग्रहो हि नरः पापात्मा मोह-
माहितः (११) । अवशः प्राप्नुयादेवारं महदा प्राप्नुयात्तयम् ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु सैरिन्द्र्या कीचकः काममोहितः । जानकसि-
सुहृद्वृद्धिः परदारान्निर्मर्षणे ॥ दोषान् बहून् प्राणहरान् सर्वलोकविगर्हितान् । प्रोवा-
चेनः सुहृद्वृद्धिर्द्रोपदीमजितेन्द्रियः ॥ नार्हन्नेव वरारोहे प्रत्याख्यातुं वरानने ।
मां मन्मथसमाविष्टः वृंकते चारुहासिनि (१२) ॥ प्रत्याख्यातुं च मां शीरु वशगं
प्रियवादिनम् । नूनं व्रमसितापात्रि पञ्चाक्षपं करिष्यामि ॥ अहं हि सुहृत् राज्ञस्तु
कृत्स्नस्तु सुमध्यामे । प्रेङ्खसिचिता चासि वीर्ये चाप्रतिमः क्तितो ॥ पृथिव्यां
यत्समो नास्ति कश्चिदनुः पुमानिह । रूपर्योवनसौतागैर्तोर्गैश्चाह्वयैः सुतैः ॥
सर्वकामसमुद्देशु भोगेषुपमेधिह । भोक्तव्येषु च कल्याणि कस्यादाश्चे रता सुनि ॥

आर्ष्यात् एकवचनम् अथवा परदाराः न इति पाठः । दयिता नरासंयुताः तारकादिवादिताः (११) मिथ्या-

यथा मन्त्रमिदं राज्ञां वामिश्वरिन् वरानमे । उजस्र मां वरारोहे हृदयं
शोभानसुखमान् ।

वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु सा साध्वी कीचकेनाश्रुतः वचः । कीचकः प्रेत्यावाचेदं
गर्हयत्याश्रुतः । (उवाच परमक्रुद्धा सैरिद्धी कीचकः प्रेति) ।

सैरिद्धी उवाच । मा श्रुतपुत्र स्वयम्भवादाय त्वत्क्यासि जीवितम् (१७) । जानीहि
पक्षान्तिर्निह्याः मां वीरैरतिरक्षिताम् ॥ न चाप्यहं क्वरा मन्त्रा मन्त्रकाः पश्यन्ते मयम् ।
ते मां निहन्त्याः कृपिताः साधवः मा वानीममः (१८) । अशक्यरूपं पुरतैव-रथानं
गच्छन्ति । यथा निशेचनो बालः कुलशुः कुलशुभम् (१९) ॥ तर्तुमिच्छति मन्त्राया
यथा मं तर्तुमिच्छति ॥ असुमहीः वा यदिबोद्धुमपतेः कथं पश्यन्ति यदि वा प्रकथयन्ति ॥

सैरिद्धी उवाच ।

११

विश्वामित्रो विक्रान्तिलायी । (१२) वृकते वामिश्वरम् । (१७) स्वयम्भवादाय । (१८) साधु शोभनं
व्यारोपन-निहन्त्याः पुरतैव-रथानं अथवा, साधुशोभनं अलं धारणमेव । (१९) उक्तं परम् ७ ॥

তথাপি তেভ্যো ন বিমোক্ষমহঁসি প্রমাথিনো দেবস্তুতা হি তে বরাঃ ॥ স্বং কাল-
 রাজীবিব কশ্চিদাতুরঃ কিং মাং দৃঢ়ং প্রার্থয়সেহু কীচক । কিং মাতুরকে শরিতো
 যথা শিশু-শস্ত্রং জিহ্বক্লিব মন্ত্রসে হি মাম্ ॥ (তেষাং প্রিয়াং প্রার্থয়তো ন তে
 ভুবি গহা দিবং বা শরণং ভবিষ্যতি) । নিবর্ত্ত তে কীচক নেদৃশং শুভং জ্ঞাষেব
 সংজীবিতমদ্য সুপ্রিয়ম্ ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
 বিরাটপর্বণি কীচকবধে কীচককৃষ্ণাসংবাদে চতুর্দশোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ প্রত্যাখাতো রাজপুত্র্যা সুদেফাং কীচকোহব্রবীৎ । অমর্যাদেন
 কামেন ঘোরেনাভিপরিপ্লুতঃ ॥

কীচক উবাচ ॥ যথা কৈকেয়ি সিরিক্কী মামিয়ান্তুদ্বিধীয়তাম্ । (১) যেনোপারেন
 সৈরিক্কী ভজেন্মাং গজগামিনী । স্বং সুদেফে পরীক্ষস্ব মাহং প্রাণান্ প্রহাসিষম্ ॥

(১) ইয়াং গচ্ছেৎ । পরীক্ষস্ব কুরু । প্রহাসিষং ত্যজেষম্ ।

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ তস্ত ভাং বহুশঃ শ্রদ্ধা বাচং বিলপতস্তদা । বিরটিমহিষী
সেবী কৃপাক্রমে মনস্বিনী । স্বমৰ্শমভিসঙ্হায় তস্তার্থমহুচিস্তা চ । উদ্বৈগৈকৈব কৃকারাঃ
সুদেহস্য সূতস্ববীং ॥

সুদেহোবাচ ॥ পৰ্বণি স্বং সমুদ্ভিশ্চ সুরাময়ক কারয় । তত্রৈনাং শ্রেষয়িব্যামি
সুরাহারীং তবাস্তিকম্ ॥ তত্র সংশ্রেষিতামেনাং বিজনে নিরবগ্রহে । সাস্বয়েথা বধাকামঃ
সামান্যম্ রমেদ্বদি ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ইত্যুক্তঃ স বিনিষ্ক্রম্য ভগিন্যা ভবনাস্তদা । সুরামাহাররামাস
সুপরিভুতাম্ ॥ [আর্জৌরজ্ঞক সুভূশং বহুংশ্চোচ্চাবচাম্ গান্] ভক্যাংশ্চ বিবিধা-
কারান বহুংশ্চোচ্চাবচাং স্তদা । কারয়ামাস কুশলৈবগ্নং পানং সুশোভনম্ ॥ তস্মিন্ কৃতে
সুদেহস্য কৌচকেনোগমস্তিতা সুদেহস্য শ্রেষয়ামাস সৈরিক্কীং কৌচকালয়ম্ ॥

সুদেহোবাচ ॥ উত্তিষ্ঠ গচ্ছ সৈরিক্কি কৌচকস্ত নিবেশনম্ । পানমানায় কল্যাণি-
কাম্যায় য়ং প্রদাষতে ॥

[বি—৭]

সৈরিক্যুবাচ ॥ ন গচ্ছেয়মহং তস্য কীচকশ্চ নিবেশনম্ । স্বমেব রাজ্ঞি জানাসি
 যথা স নিরপত্রপঃ ॥ ন চাহমনবত্মাজি তব বেশ্মনি ভাবিনি । কামবৃত্তা ভবিষ্যামি
 পতিনাং ব্যভিচারিণী ॥ স্বকৈব দেবি জানাসি যথা স সময়ঃ কৃতঃ । প্রেবিশস্ত্যা
 ময়া পূৰ্ব্বং তব বেশ্মনি ভাবিনি ॥ কীচকশ্চ সুকেশান্তে মূঢ়ো মদনদর্পিতঃ । সোহব-
 মংস্তন্তি মাং দৃষ্ট্বা ন যাস্তে তত্র শোভনে ॥ সন্তি বহস্য-স্তব প্রেষ্যা রাজপুত্রি বশামুগাঃ ।
 অস্তাং প্রেষয় তত্রং তে স হি মামবমংস্ততে ॥

সুদেক্ষোবাচ ॥ নৈব হ্যং জাতু হিংস্তাং স ইতঃ সংপ্রেষিতাং ময়া । ইত্যস্তাঃ
 প্রদদৌ কাংস্তং (পাত্রং) সপিধানং হিরণ্ময়ং (১) । সা শঙ্কমানা রুদতী দৈবং শরণমীযুধী ।
 প্রোতিষ্ঠত সুরাহারী কীচকশ্চ নিবেশনম্ ॥

(১) কাংস্তং কংসস্ত মদ্যস্ত ইদং কাংস্তম্ । কাংস্তমিতি পাঠে ঘটনাবিশেষঃ । কাংস্তং মধুপাত্রং বা
 সপিধানং পাত্রান্তরেণাবৃতং হিরণ্ময়ং সৌবর্ণ্যম্ । কাংস্তং (স্তং) বাদ্যান্তরে পান-পাত্রে ত্র্যন্তেষুগান্তরে
 ইতি বেদিনীকারঃ । * ।

সৈরিহ্যবাচ ॥ যথাহমশ্চাঃ ভর্ষভ্যো (পাণ্ডভ্যো) নাভিজানামি কখন । তেন
সত্যেন মাং প্রাপ্তাং মা কুর্ষ্যাৎ কীচকো বশে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ উপাতিষ্ঠত মা সূর্য্যঃ মুহূর্ত্তমবলা ততঃ । স তস্তাস্তমুখ্যায়াঃ
সর্ব্বং সূর্য্যোহববুদ্ধবান্ ॥ অস্তুর্হিতঃ ততস্তস্তা রক্ষো রক্ষার্থমাदिशत् । তঠৈনাং
নাভহাস্তত্র সর্বাवस्थान्निन्दिताम् ॥ তাং মৃগীমিব সস্তস্তাং দৃষ্ট্वा कृष्णाः समीपगाम् ।
উদতিষ্ঠন্নুদা সূতো নাবং লক্বেব পারগঃ ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে শত সাহস্র্যাং সংহিতায়াং
বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্ব্বণি দ্রৌপদীসুরাহরণে পঞ্চদশোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

কীচক উবাচ ॥ স্বাগতস্তে বরারোহে স্রব্যাষ্টা রজনী মম (১১) । স্বামিনী হুমসু-
প্রাপ্তা প্রকুরুষ মম প্রিয়ম্ ॥ স্রবর্ণমালাঃ কসুংশ্চ কুণ্ডলে পরিহাটকে । নানাপত্তনজে

(১) স্রব্যাষ্টা স্রব্ৰভাতা (২) কসুন্ শব্দঘটিতবলয়ানি কুণ্ডলে পরিহাটকে পবি সর্বতোভাবেন হাটকং
স্রবর্ণং বয়োস্তে তথা পরিহাটকে কেয়ুরে শকুন্তলোপখ্যানে ব্যাখ্যাতবান্ । নানাপত্তনজে ইতি

सर्ग १७
विश्वामित्रः

शुभ्रे मणिवत्सु शोभनम् ॥ आहरणस्तु (आहरण) च वस्तानि कोशेयान्छुभिनानि च (२) ॥

अस्ति मे शयनं दिव्यं हृदयमुपकल्पितम् । एहि तत्र मया सार्द्धं पिवन् मधुमाधवीम् (३) ॥

दोषह्यवाच ॥ अष्टैश्वीज्राजपुत्री मां सुवाहारीं तवास्तिकम् (४) । पानमाहर मे
क्लिप्रं पिपासा मयि चाबवीत् ।

कौचक उवाच ॥ अग्रा भजे नयिष्यसि राजपुत्र्याः प्रतिश्रुतम् (परिश्रुतम्) ।
इत्येनां दक्षिणे पाणौ मृतपुत्रः पवामृषत् ॥

द्वेषह्यवाच ॥ यथैवाहं नाभिचरे कदाचिन् पतीन्मदादौ मनसाहपि जातु । तेनैव
मत्तेन वशीकृतं वां जृष्टान्मि पापं पविक्रयमाणम् ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ स तामनुप्रेक्ष्य विशालनेत्रां जिघृक्षमाणः परिभङ्गसयस्वीम् ।

नानापुत्रनक्षत्रिभिर्भिरकमत्तेन निश्चिते इत्यर्थः । कोशेयानि कुम्भिकोशसम्भवानि । (३) मधु-
माधवीमिति मधुनः सुरामित्यर्थः मधुविकारपरिश्रुतां मदिवां वा । (४) अष्टैश्वी इति सोपसर्गात्
प्रागङ्गागमश्चान्दसः शैश्व प्रातिपादकस्तु न्यस्तु लुङि वा क्तम् । परिश्रुतं हृदयमयाः सद्यश्चित्तम्

জগ্রাহ তাম্ভরবজ্রদেশে সা কীচকঃ তং সহসা ক্ৰিপস্তুীম্ ॥ প্রগৃহমাণা তু মহাজবেন
 মুহূৰ্ণিনিস্ত চ রাজপুত্রী । চিক্ৰেপ তং গাঢ়মম্বামাণা প্রবেপমানাতিরুবা শুভান্দী ॥ তয়া
 সমাক্ষিপ্ততমুঃ স পাপঃ পপাত শাখীব নিকৃষ্টমূলঃ ॥ সা গৃহীতা বিধূষানা ভূমাবাক্ষিপ্য
 কীচকম্ । সভাং শরণমাগচ্ছদ্যত্র রাজা যুধিষ্ঠিরঃ ॥ তাঃ কীচকঃ প্রধাবস্তুীং কেশপাশে পরা-
 ম্বুষৎ (৫) । অথৈনাং পশুতো রাজ্ঞঃ পাতয়িত্বা পদাবধীৎ ॥ তন্তা যোহসৌ তদার্কেন রাক্ষসঃ
 সন্নিসৌজিতঃ । স কীচকমপোবাহ বাতবেগেন ভারত ॥ স পপাত তদা ভূমৌ রক্ষাবল-
 সমাহতঃ । বিঘূর্ণমাণো নিশ্চেষ্টশ্চিন্নমূল ইব ক্রমঃ ॥ তাঞ্চাসীনৌ দদৃশতু-ভীমসেনযুধিষ্ঠিরৌ ।
 অম্বামাণৌ কৃষ্ণায়াঃ কীচকেন পরাভবম্ ॥ তন্তু ভীমো বধং প্রেক্ষুঃ কীচকস্ত হুবাশ্বনঃ ।
 দষ্টৈর্দষ্টাংস্তদা রোষান্নিস্পিপেষ মহামনাঃ ॥ ধুমচ্ছায়ামভজতাং নেত্রে চোচ্ছিতপক্ষ্মণী ।

স্বরামিত্যর্থঃ । স্বরা হলিপ্রিয়া হালা পরিস্ফটকণাশ্রজা ইত্যমবঃ । বক্রণাশ্রজা বাক্ণী । (৫) কেশ-
 পক্ষে কেশসমূহে । পাশঃ পক্ষত্ব হস্তত্ব কলাপার্থাঃ কচাৎ পরে ইত্যমরঃ ! পরাম্বুষৎ স্পষ্টবান্ ।

সশ্বেদা ক্রকুটি চোত্রা ললাটে সমবর্ত্তত ॥ হস্তেন মমুদে চৈব ললাটং পরবীরহা । ভূয়ন্ত
 ষ্মরিতঃ ক্রুৎসঃ সহসোখাতুমৈচ্ছত ॥ অথাস্মৃষ্ঠেনাবমুদ-দস্মৃষ্ঠং তস্মৈ ধর্ম্মরাট্ । (অথাবমুদদস্মৃষ্ঠ-
 মস্মৃষ্ঠেন যুধিষ্ঠিরঃ ।) প্রবোধনভয়াড্রাজ্জা ভীমঃ তং প্রত্যবেধয়ৎ ॥ তং মম্বমিব মাতঙ্গং
 বীক্ষমাণং বনস্পতিম্ । স তমাবারয়ামাস ভীমসেনং যুধিষ্ঠিরঃ ॥ (আলোকয়সি কিং বৃক্ষং স্মদ
 দারুকৃতেন বৈ । যদি তে দারুভিঃ কৃত্যং বহির্বৃক্ষান্নিগৃহতাম্) ॥ সা সভাধারমাসাত্ত্ব রুদতী
 মংস্তমব্রবীৎ । অবেক্ষমাণা স্মশ্রোণী পতিংস্তান্ দীনচেতসঃ ॥ আকারমভিরক্ষন্তী প্রতিজ্ঞাং
 ধর্ম্মসংহিতাম্ (প্রতিজ্ঞা ধর্ম্মসংহিতা) (৬) । দহ্যমানেন বরৌদ্রেণ চক্ষুবা ক্রপদাশ্রজা ॥

(৬) অকারং ত্রৌণদীব্যঞ্জকং ধর্ম্মসংহিতমসত্যরূপেণ ধর্ম্মেণ কৃতসংঘটনং । যেথাং বৈরী ন ষ্পিতি
 স্তথাং ভূমিস্পৃশনং ভূমিঃ ভূমিমপীত্যর্থঃ । অন্ত্রে দ্বেবং পঠিত্বা ব্যাচক্ষতে যেথাং বৈরী ন ষ্পিতি
 যঠেইপি বিষয়ে বসন্ । তেথাং মাং মানিনীং ভার্য্যাং সূত্রপুত্রঃ পদাবধীৎ । যেথাং যুস্মাকং মস্তর্ভূণাং
 পাণ্ডবানাং বৈরী শক্রঃ ক্রিয়োপজাতো অরির্ঘেঈতি যাবৎ । ন কেবলমাশ্রবিষয়ে বসন্ সম্ ন
 ষ্পিতি ন নিত্রাতি পলায়িতঃ সন্ যঠেইপি বিষয়ে দ্বাদশমণ্ডলাতিপ্রায়েণ উদাসীনশ্রাপ্যদাসীনদেশে বসন্

শ্রৌণ্ড্যবাচ ॥ যেষাং বৈরী ন স্বপিতি বঠেহপি বিষয়ে বসন্। তেষাং মাং
 মানিনীং ভার্ঘ্যাং সূতপুত্রঃ পদাবধীৎ। যে দহ্যান' চ যাচেষু ব্র'ক্ষণ্যাঃ সত্যবাদিনঃ।
 তেষাং মাং মানিনীং ভার্ঘ্যাং সূতপুত্রঃ পদাবধীৎ ॥ যেষাং হৃন্দুভিনির্বোষো জ্যাঘোষঃ
 ঐরতেহনিশম্। তেষাং মাং মানিনীং ভার্ঘ্যাং সূতপুত্রঃ পদাবধীৎ ॥ যে চ তেজ-
 ষিনো দাস্তা বলবস্তোহতিমানিনঃ। তেষাং মাং মানিনীং ভার্ঘ্যাং সূতপুত্রঃ পদাবধীৎ ॥
 সৰ্বলোকমিমং হন্য-ধৰ্ম্মপাশসিতাস্ত য়ে (৭)। তেষাং মাং মানিনীং ভার্ঘ্যাং সূতপুত্রঃ
 পদাবধীৎ ॥ শরণং যে প্রপন্নানাং ভবন্তি শরণার্থিনাম্। তেষাং মাং মানিনীং ভার্ঘ্যাং
 সূতপুত্রঃ পদাবধীৎ (৮) ॥ চরন্তি লোকে প্রচ্ছন্নাঃ ক হু তেহদ্য মহারথাঃ। কথন্তে

ন স্বপিতি তেষাং এবং বিধানাং ভার্ঘ্যাং মাং কীচকঃ পদাবধীৎ অস্তাতু পরোরাজা উদাসীনঃ এবং গণ-
 নয়া উদাসীনতাপূর্বাদাসীনো গণনীয়ঃ তন্তবিষয়েষেবং গণনয়া যঠ ইতি ভাবঃ। (৭) ধৰ্ম্মপাশসিতাঃ প্রতি-
 জ্ঞাপালনরূপধৰ্ম্ম এব পাশো রজ্জুঃ তেন সিতা সিদ্ধা সিঞ বন্ধনে ইতি ধাতোঃ। (৮) শরণং ভবন্তীত্যনয়ঃ

স্মৃতপুঞ্জেন বধ্যমানাঃ প্রিয়াঃ সতীম্ ॥ মর্ষয়ন্তি যথা ক্লীবা বলবন্তোহমিতৌজসঃ ॥
 ক সু তেষা-মমর্ষশ্চ বীৰ্য্যন্তেজশ্চ বর্ধতে । ন পরিশ্রান্তি যে ভাৰ্য্যাং বধ্যমানাঃ ছবা
 অনা (৯) ॥ ময়া তু শক্যং কিং কর্তুং বিরাতে ধর্মদূষকে । যঃ পশুন্মাং মর্ষয়তি
 বধ্যমানা-মনাগসম্ ॥ ন রাজা রাজবৎ কিঞ্চিৎ সমাচরতি কীচকে । দস্যুনাশিব ধর্মন্তে
 ন হি সংসদি শোভতে (১০) ॥ ন কীচকশ্চ ধর্মজ্ঞো ন চ মৎস্য কথঞ্চন । সভাসদোহপ্য-
 ধর্মজ্ঞা য এনং পর্য্যাপাসতে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ এবশ্বিধৈর্বচোভিঃ সা তদা কৃষ্ণাশ্রলোচনা । উপালভত রাজানং
 মৎস্যানাং বরবর্ণিনী । নাহমেতেন যুক্তা বৈ হন্তুঃ মৎস্য ভবান্তিকে । সভাসদশ্চ পশুন্ত
 কীচকশ্চ ব্যতিক্রমম্ ॥

(৯) অমর্ষঃ কোপঃ বীৰ্য্যং ফলনিশ্চিন্তিপৰ্য্যস্তা শক্তিঃ তেজঃ শক্রপৰাভবসামৰ্থ্যম্ । ন পরিশ্রান্তি রক্ষতি
 (১০) সংসদি সভায়াম্ ।

বিরিটি উবাচ ॥ পরোহং নাভিজানামি বিগ্রহং যুবয়োৱহম । অর্থত্বমবিজ্ঞায়
কিন্মুশ্রাং কৌশলং মম ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ততস্ত সভ্যা বিজ্ঞায় কৃষ্ণাং ভূয়োহভ্যপূজয়ন্ । সাধুসাধিবতি
চাপ্যাহঃ কৌচকক ব্যগর্হয়ন্ ॥ সভ্যা উচুঃ ॥ যশ্চেয়ং চারুসর্বান্দী ভার্যা শ্রাদায়তেক্ষণা ।
পরো লাভশ্চ তস্ত শ্রামাসস্তাবঃ কদাচন ॥ নহীদৃশী মনুষ্যেষু সুলভা বরবর্গিনী । নারীঃ
সর্বানবদ্যান্দীং দেবীং মশ্যামহে বয়ম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ এবং সম্পূজয়ন্তস্তে কৃষ্ণাং শ্রেক্ষ্য সভাসদঃ । যুধিষ্ঠিরস্ত
কোপাস্তু ললাটে শ্বেদ আগমৎ ॥ অথাব্রবীজাজপুত্রীং কোরব্যো মহিষীং প্রিয়াম্ ।
গচ্ছ সৈরিক্সি মাত্র স্থাঃ সূদেষ্ণয়া নিবেশনম্ ॥ ভর্তীবমবরুহস্ত্যঃ ক্লিষ্টস্তে বীর-
পত্নয়ঃ (১১) । শুশ্রুষয়া ক্লিষ্টমানাঃ পতিলোকং জয়ন্ত্যত ॥ মগ্নে ন কালং ক্রোধস্ত
পশুস্তি পতন্তব (১২) । তেন হাং নাভিধাবন্তি গন্ধর্বাঃ সূর্য্যবর্চসঃ ॥ অকালজ্ঞাসি

(১১) অবরুহস্ত্যঃ অসুবর্তমানাঃ বীরপত্নয়ঃ বীরপত্ন্যা ইত্যর্থে ছান্দসঃ । (১২) মগ্নে

সৈরিক্তি শৈলুযীব বিরোদিষি। বিপ্লং করোষি মংস্থানাং দীব্যতাং রাজসংসদি (১৩) ॥
গচ্ছ সৈরিক্তি গন্ধর্বাঃ করিষ্যাস্তি তব প্রিয়ম্। ব্যপনেষ্যস্তি তে দুঃখং যেন তে
বিপ্রিয়ং কৃতম্ ॥

সৈরিক্ত্যুবাচ ॥ অতীব তেষাং ঘৃণিনাং মন্ত্বেহং (ঘৃণিনামর্থেহং) ধর্মচারিণী। তন্ত
তন্ত্বে তে বধ্যা যেষাং জ্যেষ্ঠোহক্ষদেবিতা (১৪) ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ইত্যান্ত্ৰা প্রাদ্রবৎ কৃষ্ণা স্তুদেয়ায়া নিবেশনম্। কেশামুক্ত্ৰা
তু স্ত্রোণী সংবস্তান্নোহিতেক্ষণা ॥ শুশুভে বদনং তস্তা রুদিতায়াশ্চিরস্তদা। মেঘ-
লেখাবিনির্মুক্তং দিবীং শশিমণ্ডলম্

নটক বিহাটপত্র

৮২

উৎপ্রেক্ষ। (১৩) শৈলুযী নটী নটভাষ্যা ইত্যর্থঃ তৎকালজ্জৈত্যর্থঃ। (১৪) অতীব তেষাং ঘৃণিনাং
মন্ত্বেহং ধর্মচারিণী কন্তু কন্ত্বে তে বধ্যা যেষাং জ্যেষ্ঠোহক্ষদেবিতা। কক্ষণাবতাং অতীব
অতিশয়ো ঘৃণাবিশেষণং কন্তু কন্তু প্রাণিনঃ প্রাণিমাত্রস্ত তে অবধ্যাঃ অপি তু প্রাণিমাত্রস্ত সর্কস্ত তে

সুদেক্ষোবাচ ॥ কস্তা বধীধরাবোহে কস্মাদ্ভোদিষি শোভনে । কস্তাশ্চ্যাবরতং
 স্তত্রং (কস্মান্মু হুঃখ তে ভজে) কেন তে বিপ্রিয়ঃ কৃতম্ (১৫) ॥

দ্রৌপদ্যুবাচ ॥ কীচকো মাধবীস্তত্র সুবাহারীং গতাস্তব । সভায়াং পশুতো রাজ্ঞো
 ষঠৈব বিজনে তথা ॥

সুদেক্ষোবাচ ॥ ঘাতয়ামি সুকেশাস্তে কীচকং যদি মম্বসে । যোহসৌ ষাং কাম-
 সস্মস্তো দুন্নভামবমস্ততে (১৬) ॥

দ্রৌপদ্যুবাচ ॥ অশ্বে বৈ তং বধিষ্যন্তি যেষামাগঃ কুরোতি সঃ (১৭) । মশ্বে
 চাঠৈব্যেব সুব্যক্তং পবলোকং গমিষ্যতি ॥ ইতি শ্রীমহাভাবতে শত সাহস্র্যাং সংহিতায়াং
 বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্বণি কীচকবধে দ্রৌপদী-পবিতবে ষোড়শোধ্যায়ঃ ॥ * ॥

বধ্যাঃ তস্ত তঠৈব তে বধ্যা ইতি পাঠে স এবার্থঃ । কেবাং কেবামিত্যাহ যেবামিতি । (১৫) অব-
 রতং বিসতম্ । ১৬) অবমস্ততে প্রার্থয়তে । (১৭) আগোহপরাধঃ ॥ * ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ সা হতা সূতপুত্রেন বাহুপুত্রী বশস্বিনী । বধং কৃষ্ণা পরীপস্বিতী
 সেনাবাহস্ব ভাবিনী ॥ জগামাবাসমেবাথ তদা সা দ্রুপদাত্মজা । কৃহা শৌচং যথা-
 স্তায়ং কৃষ্ণা বৈ তমুমধ্যমা ॥ গাত্রাণি বাসসী চৈব প্রক্ষাল্য সলিলেন সা । চিন্তয়া-
 মাস ক্লদতী তস্ম দুঃখস্ম নির্ণয়ম্ ॥ কিং কবোমি ক গচ্ছামি কথং কার্যং ভবেন্মম ।
 ইত্যেবং চিন্তয়িত্বা সা ভীমং বৈ মনসাগমৎ ॥ নাশ্রুঃ কশ্চিদৃতে ভীমান্মমাদ্য মনসঃ
 প্রিয়ম্ । তত উথায় রাত্রৌ সা বিহায় শয়নং স্ককম্ ॥ প্রোজ্জবন্নাথমিচ্ছন্তী কৃষ্ণা
 নাথবতী সতী ॥ ভবনং ভীমসেনস্ম কিপ্রমায়তলোচনা । দুঃখেন মহতা যুক্তা মান-
 সেন মনস্বিনী ॥

জৌপদ্যবাচ ॥ তস্মিঞ্জীবতি পাপিষ্ঠে সেনাবাহে মম দ্বিষি । তৎ কর্ম কৃতবত্যাদ্য
 কথং নিজ্ঞাং নিষেবসে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ এবমুক্ত্বা তু তাং শালাং প্রবিবেশ মনস্বিনী । যস্তাং ভীম-
 স্তথা শেতে যুগরাজ ইব স্বসন্ ॥ তস্মা রূপেণ সা শালা ভীমস্ম চ মহাস্বনঃ । সংমুচ্ছি

তেব কোরব্য প্রজ্জ্বালাতিতেজসা (১) ॥ সা বৈ মহানসে প্রাপ্য ভীমসেনং শুচিন্মিতা ।
 সর্বশ্বেতেব সাহেয়ী বনে জাতা ত্রিহারণী ॥ উপাতিষ্ঠত পাঞ্চালী বাসিতেব মহাগজম্ (২)
 সা অতেষ মহাশালং ফুল্লং গোমতী(গোমতি)তীরজম্ । পরিষজত পাঞ্চালী মধ্যমং পাণ্ডুনন্দনম্ ॥

সংস্কৃতশাস্ত্রার্থঃ ।

(১) তত্র রূপেণ সা শালা ভীমশ্চ চ মহানসনঃ । সংস্কৃষ্টিতেব কোরব্য প্রজ্জ্বাল চ তেজসা ॥ তত্র
 যৌপন্যা ভীমশ্চ চ রূপেণ সংস্কৃষ্টিতেব ব্যাপ্তেব সা শালা প্রজ্জ্বালেতি সধকঃ । সংপূর্বো মূচ্ছি-
 ব্যাখ্যার্থোহপি সংস্কৃষ্টিমতিব্যাপ্তিরিতি কোষঃ (২) সা বৈ মহানসে প্রাপোতি । সা পাঞ্চালী মহানসে
 পাকস্থানে ভীমং প্রাপ্য উপাতিষ্ঠত । কা কয়িব বাসিতা হস্তিনী মহাগজমিব কীদৃশে মহানসে সর্বশ্বেতে
 সর্বতো নিখলৈ কীদৃশী অবসাহেয়ী অবমো গর্হাঃ কুংসিত ইতি (মৌঃ বন্ধনার্থঃ) । বর্তুলার্থঃ অবমঃ
 পরশুরবদেব গর্হাঃ কীচকাদিকামুকঃ আহেয়ং সর্পশরীরং সর্পবিষ মব বা যশ্রাঃ সা তথা, পুনঃ কীদৃশী
 বনে জাতা বনং জলং কাষ্যে কারণোপচারাৎ বহিরপি বনং অন্ত্যোহগ্নির্বাযুতঃ স্বত্রমিতি দর্শনাৎ
 জলানলয়োঃ কার্যকারণতা প্রসিষ্টেব । বনে বহৌ ষাজোপযাজয়োর্মন্ত্রপ্রভাবাজ্জাতেতি ভাবঃ । ত্রিহা-
 হুশী জীন্ প্রখার্বকামান্ হায়য়তি বর্জয়তি তথা হি গতো বৃহৌ চেত্যশ্চ রূপং নারীণাং ত্রিবর্গমূলজ

৮৫

[বি-৮]

बाह्याः परिवर्तनं प्रबोधननिन्दिता (७) ॥ सिंहं सुप्तं वने दुर्गे युगराजवधुरिव ।
 भीमसेनमुपाश्लिष्यद्विनीव महागजम् ॥ वीणैव मधुरा भाषा गाकारः साधु मूर्च्छिता (मूर्च्छती) ॥

पुस्तक विभाजनम् -

अनिन्दितं सर्कशास्त्रेषु । अथवा सर्कशेतेव सर्क-कपातिजनकर्मभिः श्वेता निर्मला, इव एवार्थे माहेरी
 महीचाविकी जिह्वायुक्ती चतुश्चरिंशद्वर्षीया मध्यावयवेत्यर्थः । मन्त्र्याणामाभ्युत्थितं कलिबुध्ने विंशत्याधिक-
 षडवर्षाणि समाः षष्टिर्द्विगुणा इति वचनात् । यदा पक्षपक्षशतो वर्षाणामनन्तरं नारी स गम्या भवति
 अजनननिवेद्यात् । ततश्च महावृषः महोकः, यथोपदेशः यथामति च व्याख्यातः, परमार्थतो भगवान्
 व्यासो वेद । (७) सा लतेवेत्यादि बाह्याः परिवर्तनं प्रबोधननिन्दिता । सा पाकाली
 श्लोपनी परिवर्तति सर्कतोभावेनालिकति । लतावेष्टितकमालिजनविशेषः कतिचिन् कालविच्छेदेन
 कामन्त्रोत्कटश्चात् कौचकवधकार्याधिक्यात् । लतेव कोमलश्चात् यथा लता महाशालः बृहत्शालवृक्षम् ।
 कुरुः बृहदवयवः गोमतीतीरजः गोमती नदी तन्त्रास्तीरजात् महाशालः तत्र जातश्चात्, भीमपक्षे
 सोः पुत्री सास्तीति गोमान्त्रा पाण्डुरित्यर्थः तन्त्रा भार्या गोमती तन्त्रास्तीवे कुरुः जातः,
 यदा गोर्षाक देवतास्वानसामर्थायुक्ता वा शक्या इत्यर्थः । तीरः पवनः तरणयोग्यात् तेन जातः

अत्युत्तमं पाकाली भूमिसेन-मनिन्दिता (४) ॥ (परिसंप्लुष्ट पाण्ड्याः सुष्ठुः प्रबोधयन्
पतिम् । श्रीरिवाग्र्या महोत्साहा सुष्ठुः कृष्ण महार्णवे ॥ श्रामावदाता शरने शरानमृष-
भेक्षणम् । सा शचीव सहस्राक्षः रुद्राणीव च शकवम् । सावित्रीव च ब्रह्माणं शुभं वृष्टीव
भाविनी ॥ भूमिः प्रबोधयन् कृष्ण लक्ष्मीर्दामोदरः यथा । देवगर्भा समाभासा प्रियः
प्रियवचःप्रिया ॥) उद्धिष्टोद्धिष्ट किं शेषे भूमिसेन वधु मृतः । नामृतश्च हि पापीयान्

श्यापोः सञ्जाच्छन्दसोर्बह्लमिति इवः केचिदाहः गोर्बह्लः वशिर्वा विद्यते गोमानिन्द्रः श्रुष्या वा
पुंशोपादाध्यायाः श्रीप्रत्यये कृष्णौ वाच्या । यथा कुल्लः पुलकितः पविवस्तां श्रीपविवक्षेण प्रायः पुंसो
सोमहर्षणं भवति । बाह्याः परिरत्न्य आलिङ्ग्य एनं भूमिः प्रबोधयन् । ननु शरानं न प्रबोधयेदिति
श्रुतिः । कार्यागौरवां शरानमपि प्रबोधयेत् । परिरत्न्य इत्याहुरागमचनम् । मध्यमं मध्यमवयस्यं
श्रुतिर्गिरार्द्धनयोर्मध्ये जातः वा मध्ये मकावो यन्त्रेति वा भूमिसेनमित्यर्थः । (४) वीणैव मधुवा
त्वात् साकारं साधुमूर्च्छिता । निवदादीनां उद्धिष्टोद्धिष्टानां वराणां उद्धिष्टमित्यर्थः साधुगाह्यार-

ভাৰ্যামানস্য জীবতি ॥ স সংগ্রহায় শয়নং রাজপুত্র্যা প্রবোধিতঃ । উপাতিষ্ঠত মেঘাতঃ
 পৰ্য্যঙ্কে সোপসংগ্রহে (৫) ॥ অথাববীজাজপুত্রীং কোন্তুয়ো মহিবীং প্রিয়াম্ । কেনাস্তহর্ষেন
 সংপ্রাপ্তা হুরিতেব মমাস্তিকম্ ॥ ন তে প্রকৃতিমান্ বৰ্ণঃ কৃশা পাণ্ডুশ্চ লক্ষ্যসে । আচক্ষু
 পরিশেষেণ সৰ্বং বিদ্যামহং যথা (৬) ॥ সুখং বা যদি বা দুঃখং প্রিয়ং বা যদি বাপ্রিয়ম্ ।
 যথাবৎ সৰ্বমাচক্ষু শ্রুত্বা ধ্যান্যামি (জ্ঞান্যামি) যৎ ক্ষমম্ ॥ অহমেব হি তে কৃষ্ণে বিশ্বাস্তঃ সৰ্ব-
 কৰ্ম্মসু (৭) । অহমাপংসু চাপি হাং মোক্ষয়ামি পুনঃ পুনঃ ॥ শীঘ্রমুক্ত্বা যথাকামং যন্তে
 কাৰ্য্যং ব্যবস্থিতম্ । গচ্ছ বৈ শয়নার্যৈব বাবন্নাস্তো বিবুধ্যতে ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে—
 শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপৰ্বণি ভীমসেনামিজ্জগং নাম সপ্তদশোহধ্যায়ঃ ॥
 জ্যৌপহ্যবাচ ॥ অশোচ্যৎ কুতস্তস্মা যস্তা ভৰ্তা যুধিষ্ঠিরঃ । জানন্ সৰ্বাণি দুঃখানি

মুচ্ছিতেতি পাঠে শাস্তাবঃ স্বকুমাবঃ এব গীয়তে তন্ত মুচ্ছিতং মুচ্ছনা যস্তাং সা । (৫) সোপসংগ্রহে
 সোপধানে । (৬) পরিশেষেণ বিদ্যাং জানীয়াম্ । (৭) বিশ্বাস্তঃ আশ্বাসস্থানম্ । • ।

किं मां वं परि पृच्छसि ॥ यथाः दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयं । सभापरिवदो मध्ये
 उन्मां दहति भारत ॥ पार्थिवश्च सुता नाम कानु जीवति मादृशी । अमुह्येदृशः दुःख-मत्यस्तः
 क्षोपदीयते ॥ वनवासगतायाश्च सैद्धवेन ह्यरायना । परामर्षः द्वितीयं वै सोढुमुंसहते
 ह्य का (१) ॥ मन्त्रराजः समस्तं तस्य धूर्तं पशतः (२) । कीचकेन पदा स्पृष्टा का नु
 जीवेत मादृशी ॥ एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिष्टमानाश्च भारत । न मां जानासि कोऽस्त्य
 किं फलं जीवितेन मे ॥ योऽयं राज्ञो विराटश्च कीचको नाम भारत । सेनानी
 पुरुषव्यात्र शूलः परमदुर्मतिः ॥ स मां नैरिच्छि बेशेन वसन्तीं राजवेश्मनि । नित्यमेवाह
 दुष्टाश्चा भार्या मम भवेति वै ॥ तेनोपमन्त्र्यामाणाया वधाहेण सपत्न्यजिं । कालेनेव
 फलं पकं हृदयं मे विदीर्यते ॥ आतरक विगर्हश्च क्षोभः हृद्युतदेविनम् (३) । यथास्त्रि
 कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनस्तकम् ॥ को हि राज्ञ्यं परित्यज्य सर्वस्वः चायना सह ।

(१) परामर्षमतिभवम् । (२) धूर्तं किञ्चित् । (३) हृद्युतदेविनः गर्हाद्युतेन व्यवहरणम् ।

প্রব্রজ্যারৈব দীব্যোক্ত বিনা ছদুঁতদেবিনম্ (৪) ॥ যদি নিষ্কসহস্রেণ যচ্চাশ্রুৎ সারবন্ধনম্ ।
 সায়ং প্রাতর্দেববিষ্য-দপি সম্বৎসরান্ নহুন্ ॥ রুক্ষং হিরণ্যং বাসাংসি যানং যুগ্মমজ্জাবিকম্ ।
 অশ্বাশ্বতরসজ্বাংশ্চ ন জাতু ক্ষয়মাবহেৎ (৫) ॥ সোহয়ং দ্যুতপ্রবাদেন শ্রিয়া প্রত্যবরো-
 পিতঃ (৬) । তুষ্ণীমান্তে যথা মূঢ়ঃ স্বানি কৰ্ম্মাণি চিন্তয়ন্ ॥ দশনাগসহস্রানি পশ্বিনাং

সটীক বিয়াট পর্ক -

(৪) প্রব্রজ্যায় নিম্নদেশং ত্যক্ত্বা বনবাসায় অজ্ঞাতবাসায় । (৫) যদি নিষ্কসহস্রেণ যচ্চাশ্রুৎ সার-
 বন্ধনম্ । প্রাতর্দেববিষ্যদপি সম্বৎসরান্ নহুন্ ॥ রুক্ষং হিরণ্যং বাসাংসি যানং যুগ্মমজ্জাবিকম্ ।
 অশ্বাশ্বতরসজ্বাংশ্চ ন জাতু ক্ষয়মাবিশেৎ । নিষ্কসহস্রেণ স্ত্রবর্ণপলসহস্রেণ সারবন্ধনানি তেনেতি শেষঃ ।
 প্রাতর্দেবমিতি সময়েন যদ্যদেবিষ্যৎ তদা বহুন্ বৎসবান্ অদেবিষ্যৎ অপি সম্ভাবনায়াম্ । নিষ্ক-
 সহস্রাণীতি পাঠঃ স্ত্রবর্ণপলসহস্রাণি বেত্যর্থঃ । হিরণ্যং ঘটিতস্ত্রবর্ণরজতাদিভেদঃ । শ্রাৎ
 কোষশ্চ হিরণ্যক হেমরূপো কৃতাকৃতে ইত্যমরঃ । অথবা রুক্ষং লৌহং তাম্রাদিকমিত্যর্থঃ । রুক্ষক
 লৌহমিতি মেদিনী । হিরণ্যং স্ত্রবর্ণমিত্যদোষঃ । যানং গজাদি স্ত্রগমং ইতি যুগ্যো রথ ইতি ভেদঃ
 অশ্বাশ্বতর এড়ক ইতীব ইতি যত্র প্রসিদ্ধিঃ । অশ্বতরঃ সদশ্বঃ । সদশ্বেহশ্বতরো জ্ঞেয়ো এড়কঃ শ্রাচ্চ

हेममालिनाम् । षट् षाण्डमनुषास्तुह सोह्यः द्यातेन जीवति (१) ॥ तथा शत सहस्राणि
 ब्राह्मणमिति तेजसाम् । उपामस्तु महाराजमिन्द्र प्रसे युधिष्ठिवम् ॥ शतं दासीसहस्राणां षष्ठ
 नित्यां महानसे । पात्रीहस्तं दिवावाद्रमतिथीन् भोजयतुता ॥ एष निष्कसहस्राणां प्रदाता
 ददताश्वरः । द्यातेन ह्यनर्थेन महता समुपाश्रितः ॥ एनं हि स्ववसम्पन्ना बहवः सूतमागधाः ।
 सायं प्रातरुपातिष्ठन् सुगृष्टमनिकुण्डलाः ॥ सहस्रमृषयो यस्तु नित्यामसन् सभासदः ।
 तपुःश्रुतोपसम्पन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
 द्विंशदासीकमेकैकं यान् विभक्ति युधिष्ठिवः ॥ अग्रतिग्राहिनाकैव षतीनामूर्ध्ववेतसाम् ।
 दश चापि सहस्राणि सोह्यमास्तु नराधिपः ॥ आनुशंशुमनुक्रेषः सन्निभागस्तथैव च ।

कर्णयोरिति शक्यमर्णवः । आवहेत् प्रापयेत् युधिष्ठिव इति शेषः । (७) द्यातप्रवादेन द्यातभावेन,
 अत्र्यवरोपितस्त्यक्तः । (१) दशनागसहस्राणि पद्मिनां हेममालिनामिति । पद्मिनामिति दशनाग-
 सहस्राणीत्यत्र नागानामित्यत्र समासास्त्यर्थः तस्य विशेषणम् । पद्मकं विन्दुजालं तद्विद्यते एवमित्यर्थः

यन्निरेतानि सर्वाणि सोह्यमास्तु नराधिपः॥ अह्वान्बृह्वास्तथानाथान्बालान् राष्ट्रेषु हर्गतान् ।
विभक्ति-विषयान् राजा धृतिमान् सत्यविक्रमः ॥ यः संविभक्त्य विनयादानृशंश्याद् युधिष्ठिरः ।
स एव निरयः प्रोष्टो मंस्रस्य परिचारकः (८) ॥ सभायां देविता राजा कङ्कः क्रते
युधिष्ठिरम् । ईक्ष्प्रेश्चे निवसतः समये यश्च पार्थिवाः ॥ आसन् बलिभृतः सर्वे सोह्यश्याद्-
विमिच्छति । पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन् वशवर्तिनः (९) स्वशेषे विवशो राजा
परेशामन्तु वर्तते । प्रताप्य पृथिवीं सर्वां रश्मिमानिव तेजसा ॥ सोह्यं रास्त्रे विराटस्य
सभास्तारो युधिष्ठिरः । समुपासत राजानः सभायाम्बिभिः सह ॥ तमुपासीनमद्यान्तः पश्य पाशुव
पाशुवम् । सदस्यं समुपासीनं परस्य प्रियवादिनम् (१०) ॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं शोको
न विशेषं क-मसंशयम् । अतदर्हं महाप्राज्ञः जीवितार्थेह्यसंश्रितः ॥ दृष्ट्वा कस्त न

विद्यमानामित्यर्थः । (८) निरयः पातकम् । (९) पार्थिवाः पृथिवीपाः इति कत्रियाः पृथिव्यां
विदिताः । पृथिवीपाला राजानः कृताभिवेका इति भेदः (१०) सदस्यं समुपासीनमिति । सदः

দুঃখং শ্রদ্ধাশ্রানং যুধিষ্ঠিরম্ । উপাস্তে স্ম সভায়াং যং কুৎসা বীর বসুন্ধরা (১১) ॥
 তমুপাসীনমদ্যান্ডং পশু ভাবত ভারতম্ ॥ এবং বহুবিধৈর্দুঃখৈঃ পীড়্যমানা-মনাথবৎ ।
 শোকসাগরমধ্যস্থং কিং মাং ভীম ন পশুসি ॥ ইতি শ্রীমহাভাবতে - বিরাটপর্বেণি
 কৌচক বধে অষ্টাদশোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

জৌপছাচ ॥ ইদন্ত দুঃখং কৌন্তেয় মমাসহং নিবোধ তৎ । ন মেহভ্যশূরা
 কর্তব্য্য দুঃখাদেতদ্ভূবীম্যহং ॥ শূদকর্ষণি হীনে হ-মসমে ভারতর্ষভ । ক্রবন্ বল্লব-
 জাতীয়ঃ কস্ত শোকং ন বর্দ্ধয়েঃ । শূপকারং বিরাটশ্চ বল্লবং য়াং বিদুর্দ্ধনাঃ ।
 প্রেব্যৎ সমসুপ্রাপ্তং ততো দুঃখতবং স্তু কিম্ ॥ যদা মহানসে সিদ্ধে বিরাটমুপতিষ্ঠসে ।
 ক্রবাণো বল্লবঃ শূদন্তদা সীদতি মে মনঃ ॥ যদা প্রহৃষ্টঃ সম্রাট্ য়াং সংযোধয়তি

সুতা তত্র অবহিতমিত্যর্থঃ তত্র সাধুর্বা । (১১) কুৎসা বীর বসুন্ধরা ইতি, বসুন্ধরা তাৎপর্য্যৎ
 কুৎসো বাববঃ ॥ * ॥

কুঞ্জরৈঃ । হসন্ত্যস্তঃপুরে নার্ষ্যো মম তু'দ্বিজতে মনঃ ॥ শার্দূলৈর্মহিষৈঃ সিংহৈরাগারে
 যোধাসে যদা । কৈকেয়াং প্রেক্ষ্যমাণায়াং তদা মে কশ্মলো ভবেৎ (১) ॥ তত উখার
 কৈকেয়ী সর্বাঙ্গাঃ প্রত্যভাষত । প্রেষ্যাঃ সমুখিতাশ্চাপি কৈকেয়ী তাঃ স্ত্রিয়োহবদৎ ॥
 প্রেক্ষ্য মা-মনবদ্যাক্ষীঃ কশ্মলোপহতামিব । স্নেহাৎ সংবাসজাদ্বর্শ্মাৎ সূদমেষা সৃচি-
 স্মিতা ॥ একান্তাপিতভাবেন বল্লবং চারুহাসিনি । যোধ্যমানং মহাবীর্ষ্যরিমং সমনু
 শোচতি ॥ কল্যাণরূপা সৈবিক্তী বল্লবশ্চাপি সূন্দবঃ (২) ॥ স্ত্রীণাং চরিত্রং হৃজ্জৈয়ং
 যুক্তরূপো চ মে মর্তো ॥ সৈবিক্তী প্রিয়সংবাদা (সা) নিত্যং করুণদেবিনী (বাদিনী) ।
 অশ্বিনুাজকুলে চোভৌ তুল্যকালনিবাসিনৌ ॥ ইতি ক্রবাণা বাক্যানি স মাং নিত্যমত-
 র্জয়ৎ । ক্রুব্যস্তীং (ক্রুবস্তীং) মাঞ্চ সংপ্রেক্ষ্য সমশঙ্কত মাং হরি ॥ তস্মাস্তথা ক্রবস্ত্যাস্ত
 দুখং মাং মহদাশিশং ॥ স্বয্যেবং নিবয়ং প্রাপ্তে ভীমে ভীমপরাক্রমে (৩) ॥ শোকে
 যৌধিষ্ঠিরে মগ্না নাহং জীবিতুমুৎসহে । যঃ সদেবান্ননুষ্যাংশ্চ সর্বাংশ্চৈকবথোহজয়ৎ ॥

(১) কশ্মলো মোহঃ । (২) কল্যাণরূপা প্রশস্তরূপা । (৩) নিরয়ং প্রাপ্তে দুর্গতিং প্রাপ্তে

সোহয়ং রাজ্ঞো বিরটিষ্ঠ কস্তানাং নর্ভকো যুবা । বোহতর্পরদ মেয়াত্মা খাণ্ডবে জাতবেদসম্ ॥
 সোহন্তঃপুরগতঃ পার্থঃ কূপেহগ্নিরিব সংবৃতঃ ষম্মাস্তয়মমিত্রাণাং সর্দৈব পুরুষর্ষভাৎ ॥
 স লোকপরিভূতেন বেশেনাস্তে ধনঞ্জয়ঃ (৪) । যস্য জ্যাক্ষেপকঠিনৌ বাহু পরিঘ-
 সগ্নিভৌ ॥ স শঙ্খপবিপূর্ণাভ্যাং শোচন্নাস্তে ধনঞ্জয়ঃ ॥ যস্য জ্যাঘাতনির্ঘোষাৎ সম-
 ক্পাস্ত শত্রবঃ । ত্বিয়ৌ গীতশ্বনং তস্য মুদিভাঃ পর্ষ্যুপাসতে ॥ কিরীটং সূর্য্যসঙ্কাশং
 বস্ত মুর্ছশ্শোভত । বেণীবিকৃতকেশাস্তঃ সোহয়মদ্য ধনঞ্জয়ঃ ॥ তং বেণীকৃতকেশাস্তং
 ভীমধ্বানমর্জুনম্ । কস্তাপরিবৃতং দৃষ্ট্বা ভীম সীদতি মে মনঃ ॥ যস্মিন্নস্ত্রাণি দিব্যানি
 স্মস্তানি মহাস্তানি । আধারঃ সর্কবিদ্যাণাং স ধাবযতি কুণ্ডলে ॥ যস্য রাজসহস্রাণি
 ভেজসা প্রতিমানি বৈ । সমরে নাভ্যবর্ত্তস্ত বেলামিব মহোদধেঃ (৫) ॥ সোহয়ং রাজ্ঞো
 বিরটিষ্ঠ কস্তানাং নর্ভকো যুবা । আস্তে বেশপ্রতিচ্ছন্নঃ কস্তানাং পরিচারকঃ (৬) ॥

(৪) লোকপরিভূতেন লোকগর্হিতেন । (৫) বেলামিব সীমামিব । (৬) বেশপ্রতিচ্ছন্নঃ নগুংসকা-

যশ্চ ন্য রথঘোষণে সমকম্পত মেদিনী । সপৰ্বতবনা ভীম সহ স্থাবরজঙ্গমা ॥ যশ্চিহ্নাতে
 মহাতাপে কুস্ত্যাঃ শোকো ব্যনশ্চত । স শোচয়তি মামদ্য ভীমসেন তবানুজঃ ॥
 ভূষিতং তমলকাবৈঃ কুণ্ডলৈঃ পবিহাটকৈঃ । কশুপাণিং তমাযাস্তুঃ দৃষ্ট্বা সীদতি মে
 মনঃ ॥ যশ্চ নাস্তি সমো বীৰ্য্যে কশ্চিচ্ছূৰ্ব্যাঃ ধমুর্ধ্ববঃ । সোহদ্য কশ্চাপরিবৃত্তো গায়-
 ন্নাস্তে বনজয়ঃ ॥ ধর্ম্মে শৌৰ্য্যে চ সত্যে চ জীবলোকস্য সম্মতম্ । জীবেশবিকৃতং
 পার্থং দৃষ্ট্বা সীদতি মে মনঃ ॥ যদা হেনং পবিত্রং কশ্চাভিদেবকপিণম্ । প্রতিম-
 মিব মাতঙ্গং পরিকীর্ণং কবেণুভিঃ ॥ মংশুমর্ধপতিং পার্থং বিবাটং সমুপস্থিতম্ ।
 পুশ্চামি তূৰ্য্যমধ্যস্থং দিশো নশ্চস্তি মে তদা ॥ নূনমার্য্যা ন জানাতি কচ্ছুং প্রাপ্তং
 ধনজয়ম্ (৮) । অজাতশত্রুং কৌরব্যং মগ্নং দুর্দ্যতনেবিনম্ ॥ তথাদৃষ্ট্বা যবীরাংসং
 সহদেবং গবাং গতিম্ । গোপালবেশমায়ান্তুং পাণ্ডুভূতান্মি ভাবত (৯) ॥ সহদেবশ্চ

ছাদিতঃ । (১) প্রতিমং বস্তুম্ । (৮) আর্য্যা বক্রঃ কুস্তীভার্থঃ । (৯) গোপালং গবাধিকৃতং, পাণ্ডু-

इक्षानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः । न निद्रामतिगच्छामि भीमसेन कुतो वतिम् ॥ न
 विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुःखतम् । यस्मिन्नेवविधं ह्यःखं प्राप्नुयात् सत्यविक्रमः (१०)
 सुयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातरं प्रियम् । गोषु गोवृषसङ्काशं मत्स्येनाभिनिवेशितम् ॥
 संवक्त्रं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् । विराटमभिनन्दस्तु-मथ मे भवति ह्यवः (११)
 सहदेवः हि वीरः मे नित्यमार्थ्यं प्रशंसति । महाभिजनसम्पन्नः शीलवान् वृत्त-
 वानिति (१२) ॥ ह्रीनिषेवो मधुववाक् धार्मिकश्च प्रियश्च मे । स तेहरण्येषु बोद्धव्यो
 वाङ्मनेनि कृपाश्रुपि (१३) ॥ सुकुमारश्च शूबश्च वाङ्मानकाप्यभुव्रतः । ज्योष्ठाभुवायिनमिमं
 स्वरं पाकालि भोजयेः (१४) ॥ इत्यावाच हि मां कुन्ती कदती पूत्रगृह्णिनी । प्रव्रजस्तः

कृता पाशुवर्णा । (१०) यस्मिन् कुतो सतीत्यर्थः । (११) संवक्त्रः वाग्रं रक्तनेपथ्यं वक्त्रवत्पलं
 दीपप्रधानं रक्तवेषमित्यर्थः । आकङ्क्षवेषो नेपथ्यमित्यमवः । (१२) महाभिजनसम्पन्नः महाध्यातिसम्पन्नः ।
 कवेदभिजनः ध्याताविति मेदिनीकावः । (१३) मज्जैव काव्य प्रवृत्तौ निषेधो यस्तु स तथा ह्रीनिषेव इति
 केचिन् बोद्धव्यो विधीयन् धारयितव्याः । (१४) अभुव्रतोऽभुव्रतः । ज्योष्ठाभुवायिनः ज्योष्ठाभुव्रतं ज्येष्ठ-

[वि—१]

(প্রযচ্ছন্তঃ) মহারণ্যং তং (যং) পবিষজ্য তিষ্ঠতী । তং দৃষ্ট্বা ব্যাপৃতং গোষু বৎসচর্শ্ব-
 কপাশয়ম্ । সহদেবং যুধাং শ্রেষ্ঠং কিং নু জীবামি পাণ্ডব (১৫) ॥ যস্তিতির্নিভাসম্পন্নো
 রূপেণাশ্লেণ মেধয়া । সোহশ্ববকো বিরাটশ্চ পশু কালবিপর্যায়ম্ ॥ অভ্যাকীর্ষ্যন্তঃ বৃন্দানি
 দামগ্রহিমুদিকতাম্ । বিনয়ন্তঃ জবেনাশ্বান্মহারাজশ্চ পশুতঃ (১৬) ॥ অপশুমেনং শ্রীমন্তঃ
 মৎস্তং ভ্রাজিষুঃমুত্তমম্ । বিরাটমুপতিষ্ঠন্তঃ দর্শয়ন্তুঞ্চ বাজিনঃ (১৭) ॥ কিম্ মাং মন্তুসে
 পার্ধ সুধিতেতি পরন্তপ । এবং দুঃখশতাবিষ্টাং যুধিষ্ঠিরনিমিত্ততঃ ॥ অতঃ প্রতিবিশিষ্টানি
 দুঃখান্ত্যানি ভারত । বর্ষন্তে ময়ি কোন্তেয় বক্ষ্যামি শৃণু তাশ্চপি । যুগ্মাসু প্রিয়মানেষু
 দুঃখানি বিবিধান্যত (১৮) । শোষয়ন্তি শরীরং মে কিম্ দুঃখমতঃপরম্ ॥ ইতি
 শ্রীমহাভারতে-বিরাটপর্বণি কীচকবধে দ্রৌপদীবাক্যে উনবিংশোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

শ্লোকম্ (১৫) ব্যাপৃতং কৃতব্যাপারম্ । বৎসচর্শ্বকপাশয়ং বৎসচর্শ্বণি বাজৌ শয়ানম্ । (১৬) দামগ্রহিং
 বন্ধনরক্ষুতং উদীকতাং পশুতাং আসমিতি শেষঃ । বৃন্দানি সমূহান্ অভ্যাকীর্ষ্যন্তঃ অভিমুখেণ আকীর্ষ্যন্তঃ,
 বিনয়ন্তঃ শিকয়ন্তঃ, জবেন বেগেন, মহারাজশ্চ যুধিষ্ঠিরশ্চ । (১৭) এনং সহদেবং । (১৮) প্রিয়মাণেষু বর্ষয়ামানেষু ॥

জৌপছাষাচ । অহং সৈরিক্রীবেশেন চরন্তী রাজবেশুনি । বশগামি স্তম্ভেষ্ণায়া
 অক্ষবৃষ্টস্ত কারণং ॥ পশু মে বিক্রিয়াং ভীরাং বাজপুত্রাঃ পরস্তপ । আসে কাল-
 যুগাসীনা সৰ্ব্বং দুঃখং কিলাস্তবৎ (১) ॥ অনিত্যা কিল মৰ্ত্ত্যানামৰ্থসিদ্ধির্জয়াজয়ো ।
 ইতি কুদ্বা প্রতীক্ষামি ভৰ্তৃণামুদয়ং পুনঃ ॥ চক্রবৎ পরিবৰ্ত্তন্তে স্বৰ্থাশ্চ ব্যসনানি চ (২)
 ইতি কুদ্বা প্রতীক্ষামি ভৰ্তৃণামুদয়ং পুনঃ ॥ য এব হেতুর্ভবতি পুরুষস্ত জয়াবহঃ ।
 পরাজয়ে স হেতুঃ স্তাদিতি চ প্রতিপালয়ে (৩) ॥ স্থিতং পূৰ্ব্বং জলং বত্র পুনস্তত্রৈব
 তিষ্ঠতি । ইতি পর্যায়মিচ্ছন্তী প্রতীক্ষামুদয়ং পুনঃ ॥ দ্বা বাচন্তি পুরুষা হুদ্বা
 অধ্যস্তি চাপরে । পাতয়িষা চ পাত্যন্তে পরৈরিত্তি চ মে শ্রুতম্ (৪) ॥ ন দৈবশাস্তি-

১৯

- (১) আসে তিষ্ঠামি তত্র হেতুঃ সৰ্বমিতি কালমাপামিনং স্বখকালং উপাসীনা প্রতীক্ষমাণা ।
 (২) অর্থঃ পুরুষার্থঃ বশনং বংশঃ । (৩) য এব জয়হেতুঃ কালভেদেন তস্মাদস্বয়ব্যাতিরেকাত্যাং কালো
 হেতুঃ । (৪) দ্বা বাচন্তীত্যাदि কালভেদাভিপ্রায়েণ অতিভারং কর্তৃগৌরব ইহামুজাধীনত্বাৎ সৰ্ব-

ভারোহস্তি ন দৈবস্ত নিবর্তনম্ । ইতি চাপ্যাগমং ভূয়ো দৈবস্ত প্রতিপালয়ে ॥
 দৈবেন কিল যস্তার্থঃ সুনীতোহপি বিপদ্যতে । দৈবস্ত্যাগমনে যদ্ব-স্তেন কার্যো বিজ্ঞা-
 নতা ॥ যস্তু মে কথিতস্তাস্ত বচনস্ত প্রয়োজনম্ । পৃচ্ছ মাং দুঃখিতাং (তত্ত্বং পৃষ্টা চাত্ত)
 তত্ত্ব-মপৃষ্টা চ ব্রবীমি তে ॥ মহিষী পাণ্ডুপুত্রাণাং দুহিতা ক্রপদস্ত চ । ইমামবস্থাং সংপ্রাপ্তা
 কা মদস্তা জিজীবিষেৎ ॥ কুকন্ পরিহবন্ সৰ্বান্ পাঞ্চালানপি ভারত । পাণ্ডবশ্চাতি-
 সংপ্রাপ্তো মম ক্লেশো হরিন্দম ॥ ভ্রাতৃভিঃ শ্বশুরৈঃ পুত্রৈর্বহুভিঃ পরিবারিতা । এবং
 সমুদিতা নারী কা ক্ৰমা দুঃখিতা ভবেৎ ॥ নূনং হি বালয়া ধাতুম'য়া বৈ বিপ্রিয়ং
 কৃতম্ । যস্ত প্রসাদাদুর্নীতং প্রাপ্তাস্মি ভরতর্ষভ ॥ বর্ণাবকাশমপি (৫) মে পশু পাণ্ডব
 যাদৃশম্ । তাদৃশো মে ন তত্রাসীৎ দুঃখে পবমকে তদা ॥ হমেব ভীম জানীষে
 যন্মে পার্থ সুখং পুরা । সাহং দাসীত্ব-মাপন্নান শান্তিমবশা লভে ॥ না'দৈবিকমহং মন্ত্রে যত্র

কার্যাস্ত নিবর্তনং করণাদিতি শেষঃ । পর্যায়ঃ কালক্রমঃ । (৫) বর্ণাবকাশং বর্ণান্তরং ।

पार्थो धनञ्जयः । भीमधवा महाबाहू-रासे च्छन्न ईवानलः ॥ अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां
 वै गतिम्रैः । विनिपातमिमं मन्त्रे युष्माकमविचिञ्चितम् ॥ यस्या मम मुख (मुख)
 प्रेक्षा युग्मिन्द्रसमाः सदा । सा प्रेक्षे मुख (मुख) मन्त्रासामवराणां वरा सती ॥ पशु
 पाण्डव मेहवशां यथा नार्हामि वै तथा । युष्मासु द्वियमाणेषु पशु कालश्च पर्यायम् (७) ॥
 यस्याः सागरपर्यास्ता पृथिवी वशवर्तिनी । आसीत् साद्य सुदेव्याया भीतान्नि वशवर्तिनी ॥
 यस्याः पुरःसरा ह्यासन् पृष्ठतश्चायुषायिनः । साहमद्य सुदेव्यायाः पूवः पश्चात्त गामिनी ॥
 इदञ्च ह्युच्यते कौस्तुभ मयासह्यं विबोध तत् । न या ज्ञातु श्वयं पिंशे पात्रोद्धर्तन-
 मायनः । अत्र कुस्त्या उद्रेते सा पिनम्याद्य चन्दनम् ॥ पशु कौस्तुभ पाणी मे नैवः
 नो भवतः पुदा । इत्याश्च दर्शयानास किण्वस्तो करावुर्भो (९) ॥ विभेमि कुस्त्या
 नैदाहं युष्माकं वा कदाचन । साद्याग्रतो विराटश्च भीता तिष्ठामि किङ्करी ॥ किञ्चू

(७) गतः कश्चिपाकः पर्ययः विपर्यायम् । (९) भवतः स्तः किण्वस्तो क्तवस्तो । (८) वर्णकोहह्लेपनं

বক্ষ্যতি সত্রাড্, মাং বর্ণকঃ শৃকতো ন বা । নাশ্চপিষ্টং হি মৎস্রস্ত চন্দনং কিম
রোচতে (৮) ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ সা কীৰ্ত্তয়ন্তী দুঃখানি ভীমসেনস্ত ভারত । রুরোদ শনকৈঃ
কৃষ্ণা ভীমসেনমুদীক্ষতী ॥ সা বাম্পাকুলয়া বাচা নিঃস্বসন্তী পুনঃ পুনঃ । হৃদয়ং ভীম-
সেনস্ত ঘটয়ন্তীদমব্রবীৎ (৯) ॥

জ্যৌপহ্যবাচ ॥ নাল্লং কৃতং ময়া ভীম দেবানাং বিশ্রিয়ং পুরা । অভাগ্যা যত্র জীবামি
ম(ক)ৰ্ত্তব্যে সতি পাশুব ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ তত্তস্তস্যাঃ করৌ শূক্ষ্মো কিণবন্তৌ বৃকোদরঃ । মুখমানীয়
জ্যৌপদ্যারুরোদ পরবীরহা ॥ তৌ গৃহীত্বা তু কোন্তয়ো বাম্পমুৎসৃজ্য বীৰ্য্যবান্ । ততঃ

১০২

চন্দনং বা শৃকতঃ শৃপিষ্টো নবেতি কিং মাং সত্রাট্ বিরাটো বক্ষ্যতীতি যোজ্যম্ । বর্ণকশ্চাহুরাগেহস্তী
চন্দনে চ বিলেপনে ইতি মেদিনিঃ । (৯) কলয়া অব্যক্তমধুরয়া ঘটয়ন্তী বিলোড়য়ন্তী । * ।

পরমহুঃখার্ত ঈদং বচনমব্রবীৎ ॥ ইতি শ্রীমহাভাবতে শত সাহস্র্যাং সংহিতায়াং
বৈয়াক্য্যঃ বিরাটপর্কণি কীচকবধে দ্রৌপদীনিবেদনে বিংশোধ্যায়ঃ ॥ * ॥

ভীমেন উবাচ ॥ ধিগন্ত মে বাহুবলং গাণ্ডীবং ফাল্গুনশ্চ চ । যন্তে বক্তো পুবা
ভূদ্বা পাণী কৃতকিণাবুভৌ ॥ সভায়ান্তু বিরাটশ্চ করোমি কদনং মহৎ । তত্র মে
কারণং ভাতি কোন্তয়ো যৎ প্রতীকতে (১) ॥ অথবা কীচকশ্চাহং পোথয়ামি পদা
শিরঃ । ঐশ্বর্যমদমন্তশ্চ ক্রীড়ন্নিব মহাদ্বিপঃ (২) ॥ অপশ্যং স্বাং যদা কৃষ্ণে কীচকেন
পদা হতাম্ । তদৈবাহং চিকীর্ষ্যামি মৎস্তানাং কদনং মহৎ ॥ তত্র মাং ধর্ম্মরাজশ্চ
কটাক্ষেণ শ্চবারয়ৎ ॥ তদহং তশ্চ বিজ্ঞায় স্থিত এবাস্মি ভামিনি (৩) ॥ যচ্চ রাষ্ট্রাং
প্রোচ্যবনং কুরুণামবধশ্চ যঃ । সুবোধনশ্চ কর্ণশ্চ শকুনেঃ সৌবলশ্চ চ ॥ হুঃশাসনশ্চ
পাপশ্চ যন্নয়া ন হৃতং শিরঃ । তন্মে দহতি গাত্রাণি হৃদি শল্যামিবাপিতম্ ॥ মা ধর্ম্মং

(১) কদনং বৃক্ষং প্রতীকতে কালমিতি শেষঃ । (২) পোথয়ামি চূর্ণয়ামি । (৩) স্থিতঃ কর্তব্যাদ্-

জহি স্মশ্রোণি ক্রোধঃ জহি স্মমধ্যমে । ইদঞ্চ সমুপালম্বং হৃদ্রো বাজা যুধিষ্ঠিবঃ ॥
 শূন্যাদযদি কল্যাণি কুৎস্নঃ জহ্যাৎ স জীবিতম্ ॥ ধনঞ্জয়ো বা স্মশ্রোণি যমৌ বা
 উহুমধ্যমে । লোকান্তদগতেষু নাহং শক্লামি জীবিতুম্ ॥ পুবা স্মকণ্ঠা শাৰ্ঘ্যাভী
 ভার্গবঃ চ্যবনঃ বনে । বাল্মীকভূতঃ শাম্যন্তুমবপদ্যত ভামিনী (৪) ॥ নাবায়ণী চেন্দ্র-
 সেনা রূপেণ যদি তে শ্রুতা । পতিম্বচবদৃদ্ধং পুবা বর্ষসহস্রিণম্ ॥ ছহিতা জনকস্তাপি
 বৈদেহী যদি তে শ্রুতা । পতিম্বচবৎ সীতা মহাবণ্যনিবাসিনম্ ॥ বক্ষসা নিগ্রহং
 প্রোপা রামস্ত মহিষী প্রিয়া । ক্লিষ্টমানাপি স্মশ্রোণী বামমেদাষপদ্যত ॥ লোপামুদ্রা
 তথা ভীক বয়োৰূপসমস্থিতা । অগস্ত্যমস্থিবাঙ্কিহা কামান্ সৰ্বানমাকুষান্ ॥ ছ্যানৎ
 সেনসুতং বীরং সত্যবন্তমনিন্দিতা । সাবিত্র্যনুচচাৰৈকা যমলোকং মনস্থিনী ॥ যথৈতাঃ
 কীর্তিতা নার্ষ্যো কপবত্যঃ পতিব্রতাঃ । তথা হমপি কল্যাণি সর্কৈবঃ সমুদিতা গুণৈঃ ॥

পরতঃ । (৪) শাম্যন্তং বিষয়েভ্যো নিবর্তমানম্ (৫) সাদীর্ঘং ক্রম কালঃ স্বং মাসমধ্যর্কসম্বিতমিতি ।

साहसदीर्घं कम कालस्युः मासम(र्द्धक ध्यर्द्धसन्धितम् । पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञां राज्ञी भवि
व्यसि (५) ॥

ज्योपद्र्यावाच ॥ आर्द्धैतन्मया भीम कृतं वाष्पप्रमोचनम् । अपावयन्त्या दुःखानि
न राजानमुपालभते ॥ किमुक्तेन व्यतीतेन भीमसेन महाबल । प्रत्यापस्थितकालस्य
कार्यशान्तुरो भव (७) ॥ ममेह भीम कैकेयी रूपाभिभवशक्या । निभ्यमुद्धिजते

अर्द्धसन्धितम् ।

१०६

सा अः अदीर्घकालं कमस्य कियस्युः कालमित्याह अर्द्धसन्धितं मासमिति अधिकरूपेणार्द्धेन कियदधिक-
पक्षेण नूनमिति तांपव्यार्थः । अर्द्धमधिकरूपमौषदधिकपक्ष इत्यर्थः तस्यसन्धितं सम्यक् प्रक्षिप्तं
वन्मासादिति व्यापस्त्या एतेनैकदिवसाधिकपक्षशुभ्रमासः सहस्रेति एकराज्यधिकचतुर्दशदिनाश्लेष
सङ्घीति तावः । अधिकमर्द्धः वन्मादिति वा अर्द्धः । कश्चिदाह मासमर्द्धसन्धितं सार्द्धमासः अतोहर्द्ध-
शकः कुर्या इत्यादौ सार्द्धपर्यायसार्द्धशकश्च दर्शनात्, तन्न शोभनं तत्रैव ज्योपदीभीमसंवादानुसर-
दिवसैश्च राज्ञौ कौचकवधे निवृत्ते विराट्प्रिया हृदेकया प्रोक्ता ज्योपदी प्रोक्तवती त्रयोदशाहो-

वाङ्मा कथमेयादिमामिति (१) ॥ तन्ना विदिवा तं भावः अयकानुतदर्शनः । कीचके-
 ह्यं सुदुष्टाया सदा प्रार्थयते हि माम् (८) । इमहं कुपिता भीम पुनः कोपं निशया
 च । अत्रुवः कामसंगुटमाञ्जानं रक्त कीचक ॥ गङ्कर्वाणामहं भार्या पकानां महिषी
 प्रिया । ते वां निहन्त्यः कुपिताः शूवाः साहसकारिणम् ॥ एवमुक्तः सुदुष्टाया कीचकः
 प्रेत्यावाच ह । नाहं विभेमि सैरिक्लि गङ्कर्वाणां सुचिन्मिते ॥ शतं सहस्रमपि वा
 गङ्कर्वाणामहं वने । समागतं हनिष्यामि इं भीक कूक मे ऋणम् (९) ॥ इत्याहुते
 चाक्रुवः सुतं कामातुरमहं पुनः । न इं प्रतिबलन्तेवाः गङ्कर्वाणां वशमिनाम् ॥
 धर्मे स्थितान्मि सततं कुलशीलसमवित्ता । नेच्छामि किञ्चिद्व्यास्तं तेन जीवसि
 कीचक (१०) ॥ एवमुक्तः स दुष्टाया प्राहसं अनवतदा अथ मां तत्र कैकेयी प्रैषयं-

वाङ्मा मे वाङ्मा कामातु भाविनीत्यानेनाट्टमानवां । (७) अनशुरोविद्यामानव्यावधानो । (१) नेयां
 न गच्छेत् । (८) तन्नाः कैकेयाः अनुतदर्शनोऽकर्तव्यवृद्धिमान् । (९) ऋणमवसरम् किञ्चिं

প্রসয়েন তু ॥ তেনৈব চোদিতা পূৰ্ব্বং ভ্রাতৃপ্রিয়চিকীৰ্ষয়া । সুরামানয় কল্যাণি কীচ-
 কস্ত নিবেশনাং ॥ সূতপুত্রস্ত মাং দৃষ্ট্বা মহৎ সাস্তুমবর্তয়ৎ ॥ শাস্ত্রে প্রতিহতে ক্রুদ্ধঃ
 পরামৰ্ষমনাভবৎ ॥ বিদিত্বা তস্য সঙ্কল্পং কীচকস্ত দুরাশ্বনঃ ॥ তথাহং রাজশরণং
 ভবেনৈব প্রধাবিতা ॥ সন্দর্শনে তু মাং রাজ্ঞঃ সূতপুত্রঃ পরামৃষৎ ॥ পাতয়িত্বা তু
 দুষ্টায়া পদাহং তেন ভাঙিতা ॥ প্রেক্ষতে স্য বিরাটস্ত কঙ্কচ বহবো জনাঃ ॥ রথিনঃ
 পীঠমর্দা[র্দা]শ্চ হস্ত্যারোহাশ্চ নৈগমাঃ (১১) ॥ উপালকো ময়া রাজা কঙ্কচাপি পুনঃ
 পুনঃ ॥ ততো ন বারিতো রাজ্ঞা ন তস্য বিনয়ঃ কৃতঃ (১২) ॥ যোহয়ং রাজ্ঞো বিরাটস্ত
 কীচকো নাম সারথিঃ ॥ ত্যক্তধর্মো নৃশংসশ্চ তরস্বী সম্মতঃ প্রিয়ঃ ॥ শূরোহতিমানী
 পাগায়া সর্বার্থেষু চ মুঞ্চবান্ (১৩) ॥ দারামর্ষী মহাভাগ লভতেহর্ধান্ বহুনপি ॥

বধ্যং বধ্যমানম্ । (১১) পীঠমর্দা] অতিথুটো নাযকস্তাতিপ্রিয়া বা । পীঠমর্দোহতিথুটে স্ত্রায়কস্ত
 প্রিয়োহপি চেতি মেদিনী । নৈগমা বণিকঃ নাগরিকা বা । নৈগমঃ স্ত্রাধাণিককে নৈগমো নগরোহস্তবে
 ইতি কোকিলঃ । (১২) বিনয়ো দণ্ডঃ । (১৩) মুঞ্চবান্ মুক্তঃ । (১৪) পরেবাং কৌশল্যং ন চ

आहरेदपि विद्वानि परेषां क्रोशतामपि । न तिष्ठति न्य सन्नार्गे न च धर्मं बुद्ध-
 यति (१४) ॥ पापाद्या पापभावश्च कामवागवशात्पुनः । अविनीतश्च दुष्टाद्या प्रत्या-
 ख्यातः पुनः पुनः (१५) ॥ दर्शने दर्शने हत्याद्यथा जह्यात् जीवितम् । तदर्थे यत-
 मानानां महान् धर्मो न शिष्यति (१६) ॥ समयं रक्षमाणानां भार्या वो न भवि-
 यति । भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ॥ प्रजायां रक्ष्यमाणाया-
 मत्या भवति रक्षितः । आद्या हि जायते तस्यां तेन जायां विद्वर्षुधाः (१७) ॥ तर्ता
 तु भार्याया रक्षः कथं जायाम्मोदवे । वदतां वर्णधर्माश्च ब्राह्मणानामिति श्रुतः ॥
 कश्चियञ्च सदा धर्मो नाशः शत्रुनिवर्हणं ॥ पशुतो धर्मवाजस्य कीचको मां पदा-
 वहीं ॥ तव चैव समकं वै भीमसेन महाबलः । वया ह्यहं परित्राता तन्मादेश्वारा-

धर्मं बुद्धयति नास्तु भवितुमिच्छति । (१५) कामवागवशात्पुन इति कामः स्त्रीविषयेच्छा स एवातिविद्यमान-
 प्रणतिनिवेशः । (१६) न शिष्यति नक्ष्यति । (१७) जनयत्यात्मनः तन्नामिति जाया स एव पुत्रवः

॥ १८ ॥ अथः तथैव च-मजैवीर्जातिः सह । इहोम-मपि पाणिष्ठः योः
 यामवमन्ते ॥ कीचको राजबाल्याच्छोककृन्म भावत । तमेवः कामसम्पत्तः त्रिं
 कुम्भिवान्नि ॥ वो निमित्तमनर्थाः बहूनाः मम भारत । तन्नेज्जीवस्तुमादिताः
 प्रातःप्रह्लादयिष्यति (१८) ॥ विष मालोद्य पास्तमि मा कीचकवधः गमम् । श्रेयो हि
 मरणं मर्त्यः भीमसेन तवाग्रतः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्रोक्तं कृष्णं भीमश्रावःसमाश्रिता । भीमश्च ह्यं
 परिहृत्य महं मासुः प्रयुज्य च ॥ आश्वसयित्वा बहुशो तृणमार्त्तां सुमध्यामम् । हेतु-
 क्तुवार्थमनुकै-र्वाचोतिद्रुपदाश्रमात् ॥ प्रयुज्य वदनं तृणाः पाणिनाञ्जसमाकुलम् ।
 कीचकं मनसागच्छं शुकनी पविसंमिहन् । उवाच चैनां ह्यःशार्त्तां भीमः क्रोधा-

१०३

कृष्णं सुप्रहाकारते इति कृतेः । (१८) तन्नेज्जीवस्तुमादिताः प्रातःप्रह्लादयिष्यतीति ह्यसि व्यवहितेति
 कृत्वा जीवस्तुमित्यादिशब्दः मयद्विष्यं अतिशयं कर्मप्रवचनीयत्वात् जीवस्तुमिति द्वितीया । * ।

[वि—१०]

श्रीमद्भगवद्गीता

समवितः । इति श्रीमहाभारते—शतसाहस्र्याः संहितायाः वैयासिक्याः विराटपर्वणि
कीचकवधे द्रौपदीसख्येने एकविंशोऽध्यायः ॥ * ॥

शौम उवाच ॥ तथा भद्रे करिष्यामि यथा ह्यं भीरु भाषसे । अन्तु तं सुदरिष्यामि
कीचकं सह बाह्ववम् ॥ अश्याः प्रदोषे शर्कर्याः कुरुष्वानेन सङ्गतम् । दुःखं शोकं निर्द्भ्र
वाङ्गमेनि शुचिन्विते ॥ येषा नर्तनशालेह मन्त्रराजेन कारिता । दिवात्र कथा नृत्यंति
रात्रौ वासुति यथाग्रहम् ॥ तत्रास्ति शयनं दिव्यं दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् । तत्राशु दर्शयिष्यामि
पूर्वप्रेतान् पितामहान् (१) ॥ यथा च हां न पश्येयुः कुर्वाणाः तत्र संविदम्
(२) । कुर्यास्तथा ह्यं कल्याणि यथा सन्निहितो भवेत् ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ तथा तौ कथयिष्यां तू वाष्पमुत्सृज्य ह्यं धितौ । रात्रिशेषं
तमह्यं धारयामासतुर्हृदा (३) ॥ तस्याः रात्र्याः व्यतीताराः प्रातरुत्थार कीचकः ।

(१) तत्र नर्तनागारे । (२) सखिदं समरः सङ्केतमित्यर्थः । सखिं क्रिया प्रतिज्जयामाचारजान-
करुषे । सङ्गामने क्रियाकारे सङ्केते नास्ति भाष्यते इति मेदिनी । (३) धारयामासतुः भावमिबोच

गङ्गा राजकुलारैरेव ज्यौषदीमिदमब्रवीत् । सभायां पशुतो राज्ञः पातयिष्या पदाहनम् ।
न चैवालभसे त्राणमभिपन्ना बलीयसा ॥ प्रवादनेह मंशानां राज्ञा नाम्नायमुच्यते (४) ।
अहमेव हि मंशानां राज्ञा वै बाहिनीपतिः ॥ सा [मां] सुखं प्रतिपद्यस्व दासो तीरु
उवाचि ते । अह्नाय [आज्जया] तव सुश्रोणि शतं निष्कं ददाम्यहम् (५) ॥ दासीशतक
ते दद्यां दासानामपि चापरम् । रथकाश्वतरीबुक्तमस्तु नो तीरु सङ्गमः (६) ॥

ज्यौषद्यावाच ॥ एवं मे समयस्तुद्या प्रतिपद्यस्व कीचक । न द्वाः सखा वा त्राता वा
जानीयात् सङ्गतं मया (७) ॥ अबबोधाक्चि तीतान्नि गङ्कर्वाणां वशस्विनाम् । एवं मे
प्रतिजानीहि ततोहहं वशगा तव ॥

कीचक उवाच ॥ एवमेतत् करिष्यामि यथा सुश्रोणि भाषसे । एको भद्रे गमिष्यामि
शुश्रुमावसथं तव ॥ समागमार्थं रञ्जोक्त्वा द्वाया मदनमोहितः । यथा द्वाः नावतोऽश्रुति
गङ्कर्वाः सूर्यावर्त्तसः (८) ॥

वस्तौ (४) -नाम एकाश्रे । (५) अह्नाय वक्ति । (६) नो आवयोः । (७) समयः नियमम् ।

द्रोपद्यावाच ॥ षदेतन्नर्तनागारं मञ्जराञ्जन कारितम् । दिवात्र कञ्चा नृत्यासि रात्रौ
यासि यथाग्रहम् ॥ तमिसे तत्र गच्छेथा गङ्गवासुन्न जानते (२) ॥ तत्र दोषः
परिहृतेषु भविष्यति न संशयः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ तमर्थमभिज्ञस्तुत्याः कृषायाः कीचकेन हि । दिवसार्द्धं सम-
भवन्मासेनैव समं रूप ॥ ततः सा भीमसेनञ्च तमर्थं प्रत्यावेदयत् । कीचकोऽथ ग्रहं गङ्गा
दृशं हर्षसमन्वितः ॥ सैरिङ्गीरूपिणं मूढ्यं मूढस्त्वानवुद्धवान् ॥ गङ्गातरणमालोषु व्यासक्तः
स विशेषतः (१०) । अलङ्क्रे तदात्मानं सहरं काममोहितः ॥ तञ्च तत् कुर्वतः कर्म
कामो दीर्घ इवाभवत् । अनुचित्युत्तञ्चापि तामेनायतलोचनाम् ॥ आसीदभाधिका चापि
क्षीः श्रियं प्रमुमुक्षतः । निर्वाणकाले दीपञ्च वर्द्धीमिव दिधक्षतः ॥ कृतसं प्रत्यावृत्तुः
कीचकः काममोहितः । नाजानाद्विवसं यासुः चिन्तयानः समागमम् (११) ॥ ततस्तु द्रोपदी

(८) नावलोऽङ्गुष्ठं न आसुति । (२) तमिसे अङ्ककारे । (१०) व्यासको रागी । (११) वासुः

गङ्गा तदा भीमं महानसे । उपातिष्ठत कल्याणी कौरव्यां पतिमस्तिके ॥ तमुवाच सुकेशास्तु ।
 कीचकश्च मया कृतः । सङ्गमो नर्तनागारे यथावोचः पवस्तुप ॥ शृणुः स नर्तनागावमाग-
 मिस्यति कीचकः । एको निशि महाबाहो कीचकं तं निन्दय ॥ तं मृतपुत्रः कोस्तुभ
 कीचकं मददर्पितम् । गङ्गा तन्नर्तनागावः निर्जीवः कुरु पाण्डव ॥ दर्पाच्च मृतपुत्रोऽहसौ गङ्गर्वा-
 नवमन्त्रते । तं ह्यं प्रह्वतां श्रेष्ठ कन्दं नाग ईवोद्धव (१२) ॥ अश्रुं दुःखातिभूताया मम
 मार्ज्जस्य भारत । आद्यनश्चैव भद्रंस्तु कुरु मानं कुलञ्च च ॥

भीम उवाच ॥ एवं कवोम्यहं भद्रे यथा ह्यं भीक भाषसे । स्वागतं ते ववारोह
 यन्मां वेदयसे प्रियम् (१३) ॥ न ह्यञ्च किञ्चिदिच्छामि साहाय्यं वरवर्णिनि । या मे
 श्रुतिस्त्रयाख्याता कीचकश्च समागमे (१४) ॥ ह्यहा हिडिभ्यः सा श्रुतिर्ममासीद्धववर्णिनि । सत्यं

दिवसं नाजानादित्यवयः । अकृतया दर्शनात् सप्तसप्तित्वं सप्ताश्वत्थम् । (१२) कन्दं पद्मादिमूलम् ।
 (१३) यन्मां वेदयसि यत् कीचकश्च मारणम् (१४) अश्रु मारणश्च साहाय्यं सहायसम्पानम् । (१५) गङ्गवे

অত্ৰংশ্চ ধর্মক পুস্কৃত্য ব্রীমি তে । কীচকং নিহনিষ্যামি বৃত্রং দেবপতির্যথা । তং
গহ্ববে প্রকাশে বা পোথয়িষ্যামি কীচকম (১৫) ॥ অথ চেদপি যোৎশস্তি হিংশ্চে
মৎস্তানপি ক্রবম্ (১৬) । ততো দুর্ঘোষনং হত্বা প্রতিপৎশ্চে বসুকরান্ ॥ কামং
মৎশ্চমুপাস্তাং হি কুন্তীপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ ॥

জ্যোপছাবাচ ॥ যথা ন সংত্যজেথাহং সত্যং বৈ মৎকৃতে বিভো । নিগৃঢ়শ্চ তথা
(মহা) বীর কীচকং ত- নিষূদয় ॥

ভীম উবাচ ॥ এবমেতৎ করিষ্যামি যথা হং ভীক ভাষসে । অদ্য তং সূদয়িষ্যামি
কীচকং সহবান্ধবৈঃ ॥ অদৃশ্যমানকুস্তাদা তমস্বিষ্ঠামনিন্দিতে । নাগো বিষমিবাক্রমা
পোথয়িষ্যাম্যহং শিরঃ । অলভ্যামিচ্ছতস্তশ্চ কীচকশ্চ দুবায়নঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ভীমোহথ প্রথমং গহ্না রাত্রৌ ছন্ন উপাবিশৎ । যুগং হরিরিবাদৃশ্চঃ

শুশ্চে প্রকাশে প্রকটে পোথয়িষ্যামি অটং চূর্ণয়িষ্যামি । (১৬) যোৎশস্তি জ্ঞাশস্তি । [১৭] তাম-

श्रुत्याकाञ्चत कीचकम् ॥ कीचकश्चापान-कृत्या यथाकाममुपागमत् । तां वेलां नर्तनागारं
 पाक्षालीसङ्गमाशया (११) ॥ ननुमानः स सङ्कत मागावः प्राविशद्वृतः ॥ प्रविशु च स तद्वेश्य
 तमसा संवृतः महत् । पूर्वगतः गतस्तत्र भीममप्रतिमोजसम् । एकास्तावस्थितैकेनमासमाद
 सुदुर्मतिः । शयानं शयने तत्र सृतपुत्रः पवामृषत् । पतङ्गं पादकं दीप्तुः सिंहः सुद्रपशु-
 र्थथा । ज्वाङ्गल्यमानं कोपेन कृष्णधर्षणजेन ह ॥ उपसङ्गमा चैवैनः कीचकः काममोहितः ।
 हर्षोन्मथितचित्तात्मा श्रयमानोऽहताभासत (१८) ॥ प्रापितश्चे मया विदुः बलरूपमनस्तकम् ।
 ष्टकृते धनरत्नाटां दासीषतपविच्छदम् ॥ रूप लाङ्गयुक्ताभि-युवतीभिरलङ्कितम् । गृहं
 चास्तुःपुवः सुक्र क्रीडारतिनिवाञ्जितम् ॥ तं सखः द्वाः समुद्दिशु सहसा समुपागतः । अकस्मान्मां
 श्रेशंसन्ति सदा गृहगताः द्विषः ॥ सुवासो दर्शनीयश्च नाऽन्त्याहन्ति द्वादशः पुमान् ॥
 भीम उवाच ॥ दिष्ट्या ह्यं दर्शनीयश्च दिष्ट्यात्मानं श्रेशंससि । उद्दृशस्तु ह्यया स्पर्शः स्पृष्ट-
 पूर्वो न कर्हिचिं ॥ स्पर्शं वेत्सि विदक्तुः कामधर्म्य विचक्षणः । स्त्रीणां प्रीतिकरो नास्तुत्तुं
 समः पुरुषश्चिह ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ইত্যাঙ্ক্ণা তং মহাবাহু-ভীমো ভীমপরাক্রমঃ । সহসোৎপত্য কোন্তেয়ঃ
 প্রহস্তোবাচ কীচকম্ ॥ অদ্য হাং ভগিনী পাপং কৃষ্যমাণং ময়া ভুবি । ত্রক্ষ্যতেহত্রিপ্রতী-
 কাশং সিংহেনেব মহাদ্বিপম্ ॥ নিবাবাধা হুয়ি হতে সৈরিক্ত্বী বিচরিস্যতি । সুখমেব চরিষ্যন্তি
 সৈরিক্ত্ব্যাঃ পতয়ঃ সদা ॥ ততো জগ্রাহ কেশেযু মাল্যবৎসু মহাবলঃ ॥ স কেশেযু পরামৃষ্টো
 বলেন বলিনাং বরঃ । আক্ৰিপ্য কেশান্ বেগেন বাহুবর্জগ্রাহ পাণ্ডবম্ ॥ বাহুযুদ্ধং তয়ো-
 রাসীৎ ক্রুদ্ধয়ো নরসিংহয়োঃ । বসন্তে বাসিত্যাহতো বনবদভয়োবিব ॥ কীচকানাঞ্চ মুখ্যস্ত
 নরণামুত্তমস্ত চ । অন্তোত্তমভিসংবন্ধৌ পরম্পরজুয়েবিণোঃ ॥ বালিসুগ্রীবরোত্রাত্রোঃ পুরেব
 কপিসিংহয়োঃ ॥ ততঃ সমুদ্যম্য ভূজৌ পঞ্চশীর্ষাবিবোরগৌ । নখদংষ্ট্রাভিরন্তোহন্তং জঘ্নতুঃ
 ক্রোধমূর্চ্ছিতৌ ॥ বেগেনাভিহতো ভীমঃ কীচকেন বলীয়সা । স্থিরপ্রতিজ্ঞঃ স রণে পদান
 চলিতঃ পদম্ ॥ তাবন্তোত্তং সমাশ্লষ্য প্রবর্ষন্তৌ পদম্পরম্ (১৯) । উভাবপি প্রকাশেতে

খিলাং স্বাক্ষিঃ । (১৮) হর্ষোন্মথিতচিত্তাত্মা হর্ষণে উন্মথিতঃ মন আত্ম শরীরং যন্ত । (১৯) প্রবর্ষন্তৌ

প্রবুদ্ধৌ বৃষভাবিব ॥ তয়োর্হ্যাসীং সূতুমুলঃ সম্প্রচারঃ সূদারুণঃ । নখদংষ্ট্রায়ুধবতোর্ব্যাজ-
 যোরিব দৃশ্যয়োঃ । অভিপত্য্যথ বাহুভ্যাং প্রত্যগৃহুদমর্ষিতঃ । মাতঙ্গ ইব মাতঙ্গং প্রতিম-
 করটামুখম্ (২০) ॥ স চাপোয়নং তদা ভীমঃ প্রতিভ্রূগ্রাহ বীৰ্য্যবান্ । তমাক্ষিপৎ কীচকোহথ
 বলেন বলিনাং বরঃ ॥ তয়োভূর্জনিম্পেষাচ্ছভয়োর্বসিনোস্তুদা । শকঃ সমভবদেবারো বেণু-
 ফোটসমো যুধি ॥ অথেনমাক্ষিপ্য বলাদগৃহ্মধ্যে বৃকোদরঃ । ধুনয়ামাস বেগেন বায়ুশ্চণ্ড
 ইব ক্রমম্ (২১) ॥ ভীমেন চ পবায়ুশ্চো দুর্বলো বলিনা রণে । ব্যকম্পত যথাপ্রাণং বিচকর্ষ
 চ পাশুবম্ (২২) ॥ ইষদাগলিতঞ্চাপি ক্রোধাচ্চলপদে স্থিতম্ । কীচকো বলবান্ ভীমং
 জাম্বুভ্যামাক্ষিপদ্ভুবি (২৩) ॥ পাতিতো ভুবি ভীমশ্চ কীচকেন বলীয়স্য । উৎপপাতাথ

শ্রোত্রসাদযজ্ঞৌ । (২০) প্রতিমকরটামুখ- উদগলিতকটস্থলছিত্রং প্রতিরে উদ্ভিন্নে ইব করটামুখে গণ্ড-
 কনে বস্ত ইতি বিগ্রহঃ । কাকভগণ্ডৌ করটাবিত্যমরঃ । ছান্দসত্বাৎ দীর্ঘঃ । (২১) আক্ষিপ্য
 আকৃষ্য ধুনয়ামাস । (২২) ব্যকম্পত বিবিধঃ পদমকরোৎ । (২৩) ইষদাগলিতমনবধান্যাৎ

বেগেন দণ্ডপানিরিবাস্তকঃ ॥ স্পর্ধয়া চ বলোন্নতৌ তাবুভৌ সূতপাণ্ডবৌ । নিশীথে পর্য্য-
 কর্ষেতাং বলিনৌ নির্জ্জনে স্থলে ॥ ততস্তত্ত্ববনশ্রেষ্ঠঃ প্রাকম্পাত মুহুমূর্ছঃ । বলবচ্চাপি
 সংক্রুদ্ধাবশ্চোহুগ্ৰং তাবগর্জ্জতাম্ ॥ তলাভ্যাং স তু ভীমেন বক্ষশ্চাভিহতো বলী । কীচকো
 রোষসস্তপ্তঃ পদান চলিতঃ পদম্ ॥ স মুহূর্ষন্ত তদ্বগং সহিত্বা ভুবি দুঃসহম্ । বলাদহীয়ত
 তদা সূতো ভীমবলার্দ্দিতঃ ॥ তং হীয়মানং বিজ্জায় ভীমসেনো মহাবলঃ । বক্ষশ্চানীয় বেগেন
 মমর্দ্দিনং বিচেতসম্ ॥ ক্রোধাবিষ্টো বিনিশ্চস্ত পুনশ্চৈনং বৃকোদরঃ । জগ্রাহ জয়তাং শ্রেষ্ঠঃ
 কেশেধেব তদা ভূশম্ ॥ গৃহীহা কীচকং ভীমো বিরুবাব মহাবলঃ । শার্দূলঃ পিশিতাকাম্বী
 গৃহীধেব মহামৃগম্ (২৪) ॥ তত এনং পরিশ্রান্ত-মুপালভ্য বৃকোদরঃ । যোক্তুয়ামাস
 বাহুভ্যাং পশুং রসনয়া যথা (২৫) ॥ নদস্তঞ্চ মহানাদং ভিন্নভেবীসমস্বনম্ । ভ্রাময়ামাস
 সূচিরং বিস্মুরস্তমচেতসম্ ॥ প্রগৃহ্য তবসা দোর্ভ্যাং কণ্ঠং তস্ত বৃকোদরঃ । অপীড়য়ত

চলপদে অস্থিরপদে । (২৪) বিরুবাব শব্দং কৃতবান্ । (২৫) যোক্তুয়ামাস রসনয়া রজা স্বদনেচ্ছয়া ।

कृष्णायानुदा कोपोपशासुये ॥ अथ तः भग्नसर्वाङ्गः व्याविद्धनयनाम्बरम् । आक्रम्य च
 कटीदेशे ज्ञानुना कीचकाधममम् ॥ अपीडयत्त बाह्वभ्याः पञ्चमार-ममारयत् ॥ तः विवीदस्तुमाञ्ज्जार
 कीचकः पाण्डुनन्दनः । भूतले भ्रामयामास व्यक्यक्केदमुवाच ह ॥ अद्याहमन्णेो तूष्वा त्रातूर्त्तार्ध्याप-
 हारिणम् । शान्तिः लकोहन्नि परमाः हत्वा सैरिक्लिक्ककम् ॥ इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
 स्तः कीचकः क्रोधसरागनेत्रः । अश्रुस्तवद्भाभरणस्फुवस्तु-मुद्ग्रास्तुनेत्रा व्यासुमुंससर्ज्ज (२७) ॥
 निष्पिष्य पाणिना पाणिः सन्दष्टौष्ठपुटोवली । समाक्रम्य च संक्रुद्धो बलेन बलिनाः वरः ॥
 अभ्याहनमहाबाहूः पादाष्टिनैस्तु दारुणैः ॥ तस्य पादो च पाणी च शिरो ग्रीवाक् सर्वशः ।
 काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधुकु ॥ तः सन्मथितसर्वाङ्गः मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
 कृष्णाय दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ उवाच च महातेजा द्रोपदीः योषिताः वराम् ।
 पशुनमेहि पाण्डालि कामुकोद्दयः यथाकृतः ॥ एवमुक्त्वा महातेजा भीमो भीमपराक्रमः ।
 पादेन पीडयामास तस्य कायं दुरासनः ॥ ततोहग्निं तत्र प्रज्ज्वाल्य दर्शयित्वा च कीचकम् ।

बद्धने बद्धने ध्वाने रसनाङ्गलिजिह्वयोरिति कोषः । (२७) व्यासुः विगतप्राणः । कीचक वधः । • ।

पाण्डुगर्भीः स तदा वीर इदं वचनमब्रवीत् ॥ प्रार्थयन्ति सुकेशास्तु ये द्वां गुणसमयिताम् ।
 एवं ते तीरु वध्यास्तु कीचकः शोभते यथा ॥ तं कृत्वा दुःकरं कर्म कृष्णायः प्रियमुत्तमम् ।
 तथा स कीचकं हृत्वा गृह्य रोषश्च वै शमम् । आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णः किप्रमाणाग्रहानसम् ॥
 कीचकं घातयित्वा च द्रौपदीं बोधितां वरा । अहं गतसन्तापा सत्तापालासुवाच ह ॥
 कीचकोहयः हतः शेते गङ्गैर्बः पतिभिन्म । परञ्चीकामसन्मृतः समागच्छत पश्यत ॥
 तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्या नर्तुनागाररक्षिणः । सहसैव समाजगु रानायोक्ताः सहस्रशः ॥ ततो
 गृह्यथ तद्देश्य कीचकं विनिपातितम् । गतासुः ददृशुर्भूमौ कृषिरेण समुत्थितम् ॥
 पाणिपादविहीनः तं दृष्ट्वा ते व्यथिताः भवन् । ततो भयं ययुः सर्वे सायुधा भवतर्षभ ॥
 अथैनः हृष्टैरोमाणा विन्विताः प्रेक्ष्य कीचकम् । निरीक्ष्यस्तु ततः सर्वे परं विन्मय-
 मागताः ॥ अमानुषः कृतः कर्म तं दृष्ट्वा विनिपातितम् । काञ्च ग्रीवा क चरणौ क पाणी
 क शिरस्तथा । इति तां पर्यापुच्छन्तः (इति सत्यं परीक्ष्यस्तु) गङ्गैर्बेण हतः तदा ॥
 इति श्रीमहाभारते—विराटपर्वणि कीचकवधे द्वावंशतितमोऽध्यायः ॥ * ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन् काले समागमा सर्वे तत्राशु वाक्त्रवाः । कुरुदुः कीचकं
 कृष्टं परिवार्य समस्ततः ॥ सर्वे संकृष्टरोमाणः सङ्गताः प्रेक्ष्य कीचकम् । तथा सञ्चिन्न-
 सर्वाङ्गं कूर्मं शूल इवोद्धृतम् ॥ प्रोथितं भीमसेनेन तमिल्लेणेव दानवम् (१) ।
 संस्कारयितुमिच्छन्तो बहिर्नेतुं प्रचक्रमुः ॥ ददृशुस्तु ततः कृष्णः नृतपुत्राः समागताः ।
 अदूरात्तानवद्याङ्गीं सुश्रमालिङ्ग्य तिष्ठतीम् ॥ समवेतेषु सर्वेषु तामुचुरूपकीचकाः । ह्यतां
 शीघ्रमसती बन्धुते कीचको हतः ॥ अथवा नैव हस्तव्या दहतां कामिना सह । मृतश्यापि
 प्रियः कार्यः नृतपुत्राश्च सर्वथा ॥ ततो विराट्मूचुस्तु कीचकोऽश्याः कृते हतः (२) ।
 सहानयैव दहोम तदनुज्जातुमर्हसि ॥ पराक्रमस्तु नृतानां मद्वा राज्ञाम्मोदत । सैरिङ्ग्याः
 नृतपुत्रेण सह दाहं विशाम्पते ॥ तां समासाद्य विद्वस्तां कृष्णः कमललोचनाम् । योमुहमानां
 ते तत्र जगृहः कीचका भृशम् ॥ ततस्तु तां समारोप्य निबध्य च सुमध्याम् । जग्गुरुदाम्य

(१) प्रोथितं प्रोक्षितः । (२) कृते निमित्तः । (३) विद्वज्जुष्टे प्रसूतवान् । सव्यायनं दक्षिणं ।

[वि—११]

তে सर्वे शशानाभिमुखस्तदा ॥ त्रियमाणा तु सा राजन् सूतपुत्रैश्च-रनिन्दितः । प्रार्क्रोशनाथ-
मिच्छन्ती कृष्ण नाथवती सती ॥

द्रौपद्यावाच ॥ जयो जयन्ते विजयो जयन्तेनो जयद्वलः । ते मे वाचं विजानन्तु
सूतपुत्रा नयन्ति माम् । येषां ज्योतलनिर्घोषो विष्फुञ्जितमिवाशनः ॥ व्याश्रयत महायुद्धे
भीमघोषस्तरस्मिनाम् ॥ रथघोषश्च बलवान् गङ्गकाणां मनस्विनाम् । ते मे वाचं विजानन्तु
सूतपुत्रा नयन्ति माम् ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ तस्यास्ताः कृपणा वाचः कृष्णपारिदेविताः । श्रुत्वात्प्रपतन्तीमः
शयनादविचारयन् ॥

भीम उवाच ॥ अहं शृणोमि ते वाचं ह्यया सैरिक्त्रि भाषिताम् । तस्मात्ते सूतपुत्रेभ्यो
न भयं भौरु विद्यते ॥

मार्गः । स व्यासतः कृष्णति पार्थे स भीमेः व्यासतः व्यासामः शिखाविशेष इति कृष्ण इति केचिन् ।

वैशम्पायन उवाच ॥ इत्थं स महाबाहोर्निर्जृम्भे जिघांसया । ततः सव्यायनं कृत्वा
 बेशं विपरिवर्त्तय च । अद्वावेणाभावस्फन्द्या निर्जगाम बहिस्तदा (३) ॥ स भीमसेनः प्राकार-
 मारुह्य त्रससा क्रतम् । शूशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कौचका गताः । स लज्जयित्वा प्राकारं
 निःसृत्य च पुरोद्धमां (४) ज्वेन पतितो भीमः सूत्रानामग्रतस्तदा ॥ चित्तसमीपे गत्वा
 स तत्रापशुद्धनम्पतिम् । तालमात्रं महास्फुक्कूर्कशुक्कं विशम्पते (५) ॥ तं नागबहुपाक्रम्य
 बाह्यां परिरत्न्य च । स्फुक्कमावोपयामास दशव्यामं पदसुपः (६) ॥ स तं वृक्कं दशव्यामं
 सस्फुक्कविटपं बली । प्रगृह्याद्यद्रवंसूत्रान् दशुपापरिवारुक्कः उरुवेगेन तस्याथ अग्रोधाश्वथ-
 किंशुकाः । भूमौ निपतितो वृक्काः सज्जगस्तत्र शेवते ॥ तं सिंहमिव संक्रुक्कः दृष्ट्वा गक्कर्व-
 मागतम् । विद्रेक्षुः सर्वशः सूत्रा विषादभयकम्पिताः ॥ तमस्तुकमिवायास्तुं गक्कर्वं प्रेक्क ते

सव्यायनं बामं आयतं दीर्घं कृत्वा दक्षिणं संवोऽगित्यादन्ते । बेशं सूदालकारं परिवर्त्तय गक्कर्वं
 बेशेन अत्यवस्फन्द्या । (४) लज्जयित्वा आरुह्य हुण्डं (५) तालमात्रं चत्वारिंशत्प्रमाणं अग्रे
 दशव्यामिति वचनां तालवृक्कप्रमाणं वा । नागबं हस्तिवं । दशव्यामं व्यामो हस्तचतुष्टयम् ।

तदा । दिक्कस्तुतदा ज्येष्ठं ब्रातवः ह्यपकीचकाः (१) ॥ परस्परमथोचुस्ते विवादभय-
 कर्षिताः । गक्कर्षो बलवानेति क्रुक् उदामा पादपम् । सैरिक्की मुच्यतां शीघ्रं यतो नो भय-
 मागतम् ॥ ते तु दृष्ट्वा तदाविक्कं भीमसेनेन पादपम् (८) । विमुच्य ज्योपदीः तत्र
 प्राज्वल्लगरं प्रति ॥ द्रवतस्तांस्तु संःप्रक्ष्य स वज्री दानवानिव । वृक्कण तेन याजेन्द्र
 प्रभञ्जनस्तो बली । शतं पक्षाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ तत आश्वासयं कृषां
 परिमुच्य विशाम्पते ॥ उवाच च महाबाहूः पाक्षालीं पाण्डुनन्दनः । अश्रुपूर्णमुखीः दीनाः
 दुर्धर्षः स वृकोदरः ॥ एवं ते भीरु वध्यास्तु ये स्वां क्लिष्टस्त्यानागसम् । प्रैहि वं नगरं
 कृष्णे न भयं विद्यते तव ॥ अघोनाहं गमिष्यामि विराटंश्च महानसम् ।

वैशम्पायन उवाच ॥ पक्षाधिकं शतं तच्छ निहतस्तत्र भारत । महावनमिव ह्यिमं शिशु
 विगलितक्रमम् (२) ॥ एवमुक्ते निहता राज्ञश्चतः पक्षे च कीचकाः । स च सेनापतिः

(१) दिक्कस्तुः दग्धुमिच्छस्तुः । (८) आविक्कः गृहीतम् । (२) शिशु शयितम् । * ।

পূৰ্বমিত্যেতৎ স্মৃতষট্শতম্ ॥ তদৃষ্ট্ৱা মহাদাশ্চৰ্য্যং নবা নাৰ্য্যশ্চ সঙ্গতাঃ । বিশ্বয়ং পবসং
 গহা নোচুঃ কিঞ্চন ভাবত ॥ ইতি শ্ৰীমহাভাৰতে শতসাহস্ৰ্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
 বিৰাটপৰ্বণি উপকীচকবধো নাম ত্ৰয়োবিংশতি তমোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ তান দৃষ্ট্ৱা নিহতান্ স্মৃতান্ৰাজে পোরা শ্ৰবেদয়ন্ । গন্ধৰ্বৈৰ্ৰিহতা
 বাজন্ স্মৃতপুত্ৰা মহাবলাঃ ॥ যথা নজ্জ্ৱণ বৈ দীৰ্ণং পৰ্বতশ্চ মহচ্ছিবঃ । বিনীকীৰ্ণাঃ
 শ্ৰদ্ধশ্ৰুন্তে তথা স্মৃতা মহীতলে ॥ সৈবিক্ৰী চ বিয়ুক্তা সা পুনৰাযাতি তে গৃহম্ । সৰ্বং
 সংশয়িতং রাজন্নগরং তে ভবিষ্যতি ॥ যথারূপা হি সৈবিক্ৰী গন্ধৰ্বাশ্চ মহাবলাঃ ।
 পুংসামিষ্টশ্চ বিষয়ো মৈথুনা য় ন সংশয়ঃ ॥ যথা সৈবিক্ৰীদোষেণ ন তে রাজন্নিদং পুংসম্ ।
 বিনাশমেতি বৈ ক্ষিপ্ৰং তথা নীতিবিধীয়তাম্ ॥ তেষাং তদ্বচনং শ্ৰুত্বা বিৰাটো বাহিনীপতিঃ ।
 অত্রবীৎ ক্ৰিয়তামেষাং স্মৃতানাং চরমক্ৰিয়া (১) । একস্মিন্বেব তে সৰ্বৈ স্মসমিক্কে
 হতাশনে । দহন্ত্যাং কীচকাঃ শীঘ্ৰং গন্ধৈশ্চালৈশ্চ সৰ্বশঃ ॥ স্মদেক্ষাঞ্চাবীদ্ৰাজা মহীষীং

(১) স্মৃতানাং চরমক্ৰিয়া শব্দঃ । (২) জাতসাধ্বসঃ জাতভবঃ । (৩) সংজ্ঞাতঃ সঙ্কেতবচনৈঃ ।

জাতসাধ্বসः (२) । সৈরিক্ৰী মাগতাং ক্রয়া মমৈব বচনাदिदम् ॥ गच्छ सैरिक्त्रि भद्रश्चे
यथाकामं वरान्ने । राजा विभेति सुश्रोणि गङ्कर्षेभ्याः पराभवात् ॥ न हि वामुत्सहे
वक्तुः स्वयं गङ्कर्षरक्त्रिताम् । द्वियाश्चदोषश्चां वक्तुमतश्चां प्रब्रवीम्यहम् ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ अथ मुक्ता भयात् कृष्णः सृतपुत्रान्निरस्य च । मोक्षिता भीमसेनेन
जगाम नगरं प्रति ॥ त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन यशस्विनी । गात्राणि वाससी चैव
प्रकाल्य सलिलेन सा ॥ तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन् प्राद्ववस्तु दिशो दश । गङ्कर्षाणां
भयत्रस्ताः केचिद्दृष्टिर्नमीलयन् ॥ ततो महानसद्धारि भीमसेनमवस्थितम् ददर्श राजन्
पाकाली यथा मत्तः महाद्विपम् ॥ तं विस्मयन्तीं शनकैः संज्जाभिरिदमब्रवीत् (७) ।
गङ्कर्षराजाय नमो येनास्मि परिमोक्षिता ॥

भीमसेन उवाच ॥ ये पुरा विचरन्तीह पुरुषा वशवर्तिनः । तश्चास्तु वचनं श्रुत्वा
धनुषा विचरन्त्यात ॥

वैशम्पायन उवाच । ततः सा नर्तनागारे धनञ्जयमपश्यत् । राज्ञः कथा विराटस्य नर्तयानः

মহাভুজম্ ॥ ততস্তা নর্তনাগারাদ্বিনিষ্ক্রম্য সহাজুনাঃ । কন্যা দদৃশুরায়ান্তীং কৃষ্ণাং ক্লিষ্টা-
মনাগসম্ ॥ কন্যা উচুঃ । দিষ্ট্যা সৈরিক্তি মুক্তাসি দিষ্ট্যাসি পুনরাগতা । দিষ্ট্যা বিনিহতাঃ
সূতা যে কাং ক্লিশ্যন্ত্যনাগসম্ ॥

বৃহন্নলোবাচ ॥ কথং সৈরিক্তি মুক্তাসি কথং পাপাশ্চ তে হতাঃ । ইচ্ছামি বৈ তব
শ্রোতুং সর্বমেতদ্যথাতথম্ ॥

সৈরিক্ত্যুবাচ ॥ বৃহন্নলে কিম্ তব সৈরিক্ত্যা কার্যমদ্য বৈ । যা স্বং বসসি কল্যাণি
সদা কন্যাপুরে সুখম্ ॥ নহি দুঃখং সমাপ্নোষি সৈরিক্তী যদুপাশ্রুতে । তেন মাং
দুঃখিতামেবং পৃচ্ছসে প্রহসন্নিব ॥

বৃহন্নলোবাচ ॥ বৃহন্নলাপি কল্যাণি দুঃখমাপ্নোত্যানুত্তমম্ । তিৰ্যগ্ যোনিগতা বালে ন
চৈনামববুধ্যসে (৪) ॥ ত্বয়া সহোষিতা চান্মি স্বঞ্চ সর্কৈঃ [স্বঞ্চ সর্কৈষু ভূষিতা]

(৪) তিৰ্যগ্ যোনিগতা বালে বাশব্দ ইবার্থে আলো হে সখি অথবা বালে হে অন্ধনে অতএবাহ ন
চৈনামিতি । কীচকবধঃ সমাপ্তঃ ॥ * ॥

সহোযিতা । ক্লিষ্টস্ত্যাং হযি স্ত্রশ্রোণি কো মু দুঃখং ন বিন্দতি ॥ ন তু কেনচিদত্যস্তুং
কস্তচিদ্ধৃদয়ং কচিৎ । বেদিতুং শকাতে নূনং তেন মাং নাববুধ্যসে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততঃ সঠৈব কন্যাভির্দ্রৌপদী র'জ্ঞদেশু তং । প্রবিবেশ সুদেষণায়াঃ
সমীপং গজগামিনী ॥ তামবদীভ্রাজপত্নী বির'টচনাতিদম্ । সৈরিঙ্কি গম্যতাং শীঘ্রং যত্র
কাময়সে গতিম্ ॥ রাজা বি'ভতি ভদ্রেষু গন্ধকেনভাঃ পবাভবাং । বৃক্ষাপি তরুণী সূত্র
রূপেণাপ্রতিমা ভুবি ॥ পুংসামিষ্টেষ্ট বিষয়ো গন্ধর্বাশ্চাতি কোপনাঃ ।

সৈরিঙ্কি নাচ ॥ ত্রয়োদশাহমাত্রং মে রাজা ক্ষাম্যতু ভানিনি । কৃতকৃত্যা ভবিষান্তি
গন্ধর্বােষ্টে ন সংশয়ঃ ॥ ততো মামুপানেষান্তি করিষান্তি চ তে প্রিয়ম্ । ধ্রুবঞ্চ শ্রেয়সা
রাজা যোক্ষাতে সহ বাক্ষসৈঃ ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাতস্রাং সংহিতায়াং দিয়াসিক্যাং
বির'টপর্বণি কীচকবধঃ সমাপ্তো নাম চতুর্বিংশতিতমোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

অথ গোহরণপর্ব ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ কীচকস্ত নিপাতেন সানুজস্ত বিশাম্পতে ।
অত্যাহিতং চিন্তয়িত্বা নাস্ময়ন্তু পৃথগ্'জনাঃ (১) ॥ তস্মিন্ পুরে জনপদে সঞ্জাল্লাহভূচ্চ

सर्वशः । शौर्याद्धि वल्लभो राज्ञो महामवृत्त कौचकः (२) ॥ आसीत् प्रहर्ता च नृणां
 दारामर्षी च हर्षतिः (३) । स हतः खलु पापात्मा गङ्गैर्बहुष्टपुरुषः ॥ इत्यज्जलमहाभाग
 परानीकविनाशनम् । देशे देशे मनुष्याश्च कौचकः दुष्प्रधर्षणम् ॥ अथ वै धार्तराष्ट्रेण
 प्रयुक्ता ये बहिष्चराः । युगयिद्धा बहून् ग्रामान्नाष्ट्रानि विविधानि च ॥ संविधाय यथादृष्टं
 यथादेश प्रवेशनम् । कुतकुत्या अर्बुतस्तु ते वै नागपुरं प्रति (४) ॥ तत्र दृष्ट्वा च
 राजानं कौरव्यं धृतराष्ट्रजम् । द्रोणकर्णकृपैः सार्कः भीष्मेण च महात्मना ॥ सङ्गतः
 द्रातृभिश्चापि त्रिगर्तेश्च महारथैः । दुर्योधनं सभामध्ये आसीनमिदमब्रुवन् ॥ चरा उचुः ।
 कृतोऽहम्नाभिः परो यत्तुस्तेषामश्वेषणे सदा । पाण्डवानां मनुष्येभ्यस्तु तस्मिन्महति कानने ॥

(१) कौचकश्च वधेनेत्यादेश्चिरं सुखमवाप्स्यतीत्यस्तु बुद्धिबलधर्मगुणानां पाण्डवानां के अमी
 चरा वरका देवैरपि दुरहृदां तेषामिति तांपर्यार्थः । अत्याहितः महाभीतः पृथग्जनाः सामान्त-
 लोकाः । (२) सङ्गलः सङ्घाषणम् । शौर्यात् शूरत्वात् वल्लवः प्रेमस्थानं राज्ञो विराटश्च
 (३) प्रहर्ता दारामर्षी । (४) नागपुरं हस्तिनापुरं । (५) कर्बटो विपतग्राममध्ये

নির্জনে মৃগসঙ্কীর্ণে নানাক্রমলত্রাবৃত্তে । লতাপ্রতানবহুলে নানাগুল্মসমাকুলে ॥ ন চ
 বিদ্যো গতা যেন পাণ্ডুনা দৃঢ়বিক্রমঃ । মার্গমাণাঃ পদাচ্যাসং তেষু তেষু তথা তথা ॥
 গিতিকূটেষু দুর্গেষু নানা জনপাদেষু চ । জনাবীর্ণেষু দেশেষু কর্বটেষু পুবেষু চ (৫) ॥
 নবেদ্র বহুশোহিষ্টি নৈব বিদ্বশ্চ পাণ্ডুনা । অত্যন্তভাবং নষ্টাস্তে ভদ্রং ভূত্যং নদর্ষভ (৬) ॥
 [নহি বিদ্যো গতিশ্চেষাং বাসকাপি তি সত্তম ।] নার্তামশ্বেদামাণাশ্চ বথিনাং বথিসত্তম ॥
 কঞ্চিং কালঃ মনুষ্যৈশ্চ সূত্রানামনুগা বহু । মৃগযিতা যথাক্রামং বিদিতার্থাঃ স্য তত্ত্বতঃ ॥
 প্রাপ্তা দ্বাববতীং সূতা বিনা পার্থেঃ পদনুপ । ন তত্র পাণ্ডুনা বাজন্ কৃষা চাপি পতিব্রতা ॥
 সর্বথা বিপ্রনষ্টাস্তে নমাস্তে ভদ্রদর্ষভ । ন হি বিদ্যো গতিশ্চেষাং বাসকাপি মহাঅনাম্ ॥
 পাণ্ডুবানাং প্রবৃত্তিং বা বিদ্বাঃ কস্মাপি বা কৃতম্ । স নঃ শাধি (ন তে সন্তি) মনুষ্যৈশ্চ
 অত উর্দ্ধং বিশাম্পতে (৭) ॥ অশ্বেহনে পাণ্ডুনাং ভূয়ঃ কি কবদামহে । ইমাঞ্চ নঃ
 প্রিয়াং বীৰ বাচং ভদ্রবতীং শৃণু ॥ যেন গ্ৰেগর্তা নিকৃতা নলেন মহতা নুপ (৮) । সূতেন

প্রধানগ্রামঃ সূত্রানামনুসেন প্রভৃতীনাং । (৬) অত্যন্তভাবং নষ্টাস্তে অতিশয়েনাস্তভাবঃ মরণং যত্র

राज्ज्ञे मन्त्रश्च कीचकेन पुनः पुनः ॥ स हतः पतितः शेते गङ्गैर्ब-निशि भावत ॥
अदृश्यामनैर्दुष्टाया भावतिः सह सोदवैः ॥ प्रियममत्तदुपश्रुत्य शत्रुणाक पराभवम् ।
कृतकृत्यश्च कौबव्य विधेः यदनन्तवम् ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायाः वैद्या-
सिक्यां विवाटपर्वणि (गोहवणपर्वणि) चारप्रत्याचारे पञ्चविंशतितमोऽध्यायः (२) ॥ * ॥

नैशम्पायन उवाच ॥ ततो ह्यर्ष्याधनो राजा श्रुत्वा तेषां वचस्तदा । चिरमन्तर्मना
तुहा प्रहृष्टाच सभासदः (१) ॥ सुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्विज्ज्ञातुमस्तुतः । तस्मात्
सर्वे निरीक्षध्वं क नू ते पाण्डवा गताः (२) ॥ अज्ञावशिष्टेः कालश्च गतभूयिष्ठमस्तुतः ।
तेषामज्ज्ञात चर्याणामस्मिन् वर्षे त्रयोदशे (३) ॥ तस्य वर्षश्च शेषः क्वद्यातीयुरिह पाण्डवाः ।

क्रियायां तथा नष्टाः । (१) प्रवृत्तिः वाताम् । स ह नः अस्मान् । (८) निकृता (निहता) निवाकृताः ।
(२) चारप्रत्याचारे चारप्रत्यागमने ॥ * ॥

(१) चिरमन्तर्मनाः अन्तर्मना ह्यर्ष्या इत्यर्थः । (२) सुदुःखा खलु कार्याणां गतिर्विज्ज्ञातुमस्तुत इति-

নিবৃত্তসময়ান্তে হি সত্যব্রতপবায়ণাঃ (৪) ॥ ক্ষবন্ত ইব নাগেন্দ্রাঃ সর্বে হাশীবিষোপমা ।
 দুঃখা ভবেয়ুঃ সংরক্ষাঃ কৌরবান্ প্রতি তে ঋবম্ (৫) ॥ অর্কাককালশ্চ বিজ্ঞাতাঃ কচ্ছ-
 রূপধরাঃ পুনঃ । প্রবিশেষুর্জিতক্রোধাস্তাবদেব পুনর্ক্বনম্ (৬) ॥ তস্মাৎ সর্বে বুভুৎসধ্বং
 প্রতিকর্ষব্যমব্যয়ম্ [প্রতিকর্ষব্যমশ্চ যৎ] (৭) । বাজ্যং নিবৃৎসমব্যগ্রং নিঃসপত্রং চিরং ভবেৎ ॥
 অথাব্রবীন্ততঃ কর্ণঃ ক্ষিপ্রং গচ্ছন্ত ভারত । অশ্বে ধূর্ততবা দক্ষাঃ নিভূতাঃ সাধুকাবিণঃ (৮) ॥
 চরন্ত দেশান্ সংবীতাঃ ক্ষীতান্ জনপদান্ বহুন্ । তত্র গোষ্ঠীষু রম্যানু সিদ্ধপ্রব্রজিতেষু চ (৯) ॥

কার্য্যাণাং গতিবিপাকাঃ স্থেনে জাতুমশকা। নহসকজ্জঃ কার্য্যাণাং কিমর্থং পতিষ্যতীতিজ্ঞাতুং সমর্থঃ
 অন্ততঃ স্বভাবতঃ । অথবা অন্তে পর্য্যবসানে কার্য্যাণাং গতিঃ সুদুঃখা বিজ্ঞাতুম্ । (৩) অন্নাবশিষ্টং
 কালং গতং ভূয়িষ্ঠমন্ততঃ অন্তত আদেবধেগতং ভূগিম্ অন্ধে পর্য্যবসানে অন্নাবশিষ্টম্ । (৪) নিবৃত্ত-
 সময়াঃ নিস্পন্নপ্রতিজ্ঞাঃ । (৫) ক্ষবন্ত ইব মতা ইব, দুঃখা দুঃখাহতবঃ সংবন্ধাঃ যুদ্ধায় কৃতোদ্যমাঃ ।
 (৬) অর্কাককালশ্চ চরমকালশ্চ অর্কাক শেবেষু । (৭) বুভুৎসধ্বং জাতুমিচ্ছত । (৮) নোইশ্বাকং
 ধূর্ততরা উহকাঃ নিভূতাঃ বয়মিত্যবদন্তঃ সাধুকরিণঃ সাধু গোভনং কর্তুং শীলং যেষাম্ ।

পরিচারেষু তীর্থেষু বিবিধেষাকরেষু চ । বিজ্ঞাতব্য্যা মনুর্ষ্যেষু তর্কয়া সুবিনীতয়া (১০) ॥
 বিবিধেষুপৈঃ সম্যক্ তজ্জৈনিপুণসংবৃতৈঃ । অশ্বেষ্টব্য্যাঃ সুনিপুণৈঃ পাণ্ডবাশ্চন্নবাসিনঃ ॥
 নদীকুঞ্জেষু তীর্থেষু গ্রামেষু নগরেষু চ । আশ্রমেষু চ রম্যেষু পর্বতেষু গুহাসু চ ॥ অথাগ্রজা-
 নস্তরজঃ পাপভাবানুরাগিণম্ । জ্যেষ্ঠং দৃশাসনস্তত্র ভ্রাতা ভ্রাতরমব্রবীৎ ॥ যেষু ন
 প্রত্যয়ো রাজংশ্চারেষু মনুর্জর্ষভ । তে যান্তু দত্তদেয়া বৈ ভূয়স্তান্ পরিমাগিতুম্ ॥ এতচ্চ
 কর্ণো যৎ প্রাহ সর্বমীক্ষামহে বয়ম্ । যথোদ্দিষ্টং চরাঃ সর্বে মৃগয়ন্তু ততস্ততঃ ॥ এতে
 চান্বে চ বহবো দেশাদ্দেশং যথাবিধি । নতু তেষাং গতির্কাসঃ প্রবৃত্তিশ্চাপলভ্যতে ॥
 অত্যাহিতং বা গূঢ়াস্তে পারং বোন্মিমতো গতাঃ । ব্যালৈর্বাপি মহারণ্যে ভঙ্কিতাঃ
 শূরমানিনঃ (১১) ॥ অথবা বিষমং প্রাপ্য বিনষ্টাঃ শাশ্বতীঃ সমাঃ । তস্মান্মানসমব্যগ্রং

(৯) সংবিভাঃ প্রচ্ছিন্নাঃ তত্রগোষ্ঠীষু বলসমুদায়েষু । (১০) পরিচারেষু বিগ্রহেষু আকবেষু বভ্রাহ্যুৎপত্তি-
 স্থানেষু । তর্কয়া উহয়া । (১১) অত্যাহিতং অত্রার্থং যদ্বা জীবানপেক্ষি যথা শ্রাত্বা দৃঢ়া হত্যর্থঃ ॥

[বি—১২]

कृष्ण इव कुरुनन्दन ॥ कुरु काश्याः महोत्साहं मन्त्रमे यन्नराधिप ॥ इति श्रीमहाभारते
शतसाहस्र्याः संहितायाः वैयासिक्याः विराटपर्वणि चारप्रत्याचारे षड्विंशति-
तमोऽध्यायः ॥ * ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ अथाब्रवीन्महावीर्यो द्रोणस्तुवार्थदर्शिनः । न त्रादृशा विनश्यति
नापि यास्यति पराभवम् ॥ शूराश्च कृतविद्याश्च बुद्धिमन्तो जितेन्द्रियाः । धर्मज्ञाश्च कृतज्ञाश्च
धर्मराजमनुव्रताः ॥ नीतिधर्मार्थतद्वृत्तं पित्रदत्त समाहिताः । धर्म्ये स्थितं सत्यरतं ज्येष्ठं
ज्येष्ठानुयायिनः ॥ अनुव्रता महात्मानः भ्रातरः भ्रातरो नृप । अज्ञातशत्रुः धीमन्तुः सर्व-
भ्रातृननुव्रतम् ॥ तेवास्तुथाविधेयानां निभृतानां महात्मानाम् । किमर्थं नीतिमान् पार्थः
श्रेयो नैवां करिष्यति ॥ तस्माद्यद्वात् प्रतीकन्ते कालश्लोदयमागतम् । न हि ते
नाशमृच्छेरन्निति पश्याम्यहं धिया ॥ साम्प्रतङ्कापि यत् कार्याः तच्च किप्रमकालिकम् । क्रियतां

अत्याहितं महाभीतिः कश्चिज्जीवानपेक्षि चेत्यमरः । उन्मिन्तः समुद्रश्च । व्याडैः सर्पैः, मांसभृक
पशुभिर्का सर्पमांसान्पशुव्याडावित्यमरः ॥ * ॥

साधु सकिञ्च्य वासश्चैषां प्रचिह्न्यताम् (१) ॥ यथादं पाङ्गुपुत्राणां सर्वार्थेषु धृताग्रनाम् ।
दुर्जेयाः खलु शूरान्ते निष्पापास्तपसा वृताः (२) ॥ बुद्धिमन् गणवान् पार्थः सत्यवान्
नीतिवाङ्मूचिः । तेजोराशिरसंख्येयो गृहीयादपि चक्षुषा (३) ॥ विज्ज्याय क्रियतां
तस्माद्भुयश्च युग्यताकरैः । ब्राह्मणैश्च चरैः सिद्धैर्घे चाग्रे तद्विधा जनाः (४) ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां दैवासिक्यां विराटपर्वणि (द्रोणवाक्ये
सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ * ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ ततः शासुनवो भीष्मो भरतानां पितामहः । श्रुतवान्देश-
कालस्तद्वज्रः सर्वधर्मविं ॥ आर्यावाक्योपरमे तद्वाक्यमभिसन्दधं । हितार्थं स उवाचेमां

(१) साम्प्रतं युक्तः किञ्चिन् शीघ्रं अकालिकं कालेन व्यवहितम् । (२) धृताग्रनाः अवहितानां
दृष्टाग्रनामिति पाठे दृष्टक्रियानाम् । (३) गृहीयादपि चक्षुषीति गृहीयात् अदृष्टो भवेदित्यर्थः अपि
सञ्जावनायां असंख्येयतेजोराशित्वात् । गृहीयादपि चक्षुषेति पाठे तपःप्रभावाच्चक्षुषापि निर्दिहेदिति
तांपर्यार्थः । (४) सिद्धैर्घुर्दिकाणादितिस्तथाभूतैः ॥ * ॥

भारतीः भवतान् प्रति (१) ॥ युधिष्ठिरे समसक्ताः धर्मज्ञे धर्मसंश्रिताम् (२) ।
 असतां दुर्लभां नित्यां सत्ताकाभिः तां सदा ॥ शीघ्रः समवदन्तत्र गिरः साधुभिर्वर्चिताम् ।
 यथैष ब्राह्मणः प्रोह द्रोणः सर्वार्थतद्भिः ॥ सकलक्षणसम्पन्नाः नाशं नाहंति पाण्डवाः ।
 श्रुतब्रह्मोपसम्पन्ना नानाश्रुतिसमाहिताः ॥ बुद्ध्यानुशासने लग्नाः सत्यव्रतपरायणाः । समयं
 समयज्ञाने पालयन्तुः शुचिब्रह्माः ॥ ऋद्धधर्मपवा नित्यं केशवानुमताः सदा । प्रवीर-
 पुरुषान्ते वै महाआनो महाभलाः ॥ नानसौदितुमर्हन्ति उद्वहन्तुः सतां धृत्वम् । धर्मतश्चैव
 श्रुत्यांस्ते स्वनीर्येण च पाण्डवाः (३) ॥ न नाशमधिगच्छेयुर्विति मे धीयते मतिः । तत्र
 बुद्धिः प्रणेष्यामि पाण्डवान् प्रति भावत (४) ॥ न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यते ह्येषितुं
 पदैः । यस्तु शक्यामिमांशाभिस्तान् वै सक्लिया पाण्डवान् ॥ बुद्ध्या प्रवक्तुं न द्रोहात्
 प्रवक्ष्यामि निबोध तत् ॥ नद्वियं मादृशैर्नीतः तस्य वाच्या कथं क्वन ॥ सा द्वियं साधु वक्तव्या

(१) अतिसन्दर्भं युक्तं कुरुन् । युधिष्ठिरे समसक्ताः तद्विषये । (३) धृवं भावम् । (४) धीयते

न हनीतिः कथञ्चन । वृद्धाभुशामने तात तिष्ठता सत्यशालिना ॥ अवशस्त्रिह धीरेण सतां
 मध्ये विवक्तता । यथामति विवक्तव्यां सर्कथा धर्मलिप्सया (५) ॥ तत्र नाहं तथा मन्त्रे
 यथायमितरो जनः । निवासं धर्मराजस्य वर्षेहस्त्रिंशु त्रयोदशे ॥ तत्र तात न तेषास्तु
 राज्ञां भाव्यमसांप्रतम् (६) । पुरे जनपदे वापि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ दानशीलो
 वदान्त्रश्च निभृतो ह्रीनिषेधकः । जनैर्जनपदे भाव्यो यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ प्रियवादी सदा
 दास्तो भाव्यः सत्यपरो जनः । हृष्टः पुष्टः शुचिर्दक्षो यत्र राजा युधिष्ठिवः (७) ॥ नास्यको न
 चापीर्षुर्न भिमानो न मंसरी । भविष्यति जनस्तत्र स्वयं धर्ममनुव्रतः (८) ॥ ब्रह्मघोषाश्च

अथमेव प्रकृष्टो भवति । (५) युधिष्ठिरश्च विवक्तव्यां विशेषेण वक्तव्यम् । (६) असांप्रतमवृत्तम् ।
 (७) दानशीलः सदा दाता, वदान्त्रः चाक्रवादा, मधुववागित्यर्थः । वदान्त्रो दानशीले च चाक्रवादिनि वाच्यव-
 दिति मेदिनी । निभृतः परिमितवाक् विनीतो वा निभृतविनीतप्रसृताः समा इत्यमरः । ह्रीनि-
 षेधकः ह्रीरेवाकार्यानिषेधो यश्च ह्रीनिषेधक इत्यात्रे । जनपदे देशे, भाव्यो बोद्धव्यः, हृष्टः
 स्वयं व्याज्ज कृतानुबुद्धिः, पुष्टो गानिर्हितः । शुचिः सकरवर्जितः, शुद्धो मलहीनः । (८) नास्यकः न

भूयांसः पूर्णाहृत्यास्तुथैव च । क्रतवश्च भविष्यन्ति भूयांसो भूरिदक्षिणाः ॥ सदा च तत्र
 पञ्चमः समाधर्षी न संशयः । सम्पन्नशम्भा च मही निरीतिके भविष्यति (९) ॥ शश्ववन्ति
 च धान्यानि रसवन्ति फलानि च । गङ्गवन्ति च माल्यानि शुभशका च भारती (१०) ॥ वायुश्च
 सुखसम्पर्शो निष्प्रतीपक दर्शनम् (११) । भयं नाभ्याविशेऽत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥
 गावश्च बहुलास्तत्र न कृशा नच दुर्दलाः । पयांसि दधिसर्पिंसि रसवन्ति त्रितानि च ॥
 गुणवन्ति च पानानि भोज्यानि रसवन्ति च । तत्र देशे भविष्यति यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥
 रसाः स्पर्शाश्च गङ्गाश्च शकाश्चापि गुणाधिताः । दृश्यानि च प्रसन्नानि यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥

परगुणदोषारोपकः । न चापीषुः न परगुणसदृशुः । नातिमान् न रागयुक्तः न मत्सरौ न क्रोधनः ।
 (९) निरीतिके अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मृदकाः खगाः । प्रत्यानराश्च राजानः वदेते ईतदः श्वताः ।
 अतिवृष्ट्यादिरहिता इत्यर्थः । (१०) शुभशका चेति त्रिदशेत्यमङ्गलशुभेत्यर्थः । (११) निष्प्रतीपक
 अप्रतिहतम् । * ।

धर्म्याश्च तत्र दृश्यास्तु सेविताश्च द्विजातिभिः । नैश्च वैश्वैः सम्प्रयुक्तास्तस्मिन् वर्षे
 त्रयोदशे ॥ देशे तस्मिन् भविष्यति तत्र पाण्डवसंश्रिते । संग्रहीतिमङ्गनस्तत्र सङ्घट्टः
 शुचिरव्यथः ॥ देवतातिथिपूजास्तु सर्वं भाग्यनुवागवान् । इष्टदानो महोत्साहः शश्वद्वर्ष-
 परायणः ॥ अशुभविट् शुभप्रेप्सुनितायद्धः शुभव्रतः । भविष्यति जनस्तत्र यत्र राजा
 युधिष्ठिरः ॥ त्यक्तवाक्यान्तस्तत्र शुभकलाणमङ्गलः । शुभलिप्सुः शुभरतिर्धत्र राजा
 युधिष्ठिरः ॥ सर्वभूतहिते युक्तः सदा निश्चलमानसः । भविष्यति जनस्तत्र नित्यकष्टप्रियव्रतः ॥
 धर्मात्मा शक्यते ज्ञातुं नापि तत्र द्विजातिभिः । किं पुनः प्राकृतैः पार्थः शक्यो
 विज्जातुमस्तुतः ॥ यस्मिन् सत्यं धृतिर्दानं परा शान्तिर्धर्मा क्रमा । ह्रीः श्रीः कीर्तिः
 परशुज-शान्श-स्य मथाज्जवम् ॥ तस्माद्ब्रह्म निवासस्तु ह्यनं यत्तुन धीमतः । गतिश्च परमां
 तत्र नोत्सहे वक्तुमशुथा ॥ एवमेतद्ब्रह्म सकिन्त्यु यं कृत्यं मन्त्रस्य हितम् । त्वं किंप्रं
 कुरु कौरव्य यद्येवः श्रद्धासि मे ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रां संग्रहायां
 वैश्वसिक्यां विराटपर्वणि चारप्रत्याचारे तीस्रवाक्ये अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ * ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ ततः शबद्धतो वाक्यानिद्रावाच कृपस्तदा । युक्तं स्वाशुषं वृद्धेन
पाण्डवान् प्रति भाषितम् (१) ॥ धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं तद्वत्तश्च सहेतुकम् । तद्वाक्यकपः
भीष्मेण ममापात्र गिरः शृणु (२) ॥ तेषांैव गतिस्तर्क्या वासैश्चैषां प्रचिह्न्यताम् ।
नीतिर्विधीयतां चापि साम्प्रतः या हिता भवेत् (३) ॥ नादाच्छ्रेया दिपुस्तत प्राकृतोहपि
बुद्धता । किं पुनः पाण्डवान्तात सर्कःस्तुकुशला रणे ॥ तस्यां सत्रं प्रविष्टेषु पाण्डवेषु
महात्मानु । गूढभावेषु छन्नेषु काले चोदयमागते ॥ स्वदाष्ट्रे पववाष्ट्रे च ज्ञातव्यं
बलमाग्नः । उदयः पाण्डवानां प्राप्ते काले न संशयः ॥ निवृत्तसमयाः पार्था महात्मानो
महाबलाः । महोत्साहा भविष्यन्ति पाण्डवा ह्यमिहोत्तमः ॥ तन्माद्वलं कौहश्च नीतिश्चापि
विधीयताम् । यथा कालोदये प्राप्ते [सम्यक् तैः] सम्पूक्तैः संकथामहे ॥ तत्र तात

- (१) युक्तं युक्तिसिद्धं स्वाशुषं श्लोचतं वृद्धेन भीष्मेण इति परेण । (२) श्लक्ष्णं श्लक्ष्णं अभिमुखम् ।
(३) तेषां पाण्डवानां गतिर्विधिः तर्क्या उवाच अश्वमेध देहादिचलनेनापि देहिनो लक्ष्ये ।
वासो निवासभूमिः । मम किं बलं मिलतीति ज्ञातव्यं सर्कमित्येषु विषयं निवृत्तमवश्यापान्नाम् ।

হ্রঃ মগ্ধে বৃধ্যস্ব বলমান্বনঃ । নিয়তং সৰ্বমিত্রেষু বলবৎসু বলেষু চ ॥ উচ্চাবচং বলং
 জ্ঞাহা মধ্যস্ব্ৰূপাণি ভারত । প্রকৃষ্টম-প্রকৃষ্টঞ্চ সন্দর্শীমস্তথা পঠৈঃ (৪) ॥ সাম্না ভেদেন
 দণ্ডেন দানেন বলিকৰ্ম্মণা । শ্রায়েনাক্রম্য চ পদান্ বলেনানম্য দুৰ্বলান্ (৫) ॥ সাস্ত্রিয়িত্বা
 তু মিত্রাণি বলকাভাষ্যতাং সুখম্ । সেকোষবলসংবদ্ধঃ সম্যক্ সিদ্ধি-মবাপ্ স্তসি (৬) ॥
 যোৎসবে চাপি বলিভি-রসিভিঃ প্রত্ন্যপস্থিতৈঃ । অগ্নৈশ্চ পাণ্ডবৈর্বাপি হীনৈশ্চ বলবাহনৈঃ
 এবং সৰ্বং বিনিশ্চিত্য ব্যবসায়ং স্বধৰ্ম্মতঃ । যথাকালং মনুষ্যেন্দ্র চিরং সুখমবাপ্ স্তসি ॥
 ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রায়াং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কণি (গোহরণপর্কণি)
 চারপ্রত্যাচারে কুপবাক্যে একোনত্রিংশোধ্যায়ঃ ॥ * ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ অথ রাজা ত্রিগর্ত্তানাং সুশৰ্ম্মা রথযুথপঃ । প্রাপ্তকালমিদং

(৪) উচ্চাবচং উচ্চং বাজপুত্রাদি অবচং চণ্ডালাদি মধ্যস্বং বৈশ্রাদি প্রকৃষ্টং অপ্রকৃষ্টং রাজানং প্রতি
 (৫) বলিকৰ্ম্মণেতি দানবিশেষণং বলিকপহারঃ শ্রায়েন সামাদিনা দুৰ্বলান্মধ্যস্থানিতি শেষঃ । (৬) সাস্ত্র-
 যিত্বা শ্রীণয়িত্বা বলং সৈন্তং আভাষ্যতাং সুখং যথা ভবতি । চার প্রত্যাচারে কুপবাক্যং ॥ * ॥

বাক্যমুবাচ স্ববিতো নৃপাম্ (১) ॥ অসকৃৎসিকৃতাঃ পূৰ্ব্বং মৎস্য শব্দেয়কৈঃ প্রভো । স্মৃতে-
 নৈব চ মৎস্যস্য কীচকেন পুনঃ পুনঃ ॥ বাধিতো = ক্ষুভিতঃ সর্কিতঃ বলাদ্বলবতা বিভো । সর্ক-
 মভ্যাদীক্ষ্যাথ দুৰ্যোগধনমভাষত ॥ অসকৃৎসুরাজ্ঞা মে রাষ্ট্রং বাধিতমোজসা । প্রণেতা
 কীচকস্তস্য বলবানভবৎ পুবা ॥ ক্রুবোহমর্ষী স দুষ্টাত্মা ভুবি দিখ্যাতদিক্রমঃ । নিহতস্তত্র
 গন্ধর্কৈঃ পাপকর্মা নৃশংসবান্ (২) ॥ তন্নিশ্চ নিহতে রাজা হীনদর্পো নিরাশ্রয়ঃ ।
 ভবিষ্যতি নিরুৎসাহো বিরাট ইতি মে মতিঃ ॥ তত্র যাত্রামহং মন্ত্রে যদি তে রোচতে মতিঃ ।
 কোরবাণাঞ্চ সর্কেষাং কৰ্ণস্য চ মহাঅনঃ ॥ এতৎ প্রাপ্তমহং মন্ত্রে কার্যমাত্যয়িকং হি নঃ
 (৩) । রাষ্ট্রং তস্য অভিযাম্যামো বহুধাত্মসমাকুলম্ ॥ আদদামোহস্য রত্নানি বিবিধানি বসুনি চ ।
 গ্রামান্ রাষ্ট্রানি বা তস্য হরিষ্যামো বিভাগশঃ ॥ অথবা গোসহস্রানি বহুনি চ শুভানি চ ।

অথ রাজা ত্রিগর্তানামিত্যাদেবিবর্তনপত্রসমাপ্তিপদ্যাহুঃ কষ্টতমসময়পালনজন্যনা পুণ্যেন সমুত্তে-
 দ্বিতৌজসাং পাণ্ডবানাং সর্কাত্তিশব্দপৌরুষমিত্তি তাৎপর্যাৎ ॥ (২) ক্রুবঃ হিংসাস্বভাবঃ । (৩) কার্য-

विविधानि हरिष्यामः प्रतिपीड्य पुरः वलात् ॥ कौरवैः सह सङ्गत्य त्रिगर्भैश्च विशाम्पात्
 गान्ध्यापहरामोह्य सह सर्वैः सुसंहताः (४) ॥ संविभागेन (सङ्घिः वा तेन) कृत्वा तु
 निवर्त्तमोह्य पौरुषम् । इहा चाशु चमूः कृत्वा वशमेव नयामहे (५) ॥ तं वशे
 श्यायतः कृत्वा सुखं वंशामहे वयम् । भवतो बलवृद्धिश्च भविष्यति न संशयः ॥ तच्छ्रुत्वा
 वचनं तशु कर्णे राजानमब्रवीत् । शुक्रेण सुशर्मणो व्यक्तं प्राणुकालं हि तेषु नः ॥ तस्मात्
 किप्रः विनिर्षामो योजयिष्या वरुथिनीम् । विद्वज्य चापानीकानि यथा वा मन्त्रसेहनघ ॥
 प्राञ्जो वा कुरुवृद्धोऽयं सर्वेषां नः पितामहः । आचार्यश्च तथा द्रोणः कृपः शारद्वत-
 सुथा । मन्त्रेण ते यथा सर्वे तथा यात्रा विधीयताम् ॥ संमन्त्र्य चाशु गच्छामः साधनार्थं
 महीपते । किषु नः पाण्डवैः कार्यं हीनार्थं लपोरुथैः ॥ अत्यन्तं वा प्रनष्टान्ते
 प्राप्ता वापि यमक्यम् । यामो राजन्निकद्विग्नं विराटविषयं वयम् । आदाश्यामो हि
 गान्ध्या विविधानि वसुनि च ॥

मातृयिकं कालक्षेपनासहम् । (४) सुसंहता मिलिताः । (५) निवर्त्तमः कालेनविधिना संवमयामः

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ততো হুর্ঘ্যোধনো রাজা বাক্যমাদায় তস্মৈ তৎ । বৈকর্ভস্য চ কৰ্ণস্য
ক্ষিপ্ৰমাজ্জাপয়ৎ স্বয়ম্ ॥ শাসনে নিত্যসংযুক্তঃ দুঃশাসনমনস্থবম্ । সহ বৃদ্ধৈস্তু সমন্ত্য
ক্ষিপ্ৰং যোজয় বাহিনীম্ ॥ যথোদ্দেশং চ গচ্ছামঃ সহিতাস্তত্র কোরবৈঃ ॥ সুশৰ্ম্মা তু
যথোদ্দিষ্টং দেশং যাতু মহারথঃ ॥ ত্রিগর্ভৈঃ সহিতো রাজা সমগ্রদলবাহনঃ । প্রাগেব হি
সুসংবীতো মৎস্যস্য বিষয়ং প্রতি (৬) ॥ জঘন্তো বয়ঃ তত্র যাস্তামো দিবসান্তুরে । বিষয়ং
মৎস্যরাজস্য সুসমৃদ্ধং সুসংহতাঃ ॥ তে গহ্বা সহসা তত্র বিরটনগবং প্রতি । ক্ষিপ্ৰং গোপান্
সমাসাদ্য গৃহুস্ত বিপুলং ধনম্ ॥ গবাং শতসহস্রাণি স্ত্রীমস্তি গুণবস্তি চ । বয়মপ্যনুগৃহীমো
দ্বিধা কৃৎস্বা বরুধিনীম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ সংগহ্বা তু যথোদ্দিষ্টাং দিশং বহুমহীপতিঃ । সন্নদ্ধা রথিনঃ সৰ্ব্ব
সপদাতা বলোৎকটাঃ ॥ প্রতিবৈরংচিকীর্ষন্তো গোষু সংপেতুরুদ্যতাঃ ॥ আদায় গাঃ সুশৰ্ম্মাতু

(৬) সুসংবীতো বলেন পরিবেষ্টিতঃ ।

ঘর্ষ (কৃষ্ণ) পক্ষ্ম সপ্তমীম্ (৭) ॥ অপরং দিবসং সর্বে রাজন্ সম্ভূয় কৌরবাঃ (৮) ॥
 অষ্টম্যাং তান্য়গৃহ্ণন্ত গোকুলানি সহস্রশঃ ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং
 বৈরাগিক্যাং বিরাটপর্বণি গোহরণপর্বণি স্মশ্রুবাধ্যং নাম ত্রিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

ত্রিংশোহধ্যায়ঃ ।

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ততস্তেষাং মহারাজ তদৈবামিত তেজসাম্ । ছন্নলিঙ্গপ্রতিষ্ঠানাং
 পাণ্ডবানাং মহাত্মনাম্ ॥ ব্যতীতঃ সময়ঃ সমাগ্ বসতাং বৈ পুরোভ্রমে । কুব্ধতাং তস্য কৰ্ম্মাণি
 বিরাটস্য মহীপতেঃ ॥ কীচকে তু হতে রাজা বিরাটঃ পরবীরহা । আসাঙ্কক্রে মহামাতাঃ
 পাণ্ডুর্ধর্ম্মচারিভিঃ (১) ॥ পরাং সম্ভাবনাং চক্রে কুন্তীপুত্র যুধিষ্ঠিরে ॥ ততস্ত্রয়োদশস্ত্র্যাস্তে
 তস্য বর্ষস্য ভারত । স্মশ্রুণা গৃহীতন্ত গোধনং তরসা বহু ॥ ততো জবেন মহতা গোপাঃ পুর-
 মধাব্রজন্ ॥ অপশ্চন্ মংস্য়রাজঞ্চ সিংহাসনগতং প্রভূম্ ॥ শূবৈঃ পরিবৃত্তো যোঐধঃ কুণ্ডলাঙ্গদ-
 ধারিভিঃ । মদ্বিভিঃ সংবৃতং সার্কং পাণ্ডবৈশ্চ মহাত্মভিঃ ॥ তং সভায়াং মহারাজমাসীনং রাষ্ট্র-

১৪৫

(৭) ঘর্ষপক্ষ্ম আষাঢ়স্য । (৮) সম্ভূয় মিলিত্বা ॥ * ॥

[বি—১৩]

वर्द्धनम् । तेह्रुवरूपसंगम्य विराटः प्रणतान्तदा ॥ अस्मान् युधि विनिर्ज्जित्य परिभूय च
वाक्कवान् । गवां शतसहस्राणि त्रिगर्भाः कलयन्ति ते ॥ तान् परिप्सुष्व राजेन्द्र मा नेशुः
पशवस्तुव (२) ॥ तच्छ वा नृपतिः सेनां मंशानां समये जयं । रथनागाश्वकलिनां पत्ति-
क्षमसमाकुलाम् (३) ॥ राजानो राजपुत्राश्च तन्नृद्वाण्युत्तेजिरे । भानुनस्ति विचित्रानि शूव-
सेव्यानि भागशः (४) ॥ सर्वज्जायस गर्भस्तु कवचं तत्र काकनम् । विवाटस्य प्रियो भ्राता
शतानीकोह्यहारयं (५) ॥ सर्वपारशवः कर्म (वर्ष्य) कल्याणपटलं दृढम् । शतानीका-
दवरज्जो मदिराक्षो (श्वो) इत्यहारयं (६) ॥ शतसूर्यां शतावर्तुं शतविन्दुं शताक्षिमं ।

(१) आह्वामत्पापगमं परीप्सुः प्राप्तुं मिच्छुः । (२) मा नेशुः मा नेशुषुः । (३) कलिनां गहनाम् ।
(४) भागशः बाहृपृष्ठपार्श्वीदयुः । (५) सर्वज्जायसगर्भः त वज्र- हीरकः तेन सहितमायसं तेन गतः
सङ्घः सङ्घानं यश्चेति तथा गर्भो क्रुण्वेर्भके कुक्षो सङ्घो पनसकण्ठके । तथा वज्रोहस्ती हीरके
पवाविति । अत्र्यवहारयं वक्कवान् । (६) सर्वपारशवः सर्वलोहचचितं सर्वायसं वेति सर्वपारश-
वार्थः । कल्याणपटलं कल्याणमन्त्रदुर्बर्णं पटलाच्छादनं यश्च तत्रथा कल्याणमन्त्रदुर्बर्णे मन्त्रलेहपि

অভেদ্যকল্পং মৎস্যশ্চ রাজ্ঞা কবচমাহরৎ (৭) ॥ উৎসেধে যস্য পদ্মানি শতং সৌগন্ধিকানি চ ।
 সুবর্ণপৃষ্ঠং সূর্য্যভং সূর্য্যদন্তোহভ্যহারয়ৎ (৮) ॥ দৃঢ়মায়সগর্ভস্তু শ্বেতং বস্ম শতান্ধিমৎ ।
 বিরটশ্চ স্ততো জ্যেষ্ঠো বীবঃ শঙ্খোহভ্যহারয়ৎ ॥ শতশশ্চ তনুত্রাণি যথাস্থানি মহারথাঃ
 (৯) ॥ যোৎস্রমানা অনহস্ত দেবরূপাঃ প্রহারিণঃ ॥ সূপঙ্করেষু শুভ্রেষু মহৎসু চ-
 মহারথাঃ । পৃথক্কাঞ্চনসন্নানুথেষ্বস্থানযোজয়ন্ (১০) ॥ সূর্য্যচন্দ্রপ্রতীকাশে রথে দিব্যে
 হিরণ্ময়ে । মহানুভাবো মৎস্যশ্চ ধ্বজ উচ্ছিশ্রিয়ে তদা (১১) ॥ অথান্ধান্ বিবিধাকারান্
 ধ্বজান্ হেমপরিষ্কৃতান্ । যথাস্বং ক্ষত্রিয়াঃ শূরা রথেষু সমযোজয়ন্ ॥ অথ মৎস্যোহব্রবীজ্জা
 শতানীকং জঘন্থজম্ । কঙ্কবল্লবগোপালা দামগ্রন্থিচ্চ বীর্য্যবান্ ॥ যুদ্ধেয়ুরিতি মে

নগুংসকর্মিতি । অথ পটলং পিটকে চ পরিচ্ছদ ইতি মেদিনী । (৭) শতসূর্য্যং শতং সূর্য্য। নিশ্চিতা
 যত্র তন্তথা । (৮) উৎসেধে উপরিভাগে পদ্মানি নিশ্চিতানি সৌগন্ধিকানি কঙ্কারাণি । (৯) যথাস্থানি
 ষড়্ঘস্তাশ্চীদ্রম্ । (১০) সূপঙ্করেষু শোভনা উৎস্রবাস্তক্রাণি যেষু রথেষু । (১১) মহানুভাবঃ মহা-

বুদ্ধিবর্ধতে নাত্র সংশয়ঃ । এতেষামপি দীঘস্থাং বথা ধ্বজপতাকিনঃ ॥ কবচানি বিচিত্রানি
 মৃদুনি চ দৃঢ়ানি চ । প্রতিমুক্ত গাত্রেষু দীঘস্থায়াযুধানি চ (১২) ॥ বীবাঙ্ককপাঃ
 পুরুষা নাগবাজকরোপমাঃ । মে জাতু ন যুধোঃনিত্তি মে ধীহতে মতিঃ (১৩) ॥
 এতচ্ছ্রুত্বা তু নূপতে বাক্যং হবিতমানসঃ । শতানীকস্ত পার্শ্বেভ্যা রথান্নাজন্ সমাদিশৎ
 (১৪) ॥ সহদেবায় ভীমায় বাজ্রংথ নকুলায় চ । তান্ প্রকৃষ্টংস্ততঃ সূতা রাজভক্তি-
 পুরস্কৃতাঃ ॥ নিদ্দিষ্টা নরদেবেন বথাঃপ্লীষ্মময়োজয়ন্ । কবচানি বিচিত্রানি মৃদুনি চ দৃঢ়ানি চ ॥
 বিরাটঃ প্রাদিশদ্যানি তেষামক্লিষ্টকম্মণাম্ । তান্মুচ্য শবীরেষু দংশিতান্তে পরস্তপাঃ
 (১৫) ॥ বথান্ হয়েঃ সুসম্পন্নানস্থায় চ নবোক্তমাঃ । নির্ঘয়ুর্দিতাঃ পার্থাঃ
 শক্রসজ্বাতমর্দিনঃ ॥ তরশ্বিনচ্ছন্নকপাঃ সর্বৈ যুদ্ধবিশারদাঃ । রথান্ হেম পরিচ্ছিন্না

প্রতাপশালী । (১২) প্রতিমুক্ত বধস্ত । (১৩) বীবাঙ্ককপাঃ বীরশ্রেবাক্রান্তবয়বা রূপানি লাবণ্যানি
 যেষাং তে তথা । (১৪) পার্শ্বেভ্যা ইত্যপলক্ষ্যং যাত্র পুত্রাভ্যামিত্তি পুত্রবৎ পোষণাদিনা তয়োঃপি

नाम्हाय च महारथाः ॥ विराटमश्वयुः पार्थाः सहिताः कुरूपुङ्गवाः । चत्वारो ब्रातयः शूराः
 पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ॥ भीमाश्च मद्रमातङ्गाः प्रभिनकरटामुखाः । क्रूरस्तु इव जीमूताः
 सुदन्ताः षष्टिहायनाः ॥ श्वरूढा युद्धकुशलैः शिक्षितैर्हस्तिसादिभिः । राजानमश्वयुः पश्चाच्छलस्तु
 इव पर्वताः ॥ विशारदानां मुख्यानां हृष्टानाङ्गानुषायिनाम् (१७) ॥ अष्टौ रथसहस्राणि
 दशनागशतानि च ॥ षष्टिंशत्सहस्राणि मंश्रानामभितो ययुः ॥ तदनीकं विराटश्च सुशुभे
 भरतर्षभ ॥ संप्रयास्तुः तदा राजन्निनीयस्तुः (निरीक्षस्तुः) गवां पदम् (१९) । तद्वलाग्र्यं
 विराटश्च सम्प्रस्रितमशोभत । गृढायुधजनार्कीर्णं गज्जाश्वरथसङ्कुलम् ॥ इति श्रीमहाभारते
 शतसाहस्र्यां संहितायां वैश्यासिक्यां विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि सेनानिर्घाने एक-
 त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

वैशम्पायन उवाच । निर्घाय नगराच्छूरा वृट्पानीकाः प्रहारिणः । त्रिगर्तानस्पृशन्मंश्राः

पृथापत्यवृमिति वा । (१५) तान्नाश्रुताकषितानि पिधाय । (१७) विशारदानां युद्धपण्डितानाम् ।

(१९) निनीयस्तुः प्रापयितुमिच्छस्तुः राजानम् ॥ * ॥

सूर्यो परिणते सति (१) ॥ ते त्रिगर्भाश्च मन्त्राश्च संवका गृह्णन्त्यादाः । अश्लोहमग्नि-
 गर्जस्तो गोषु गृह्णा महाबलाः (२) ॥ त्रीमाश्च मन्त्रमातङ्गास्तोमवाक्कुशचोदिताः । ग्रामणीयैः
 समारूढाः कुशलैहस्त्रिसादिभिः (३) ॥ तेषां स समवो घोवद्भूमो लोमहर्षणः (४) ।
 घृतां परम्पवः राजन् यमवाध्विर्विन्दनः ॥ देवान्प्रवसमो राजन्नासौं सूर्योऽवलम्बति ।
 पदातिरथनागेन्द्रहयावोहः लोघवान् ॥ अश्लोहमभ्यापततां निम्नताक्षेतवेतवम् ।
 उदतिर्हृद्रज्जो भोमं न प्राज्जायत किञ्चन ॥ पक्विणश्चापतन् भूमौ सैन्धेन रजसावृताः ।
 ईषुभिर्व्यतिसंश्रुतिं वादित्योऽहसुरधीयत (५) ॥ खद्योतैरिव संयुक्तमस्तुवीकः व्यराजत ।
 रूक्षपृष्ठानि चापानि व्यतिसक्तानि धृष्टिनाम् (६) ॥ पततां लोकवीवाणां सव्यदक्विण-
 मश्रुताम् । वथा वथैः सखाज्जघ्नूः पादातैश्च पदात्रयः (७) ॥ सादिभिः सादिनश्चैव

(१) वृत्तानांकाः शकटादिव्याहृतं कुत्रवाहसेत्याः परिणते किञ्चिच्छेषे । (२) गृह्णाः साकाङ्क्षाः ।
 (३) ग्रामणीयैः प्रधानैः स्वार्थे षः, हस्त्रिसादिभिः हस्त्यारोहैः । (४) समागमः समवः । (५) व्यति-
 संश्रुतिः विनयेन गच्छतिः । (६) व्यतिपक्तानि कर्माणि करं नीतानि । (७) पततां गच्छतां अश्रुताः

गर्जश्चापि महागजाः । असिभिः पट्टिभैः प्राणैः शक्तिभिस्योमवैरपि ॥ संरक्षाः समरे
 राजनिजसुरितरेतरम् । निरुद्धः समरेह्योह्यः शूराः परिघवाहवः ॥ न शेकुवतिसंरक्षाः
 शूरान् कर्तुं पराशुखान् । क्लृप्तोत्तरोष्ठं सुनसं क्लृप्तकेशमलकृतम् (८) ॥ अदृशुत
 शिरश्छिन्नं रज्जोधस्तं सकुण्डलम् । अदृशुत च गात्रानि शरैश्छिन्नानि भागशः ॥ शालकक-
 निकाशानि क्रदियागां महामुधे । नागभोगनिकाशैश्च बाह्वभिश्चन्दनोक्थितैः । आस्त्रीर्णा
 वसुधा भाति शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ रथिनां रथिभिश्चात्र संप्रहारोऽभ्यवर्तत (९) ।
 सादिनां सादिभिश्चापि पदातीनां पदातिभिः ॥ उपाशाम्यद्रज्जो भौमं क्रुधिरैण प्रसर्पता ।
 कश्मलं प्राविशदेवारं निर्मर्यादमवर्तत (१०) ॥ उपार्केशस्तदाह्योह्यः शरैर्गाढं
 प्रवेजिताः । अशुरीकं गतिर्येषां दर्शनकाप्यरुध्यत ॥ ते वस्तुः समरेह्योह्यः शूराः
 परिघवाहवः । न शेकुरतिसंरक्षाः शूरान् कर्तुं पराशुखान् ॥ शतानीकः शतं हृदा

क्षिपताम् । (८) क्लृप्तोत्तरोष्ठं क्लृप्तः घटितश्च उद्वरोष्ठः वर । (९) संप्रहारो युद्धम् । (१०) प्रस-

विशालाकृच्छ्रःशतम् । प्रविष्टौ महतीः सेनाः त्रिगर्भानां नकारथो ॥ तां प्रविष्टौ
महासेनां बलवन्तो यशस्विनो । आच्छेत्ताः बाहूःसंरुष्टां केशाकेशि नथानधि (११) ॥
लक्षयिहा त्रिगर्भानं तो प्रविष्टौ रथरुजम् । अग्रतः सूर्यान्तश्च मदिराकृच्छ्र पृष्ठतः ।
विराटस्तत्र संग्रामे हहा पक्षशतानुथान् । त्रयानाक शतानुष्टो हहा पक्ष महारथान् ॥
चरन् स विविधान्मार्गानुथेषु रथयुथपः । त्रिगर्भानां सुशम्भान्माच्छ्रज्ज्वरथः रणे (१२) ॥
तो व्यवहरतां तत्र महाद्वानो महानलो । अत्रोहन्तमभिर्गर्भःस्तो गोर्धेषु रवभाविब (१३) ॥
ततो राजा त्रिगर्भानां सुशम्भा युद्धदुर्मनः । मन्थुः समीयाद्राजानः द्वैरथः युद्धमास्वयन् ॥
ततो रथाभ्यां रथिनो व्यतीयतुर्मर्षिणो (४) । शरान् वासृजतां शीघ्रं तोयधारा
घना इव ॥ अत्रोहन्तकपि संरक्तो विचेरतुर्मर्षिणो । कृतान्त्रो निशितैर्बाणैरसिशक्ति

र्षता गच्छता । कश्चलं मोहः । प्रविष्टौ लानीत शेषः । (११) आच्छेत्ताः विप्रमवन्तो बहलमिति
शेषः । केशाकेशि नथानधि "तत्र तेनेदामति स्वरूपे" इति समासः । (१२) आच्छ्रं गतवान् ।
(१३) व्यवहरताः व्यवहारः कृतवन्तो : (१४) व्यतीयतुर्मर्षिणो परस्परमभिर्गम्य ॥ * ॥

গদাভূতো ॥ ততো রাজা স্মশর্মানং বিব্যাধ দশভিঃ শরৈঃ ॥ পঞ্চভিঃ পঞ্চভিশ্চাস্ত্র বিব্যাধ
চতুরো হয়ান্ ॥ তথৈব মৎশুরাজানং স্মশর্মা যুদ্ধহর্ষদঃ । পঞ্চাশদ্ভিঃ শিতৈর্বাণৈর্বিব্যাধ
পরমাস্ত্রবিৎ ॥ ততঃ সৈন্যং সমাহত্যা মৎশুরাজস্মশর্মাণৌ । ন জানীতাং তদাশ্চোহশ্র্যং
সৈন্যেন রজসা বৃতং ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাট-
পর্বণি গোহরণপর্বণি স্মশর্মাবিরাটযুদ্ধে দ্বাত্রিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ তমসান্তিপ্লুতে লোকে রজসা চৈব ভারত । ব্যতিষ্ঠন্ বৈ যুহুর্ভস্তু
বৃঢ়ানীকাঃ প্রহারিণঃ ॥ ততোহন্ধকারঃ প্রগুদন্নুদতিষ্ঠত চন্দ্রমাঃ । কুর্বাণো বিমলাং রাত্রিঃ
নন্দয়ন্ ক্ষত্রিয়ান্ যুধি ॥ ততঃ প্রকাশমাসাদ্যা পুনর্যুদ্ধমনর্ভত । ঘোররূপং ততস্তস্মিন্
নাবৈক্ষন্ত পরম্পরম্ ॥ ততঃ স্মশর্মা ত্রৈগর্ভঃ সহ ভ্রাত্ৰা যবীয়সা । অভ্যদ্রবন্নমৎশুরাজং
রথভ্রাতেন সর্বশঃ (১) ॥ ততো রথাভ্যাং প্রস্কন্দ্য ভ্রাতরৌ ক্ষত্রিয়র্ষভৌ (২) । গদাপাণী

(১) রথভ্রাতেন রথসমূহেন । (২) প্রস্কন্দ্য অবতীর্ষ্য । (৩) তমুন্মথ্যা স্মশর্মা তু কদতীং বধুকামিব ।

সুসংরক্ষৌ সমভ্যদ্রবতাং হয়ান্ ॥ তথৈব তেষাস্ত বলানি তানি ক্রুদ্ধান্থথান্চোহ্মমভিজবন্তি ।
 ষড়্ভৈর্গর্গদাভিশ্চ পরশ্চৈধ্শ্চ পাঠৈশ্চ তীক্ষ্ণাগ্রশ্চীক্ষ্ণধারৈঃ ॥ বলং স মৎশ্চ বলেন রাজা
 সর্বং ত্রিগর্ভাধিপতিঃ সুশর্ম্মা । প্রমথ্য জিহ্বা চ প্রসহ্য মৎশ্চ বিরাটমোজ্জ্বিনমভ্যধাবৎ ॥
 তৌ নিহতা পৃথগ্ধূর্য্যাবূভৌ তৌ পাঞ্চিসারথী । বিরথং মৎশ্চরাজানং জীবগ্রাহমগৃহৃতাম্ ॥
 তমুমথ্য সুশর্ম্মা তু যুবতীমিব কামুকঃ । শূন্দনং স্বং সমারোপ্য প্রযযৌ শীঘ্রবাহনঃ (৩) ॥
 তস্মিন্ গৃহীতে বিরথে বিরাটে বলবত্তরে । প্রাদ্রবন্ত ভয়ান্মৎশ্চাঙ্গিগর্ভৈর্ভরদিতা ভূশম্ ॥
 তেষু সন্ত্রস্তমানেষু কুন্তীপুলো যুধিষ্ঠিরঃ । প্রত্যভাষন্নহাবাহুং ভীমসেনমরিন্দমম্ ॥ মৎশ্চ-
 রাজঃ পরামৃষ্টেঙ্গিগর্ভেন সুশর্ম্মণা (৪) । তং মোচয়ঃ মহাবাহো ন গচ্ছেদ্বিবতাং বশম্ ।
 উষিতাঃ স্ম স্বখং সর্বে সর্বকামৈঃ সুপূজিতাঃ । ভীমসেন হুয়া কার্য্যা তস্ম বাসন্ত
 নিকৃতিঃ (৫) ॥

বধুকাঃ যুবতীমিব কামুক ইতি পাঠশিষ্ট্যঃ । যথাব্যাখ্যানং সর্বত্র পাঠো জেয়ঃ । (৪) পরামৃষ্টো
 বন্ধঃ । (৫) নিকৃতি প্রত্যুপকারঃ ।

ভীম উবাচ ॥ অহমেনং পরিত্রাশ্চে শাসনাত্তব পার্থিব । পশু মে সুমহৎ কৰ্ম যুধ্যতাং
সহ শক্রভিঃ ॥ স্ববাহুবলমাশ্রিত্য তিষ্ঠ স্বং ভ্রাতৃভিঃ সহ । একান্তমাশ্রিতো রাজন্ পশু
মেহদ্য পরাক্রমম্ ॥ স্কন্ধকোহয়ং মহাবৃক্ষো গদারূপ ইব স্থিতঃ । এনমেবং সমাশ্রিত্য
ভ্রাবয়িষ্যামি শাত্ৰবান্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ তং মন্ত্ৰমিব মাতঙ্গং বীক্ষমাণং বনস্পতিম্ । অত্রবীদ্ভ্রাতরং বীরং
ধৰ্ম্মরাজো যুধিষ্ঠিরঃ ॥ মা ভীম সাহসং কাৰ্বীস্তিষ্ঠত্বেষ বনস্পতিঃ । মা হ্যং বৃক্ষেণ কৰ্ম্মাণি
কুৰ্ব্বাণমতিমানুষম্ । জনাঃ সমববুধ্যেরন্ ভীমোহয়মিতি ভারত ॥ অগ্নিদেবায়ুধং কিঞ্চিৎ
প্রতিপদ্যস্ব মানুষম্ । চাপং বা যদি বা শক্তিং নিস্ত্রিংশং বা পরশুধম্ ॥ যদেব মানুষং ভীম
ভবেদনৈরলক্ষিতম্ । তদেবায়ুধমাদায় মোক্ষয়াশু-মহীপতিম্ । যমৌচ চক্ররক্ষৌতে ভবিতারৌ
মহাবলৌ । ব্যাহতঃ সমরে তাত মৎশ্চরাজং পরীক্ষতঃ ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ এবমুক্তস্ত বেগেন
ভীমসেনো মহাবলঃ । গৃহীত্বা তু ধনুঃ শ্রেষ্ঠং জবেন সুমহাজবঃ ॥ ব্যমুঞ্চচ্ছরবর্ষাণি সতোয়
ইব তোয়দঃ । তং ভীমো ভীমকৰ্ম্মাণং সুশৰ্ম্মাণমথাদ্ৰবৎ ॥ বিরাটং সমবীক্ষেনং তিষ্ঠ

तिष्ठेति चावद९ । सुशर्मा चिन्तयामास कालास्तुक यमोपमम् ॥ तिष्ठ तिष्ठेति भाषस्तुः
 पृष्ठतोरथपुङ्गवः । पशुतां सुमह९ कर्म महद्युद्धमुपस्थितम् । परावृत्तो धनुर्गृह्य सुशर्मा
 ब्राह्मिः सह । निमेषान्तरमात्रेण भीमसेनेन ते रथाः ॥ रथानां गजानां वाजिनां
 समादिनाम् । सहस्रशत(सङ्घाताः)सङ्घाताः शूराणामुग्रधनिनाम् ॥ पातित्वा भीमसेनेन विराटस्तु
 समीपतः । पशुर्यो निहता-स्तेषां गदां गृह्य महाश्रुना ॥ तद्दृष्ट्वा तद्दृशः युद्धं सुशर्मा युद्ध
 दुर्मदः । चिन्तयामास मनसा किं शेषः हि बलस्तु मे । अपरो दृशते सैश्वे पुरा मग्ने
 महाबले । आकर्णपूर्णेन तदा धनुषा प्रत्यादृशत । सुशर्मा सायकांस्तौक्कान् क्षिपते च पुनः
 पुनः ॥ ततः समस्तान्ते सर्वे तुरगानभाचोदयन् । दिव्यमन्त्रं हि कुर्वाणास्त्रिगर्तान् प्रत्यमर्षणाः ॥
 तान्निवृत्त्य रथान् दृष्ट्वा पाशुवान् सा महाचमूः । वैराटी परमक्रुद्धो युधुधे परमाद्भुतम् ॥ सहस्र-
 मन्धीस्तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । भीमः सप्तसहस्राणि [सप्तशतान् योधान्] यमलोकमदर्शय९ ।
 नकुलश्चापि सशैव शतानि प्राहिणोच्छरैः । शतानि द्वीनि शूराणां सहदेवः प्रतापवान् ॥
 युधिष्ठिरसमादिष्टो निजरे पुरुषर्षभः । ततोऽभ्यपतदत्ताग्रः सुशर्माणमुदायुधः ॥ त्रिधा

ভাং মহতীং সেনাং ত্রিগৰ্ভানাং মহারথঃ ॥ ততো যুধিষ্ঠিরো রাজা হরমাণো মহাবলঃ ।
 আভক্রত্য সুশৰ্ম্মাণং শরৈরভ্যহনদ্ধৃশম্ ॥ সুশৰ্ম্মাপি সুসংক্রুদ্ধহরমাণো যুধিষ্ঠিরম্ ।
 অবিধ্যন্নবভিক্বাণৈশ্চতুর্ভিঃচতুরা হয়ান্ ॥ ততো রাজন্নাস্তকারী কুন্তীপুত্রো বৃকোদরঃ ।
 সমানাদ্য সুশৰ্ম্মাণমখানস্ত ব্যাপোথয়ৎ ॥ পৃষ্ঠগোপাংশ্চ তস্তাথ হত্বা পরমমায়কৈঃ । অথাস্ত
 সারথিঃ ক্রুদ্ধো রথোপস্থাদপাতয়ৎ ॥ চক্ররক্ষশ্চ শূরো বৈ মদিরাক্ষোহতি [মদিরাশ্বেতি]
 বিক্রতঃ । স তথা বিরথং দৃষ্ট্বা ত্রিগৰ্ভান্ প্রহরন্তদা ॥ ততো বিরাটঃ প্রস্কন্দ্য রথাদথ
 সুশৰ্ম্মণঃ । গদাং তস্ত পরামুষ্য তমেবাভ্যদ্রবদ্বলী ॥ স চচার গদাপাণিবৃদ্ধোহপি তরুণো
 যথা । পলায়মানং ত্রৈগৰ্ভং দৃষ্ট্বা ভীমোহভ্যভাষত ॥ রাজপুত্র নিবর্তস্ব ন তে যুক্তং
 পলায়নম্ । অনেন বীৰ্য্যেন কথং গা স্বং প্রার্থয়সে বলাৎ ॥ কথঞ্চানুচরাংস্ত্যক্ত্বা শক্রমধ্যে
 বিধীদসি ॥ ইত্যুক্তঃ স তু পার্থেন সুশৰ্ম্মা রথযুথপঃ । তিষ্ঠতিষ্ঠেতি ভীমং স সহসাভ্যদ্রবদ্বলী ॥
 ভীমস্ত ভীমশক্কাশো রথাৎ প্রস্কন্দ্য পাণ্ডবঃ । প্রাদ্রবতুর্নমব্যগ্রো জীবিতেপ্সুং ততো বলাৎ ॥
 তং ভীমসেনো ধাবন্তমভ্যধাবত বীৰ্য্যবান্ । ত্রিগৰ্ভরাজমাদাতুং সিংহঃ ক্ষুদ্রমৃগং যথা ॥

অভিজিত্য সুশর্মাণং কেশপক্ষে পরাম্বশং (৬) । সমুদ্যম্য তু রোষাত্তং নিষ্পিপেষ মহীতলে ॥
 পদা যুক্তি মহাবাহুঃ প্রাহরদ্বিলপিষ্যতঃ । তস্য জ্ঞানুঃ দর্দৌ ভীমো জজ্ঞে চৈনমরত্নিনা (৭) ॥
 স মোহমগমদ্রাজা প্রহারবরপীড়িতঃ ॥ তস্মিন্ গৃহীতে বিরথে ত্রিগর্তানাং মহারথে ॥
 অভজ্যত বলং সর্বং ত্রৈগর্তং তন্তয়াতুরম্ ॥ নিবর্ত্য গাস্ততঃ সর্বাঃ পাণ্ডুপুত্রা মহারথাঃ ॥
 অবজিত্য সুশর্মাণং ধনধাদায় সর্বশঃ ॥ স্ববাহুবলসম্পন্ন্য হ্রীনিষেবা যতত্রতাঃ ॥ বিরাটস্ত
 মহাত্মানঃ পরিক্লেশবিনাশকাঃ ॥ স্থিতাঃ সমক্ৰং তে সর্বে স্বথ ভীমোহভ্যভাষত । [বিরাটস্ত
 মহারাজ পরিক্লেষ্টা নরাধমঃ] । নায়ং পাপসমাচারো মন্তো জীবিতুমর্হতি । কিম্ শক্যং
 ময়া কর্তুং যদ্রাজা সততং স্বণী (৮) । গলে গৃহীত্বা রাজান-মানীয় বিবশং বশম্ ॥ তত এনং
 বিচেষ্টেস্তং বদ্ধা পার্থো বৃকোদরঃ । রথমারোপয়ামাস বিসংজ্ঞং পাংশুগুণ্ডিতম্ ॥ অভ্যেত্য
 রণমধ্যস্থ-মভ্যাগচ্ছদ্যুধিষ্ঠিরম্ । দর্শয়ামাস ভীমস্ত সুশর্মাণং নরাধিপম্ ॥ প্রোবাচ পুরুষ-

(৬) কেশপক্ষে পরাম্বশং কেশসমূহে জগ্রাহ । (৭) অরত্নিনা নিষ্কনিষ্ঠেন যুষ্টিনা । (৮) রাজা
 যুধিষ্ঠিরঃ । স্বণী দয়াবান্ ।

ব্যাঘ্রো ভীমমাহব-শোভিনম্ । তং রাজা প্রাহসৎ দৃষ্ট্বা মুচ্যতাং বৈ নরাধিপঃ ॥
এবমুক্তোহব্রবীষ্ঠীমঃ সুশর্মাণং মহাবলঃ ।

ভীম উবাচ ॥ জীবিতুক্ষেচ্ছসে মুঢ় হেতুং মে গদতঃ শৃণু ॥ দাসোহস্মীতি স্বয়া বাচ্যং
সংসৎসু চ সভাসু চ । এবং তে জীবিতং দদ্যামেষ যুদ্ধজিতো বিধিঃ (৯) ॥ তমুবাচ ততো
জ্যেষ্ঠো ভ্রাতা সপ্রণয়ং বচঃ (১০) ।

যুধিষ্ঠির উবাচ ॥ মুঞ্চ মুঞ্চাধমাচারং প্রমাণং যদি তে বয়ম্ । দাসভাবং গতো
হেষ বিরাটশ্চ মহীপতেঃ (১১) ॥ অদাসো গচ্ছ মুক্তোহসি মৈবং কাৰ্ষী পুনঃ কচিৎ ॥
(ইতি বিরাট পর্বনি দক্ষিণ গোত্রহে সুশর্ম্ম পরাজয়ো নাম ত্রয়স্ত্রিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ॥)

নৈশম্পায়ন উবাচ ॥ এবমুক্তস্ত সত্রীড়ঃ সুশর্ম্মাসীদধোমুখঃ । স মুক্তোহভেত্যরাজান-
মভিবাদ্য প্রতস্থিবান্ ॥ প্রমুচ্য চ সুশর্ম্মাণং পাণ্ডবাস্তে হতদ্বিষঃ । স্ববাহুবলসম্পন্ন হ্রীনিষেবা

(৯) সংসৎসু চ সভাসু চ সংসঙ্গোষ্ঠী সভা রাজ্যাম্ । অথবা সভাসু অধৈক্যে শব্দভেদেহপি
বিবচনমার্থম্ । (১০) সপ্রণয়ং স্নেহম্ ।

যতব্রতাঃ । সংগ্রামশিরসো মথো তাং রাত্রিং সুখিনোহবসন্ ॥ ততো বিরাটঃ কোশ্চেষা-
নতিমানুষনিক্রমান্ । অর্চয়ামাস বিত্তেন মানেন চ মহাবথান্ ॥ বিরাট উবাচ ॥ যথৈব মম
রত্নানি যুস্মাকং তানি বৈ তথা । কার্য্যং কুরুত বৈ সর্বে যথাকামং যথাসুখম্ ॥ দদাম্য-
লঙ্কতাঃ কণ্ঠা বসুনি বিবিধানিচ । মনসশ্চাপ্যভিপ্রেতং যদ্বঃ শক্রনিবর্হণাঃ ॥ যুস্মাকং
বিক্রমাদদ্য মুক্তোহহং স্বস্তিমানিহ । তস্মাদ্ভবন্ত্য মৎশ্যানামীশ্বরাস্তে সর্বা এব হি ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ তথাভিবাদিনং মৎশ্যং কোরবেয়াঃ পৃথক্ পৃথক্ । উচুঃ প্রাঞ্জলয়ঃ
সর্বে যুধিষ্ঠিরপুরোগমাঃ ॥ প্রতিনন্দাম তে বাক্যং সর্বকৈব বিশাম্পতে । এতেনৈব
প্রতীতাঃ স্ম যদ্বং মুক্তোহদ্য শক্রভিঃ (১২) ॥ ততোহব্রবীৎ শ্রীতমনা মৎশ্যরাজো যুধিষ্ঠিরম্ ।
পুনরেব মহাবাহুর্বিরাটো রাজসত্তমঃ ॥ এহি স্বামভিষেক্যামি মৎশ্যরাজোহস্ত নো ভবান্ ।
মনসশ্চাপ্যভিপ্রেতং যথেষ্টং ভুবি দুর্লভম্ ॥ তন্তোহহং সংপ্রদাশ্যামি সর্বমহতি নো ভবান্ ।
রত্নানি গাঃ সুবর্ণঞ্চ মণিমুক্তামথাপি চ ॥ বৈয়াত্রপদ্যবিপ্রেন্দ্র সর্বকৈব নমোহস্ত তে (১৩) ।

(১১) প্রমাণা ইতি লিখব্যত্যয় আর্থঃ । (১২) প্রতীতা বিষদ্বাঃ ভুট্টা বা । (১৩) বৈয়াত্রপদ্যেতি

ধ্বংকতে হৃদ্য পশ্যামি রাজ্যমাগ্নানমেব চ ॥ যতশ্চ জাতঃ সংরস্তো ন চ শক্রবশং গতঃ ।
 ততো যুধিষ্ঠিরো মৎশ্চ পুনরেবাভ্যভাষত ॥ প্রতিনন্দামি তে বাক্যং মনোজ্ঞং মৎশ্চ ভাষসে ।
 আনৃশংশ্চপরো নিত্যং স্মৃনাঃ সততং ভব ॥ গচ্ছন্তু দূতাস্থরিতং নগরং তব পার্থিব । সুহৃদাং
 প্রিয়মাখ্যাতুং ঘোষয়ন্তু চ তে জয়ম্ ॥ তশ্চ তদ্বচনং শ্রুত্বা দূতান্ রাজা সমাদিশৎ । আচক্ষধ্বং-
 পুরং গত্বা সংগ্রামে বিজয়ং মম । কুমার্যাঃ সমলঙ্কৃত্য পর্য্যাগচ্ছন্তু মে পুরাৎ । বাদিত্রাণি চ
 সৰ্ব্বানি গণিকাশ্চ স্বলঙ্কৃতাঃ । তে তদাজ্ঞাং ততঃ শ্রুত্বা রাজা মৎশ্চেন চোদিতাং । তামাজ্ঞাং
 শিরসা কৃত্বা প্রস্থিতা হৃষ্টমানসাঃ ॥ তে গত্বা কেবলাং রাত্রি-মথ-সূর্য্যোদয়ং প্রতি । বিরাটশ্চ
 পুরাভ্যাসে দূত। জয়মঘোষয়ন্ (১৪) ॥ ইতি বিরাটপর্ব্বণি স্মশর্ম্মপরাজয়ো নাম দক্ষিণ-
 গোগ্রহঃ সমাপ্তশ্চতুস্ত্রিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

সম্বন্ধিঃ কেবলং গোত্রেণ । (১৪) কেবলাং রাত্রিঃ রাত্রাবেব দিনাপেক্ষানকুর্কৃত্তঃ কৃপয়া লক্ষণমাত্রম্ ।
 হে ধীরাঃ । মানিস্বাধায়াগ্নানো ব্যাখ্যা তথাপি সফলশ্রমঃ । দক্ষিণগোগ্রহঃ ॥ * ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ যাতে ত্রিগর্ভান্নাংশে তু পশুস্তান্ বৈ পরীক্ষতি । দুর্ঘোষণঃ
 সহামাত্যো বিরাটমুপযাদথ (১) ॥ ভীষ্মো দ্রোণশ্চ কর্ণশ্চ কৃপশ্চ পরমাস্ত্রবিৎ । দ্রোণিশ্চ
 সৌবলশ্চৈব তথা দুঃশাসনঃ প্রভুঃ ॥ বিবিংশতির্কির্কর্ণশ্চ চিত্রসেনশ্চ বীর্য়ানান্ । দুস্মুখো
 দুঃসহ(ল)শ্চৈব যে চাক্ষো চ মহারথাঃ ॥ এতে মৎস্তানুপাগম্য নিরাটশ্চ মহীপতেঃ । ঘোষান্
 বিজ্রাব্য তরসা গোধনং অহুবঞ্জসা । ষষ্টিং গবাং সহস্রানি কুরবঃ কালয়ন্তি চ । মহতা
 রথবংশেন পরিবার্য্য সমন্বতঃ (২) ॥ গোপালানাস্তু ঘোষশ্চ হনুতাং তৈর্মহারথৈঃ । আরাব্য
 সুমহানাসীৎ সম্প্রহারে ভয়ঙ্করে ॥ গোপাধ্যাক্ষো ভয়ত্রস্তো রথমাস্থায় সঙ্করঃ । অগাম
 নগরায়ৈব পরিক্রোশং স্তদার্তবৎ (৩) ॥ সম্প্রবিণ্ড্য পুরং রাজ্ঞো রাজবেশ্মাভয়াত্ততঃ ।
 অবতীৰ্য্য রথাস্তূর্ণমাখ্যাতুং প্রবিবেশ হ ॥ দৃষ্ট্বা ভূমিঞ্জয়ং নাম পুত্রং মৎস্তশ্চ মানিনম্ ।
 তস্মৈ তৎ সৰ্ব্বমাচষ্টে রাষ্ট্রশ্চ পশুকর্ষণম্ (৪) ॥ ষষ্টিং গবাং সহস্রানি কুরবঃ কালয়ন্তি তে ॥

(১) মাংশে মৎস্তদেশাধিপে । পরীক্ষতি প্রত্যানেতুনিচ্ছতি । উপয়াৎ উপায়াদিত্যর্থঃ ।
 মৎস্তান্ মৎস্তদেশম্ । ঘোষান্ গোপান্ । অঞ্জসা অব্যবধানেন । (২) রথবংশেন রথসমূহেন ।

तद्विज्जतुः समुत्तिष्ठ गोधनः राष्ट्रवर्द्धनः ॥ राजपुत्र हितः प्रेपसुः क्रिप्रः निर्वाहि वै श्वयम् ।
 द्वाः हि मंश्रेण महौपालः सैन्धु(शृन्धु)पालमिहाकरोत् ॥ द्वाः वै परिषदो मध्ये श्लाघते स
 नराधिपः । पुत्रो ममानुरूपश्च शूरश्चेति कुलोद्वहः ॥ इषञ्जे निपुणेण योधः सदावीरश्च
 मे सुतः । तस्य त्वं सत्यमेवास्य मन्त्रमोक्षस्य भाषितम् ॥ आवर्तय कुरान जिह्वा पशून्
 पशुमताश्वर । निर्दिहैषामनीकानि भौमेन शरतेजसा ॥ धनुश्चातैरुक्त्वापुत्रैः शरैः
 सन्नतपर्कभिः । द्विषताः भिक्कानीकानि गजानामिव यूपथः ॥ पाशोपधानाः ज्योतस्त्राः
 चापदंष्ट्राः महान्वनाम् । शरवर्णाः धनुर्वीणाः शक्रमध्ये प्रवादय (५) ॥ श्वेता रजतसङ्काशा

(७) उन्नताः हन्तमानानाम् । (८) भूमिज्जयमुत्तरम् । (९) पाशोपधानाः ज्योतस्त्राः चापदंष्ट्राः महा-
 न्वनाम् । शरवर्णाः धनुर्वीणाः शक्रमध्ये प्रवादय । उत्तरः गवाध्याक् आह । हे उत्तर शक्रमध्ये
 प्रवादय प्रकर्षेण वादय वादनस्य तदैव प्रकृष्टस्य यं शक्रवधार्थं शरक्षेपात्पद्यते धनुषो वीणागाम्यामाह
 पाशोपधानामिति पाशो ज्यावहः गुणोपरिहितानौवेष्टनरञ्जुरिति यावत् स उपाधानं वीणादण्डवहनं
 गेडुकरूपं वा यस्यां सा तां उपाधानं वेषे गेण्वाविति यदिनी । ज्योतस्त्रामिति ज्याश्रुणः सैव

রথে যুজ্যন্ত তে হয়াঃ ॥ ধ্বজক সিংহসৌধ-মুচ্ছু যন্ত চ তে বিভো (৬) ॥ রুহ্মপুঞ্জাঃ
 প্রসন্নাত্মা মুক্তা হস্তবতা হয়া । ছাদয়ন্ত শরাঃ সূর্য্যং রাজ্ঞাং মার্গনিরোধকাঃ ॥ রণে জিহ্বা
 কুরান্ সর্কান্ বজ্রপানিরিবাসুরান্ । যশো মহদবাপ্য হং প্রবিশেদং পুনঃ পুরম্ । হং হি
 রাষ্ট্রশ্চ পরমা গতির্মংশ্রপতেঃ স্মৃতঃ । যথাহি পাণ্ডুপুত্রাণামজ্জুনো জয়তাংবর ॥ এবং
 গতিস্বং মংশ্রানং ভব বংশবির্কিনঃ । গতিমশ্রো ভবন্তুদ্য সর্কৈ বিষয়বাসিনঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ শ্রীমধ্য উক্তস্তেনাসৌ তদ্বাক্যমভয়ঙ্করম্ । অস্তঃপুরে শ্লাঘমান
 ইদং বচনমব্রবীৎ ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে...গোহরণপর্বনি পঞ্চত্রিংশোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

তস্মী বীণাশুণ ইব যস্তাং তস্মী বীণাশুণেহপি চেতি মেদিনী । চাপন গুণমিতি অগ্নমভিপ্রায়ঃ ধনুশ্চাপ
 শকোহয়ং বংশস্বরূপমাত্রে বর্ততে তেন ধনুশ্চাপবিশিষ্টমবয়বরূপং বীণেতি বাচ্যং চাপস্ত বংশস্বরূপো
 নও ইব যস্তা ধনুর্বীণায়াঃ স তথা ইতি ভেদনীয়ম্ । তর্হি কিময়ং বর্ণয়তীত্যাহ শরবর্ণাং শরা নারা-
 চাদয় এব বর্ণনীয়্যাঃ শকা যস্তাঃ স তথা বর্ণাস্তে ইতি বর্ণাঃ কৰ্ম্মণি ঘঞ্ । শরাঙ্করা বর্ণা ইতি বা ।
 (৬) যুজ্যন্ত ভিত্তাতিঙো ভবন্তীতি পরশ্চৈপদম্ । অভিভো ইতি সম্বন্ধো ॥ * ॥

उत्तर उवाच ॥ अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् । यदि मे सारथिः कश्चिद्वेदशेषेषु
 कोविदः ॥ तस्यहं नाधिगच्छामि यो मे यस्या भवेन्नरः । पशु ह्यं सारथिः क्षिप्रं मम
 युक्तं प्रयास्यतः ॥ अष्टाविंशतिरात्रः वा मासः वा नूनमस्तुतः । यस्तदासीन्महद्युद्धः तत्र मे
 सारथिर्हितः ॥ स लभेयं यदि ह्यश्वं हययानविदं नरम् । ह्यरावानद्या वाहाहः समुच्छ्रित-
 महाध्वजम् ॥ विगात्र तंपरानीकं गजवाहिरथाकुलम् । शस्त्रप्रतापनिर्वीर्यान् कुरुन् जिह्वानये
 पशून् ॥ ह्यर्योधनं शास्तुनवः कर्णं वैकर्तुनः कृपम् । द्योग्णः सहपुत्रः वै महेश्वामान्
 समागतान् । वित्रासयिद्धा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् । अनेनैव मुहुर्तेन पुनः प्रत्यानये
 पशून् ॥ शृणुमासाद्य कुरवः प्रयास्यदाय गोधनम् । किन्नु शक्यं मया कर्तुं यदहं तत्र
 नाभवम् ॥ पशुयुरद्या मे वीर्याः कुरवस्तु समागताः । किन्नु पार्थोऽर्जुनः साक्षादयमस्मान्
 प्रबाधते ॥ वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तदर्जुनो वाक्यं राज्ञः पुत्रस्य भाषतः ।
 अतीतसमये काले प्रियाः भार्यामनिन्दिताम् ॥ क्रुपदस्य पुत्राः तस्यै पाक्षालीः
 पावकाश्रुजाम् । सत्यार्जवगुणो-पेताः कर्तुः प्रियहिते रताम् ॥ उवाच रहसि प्रीतः कृष्णः

सर्वार्थकोविदः । उत्तरं कृहि कल्याणि किंप्रः मद्बचनादिदम् ॥ अयं वै पाण्डवश्यामीं
सारथिः सम्मतेो दृढः । महायुद्धेषु संसिद्धः स ते यस्तु भविष्यति ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्बचनं श्रुत्वा भाषतश्च पुनः पुनः । नचामर्षत पाण्डाली
वीर्यसोः परिकीर्तनम् ॥ अथैनमुपसङ्गमा श्रुत्वा मध्ये सा यशस्विनी । व्रीडमानेव शनकैरिदं
वचनमब्रवीत् ॥ योऽसौ बृहदारणाभो युवा सुप्रियदर्शनः । बृहन्नलेति विख्यातः पार्थश्यामीं
स सारथिः ॥ धनुषतां वरुणासीत्सु शिष्या महात्मानः । दृष्टपूर्वो मया वीरश्चरन्त्या
पाण्डवान् प्रति ॥ यदा तं पावको दावमदहं खाण्डवं वनम् । अर्जुनस्य तदानेन संगृहीता
ह्येयोसुताः ॥ तेन सारथिना पार्थः सर्वभूतानि सर्वशः । अज्जयं खाण्डवप्रसे न हि यस्तान्ति
तादृशः ॥ द्रौपद्यावाच ॥ येयं कुमारी सुश्रोणी भगिनी ते यवीयसी । अश्याः स वीर
वचनं करिष्यति न संशयः (१) ॥ यदि वै सारथिः स श्यां कुरुन् सर्वान् संशयः । जिहा
गाश्च समादाय क्लवमागमनं भवेत् ॥ एवमुक्तः स सैरिज्या भगिनीं प्रत्याभाषत । गच्छ
ह्यमनवद्याज्ञि तामानय बृहन्नलाम् ॥ सा आत्रा प्रेषिता शीघ्रमगच्छन्नर्तनालयम् । षत्रांस्तु स

महाबाहूश्चरः सत्रेण पाण्डवः (२) ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रां संहितायां वैया-
सिक्यां विराटपर्वगुप्तुरगोत्रेहे नैरिङ्गीवाक्यं नाम षट्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ सा प्राद्ववङ् काकनमाल्यधारिणी ज्येष्ठेन भ्रात्रा प्रहिता यशस्विनी ।
सूदक्षिणा वेदिविलग्नमध्या सा पद्मपत्राभनिता शिखण्डी (१) ॥ तन्वी शुभाङ्गी
मणिचित्रमेखला मञ्जुश्या राजस्तनया श्रिया वृता । तन्नुर्तनागारमरालपद्मा शतह्रदा
मेघमिवाभ्यपद्यत (२) ॥ सा हस्तिहस्तोपमसंहतोरु-रनिन्दिता चारुदती सुमध्या ।
आसाद्य तं वै वरमाल्यधारिणी पार्थः शुभा नागवधुरिव द्विपम् (३) ॥ सा रत्नभूता-मनसः
प्रियार्चिता (श्रियावृता) सूता विराटश्च यथेन्द्रलक्ष्मीः । सुदर्शनीया प्रमुখে यशस्विनी प्रीत्या-

(१) षवीयसी कनौयसी । (२) सत्रेण छन्दनेति सत्रः छन्द नपुंसकविशेषेणाच्छादित इत्यर्थः ॥ * ॥

(१) सूदक्षिणा अवामा शोभनरूपेणोदारा वा । वेदिविलग्नमध्या वेदिमुद्रासन्मितमध्या वेदि-
रङ्गुलिमुद्रायां युगे संस्कृतभूहल इति विषः । शिखण्डी मयूरपुच्छविरचितशिरोलङ्काराश्रिता ।
(२) अरालपद्मा वक्रनेत्ररोमा । शतह्रदा विद्या । (३) हस्तिहस्तोपमसंहतोरिति हस्तिहस्तेन

ব্রহ্মীদর্জুনমায়তেক্ষণা ॥ সুশোভতোরুং কনকোজ্জলহিষং পার্থঃ কুমারীং স তদাভ্যভাষত ।
কিমাগমঃ কাঞ্চনমাল্যধারিণি মৃগাক্ষি কিং ভং হুরিতেব ভামিনি । কিস্তে মুখং সুন্দরি ন
প্রসন্নং-মাচক্ষু তদ্বং মম শীঘ্রমঙ্গনে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ স তাং দৃষ্ট্বা বিশালাক্ষীং রাজপুত্রীং সখীং সখা । প্রহসন্নব্রহ্মীদ্রাজন
কিমাগমনমিত্যত ॥ তমব্রহ্মীদ্রাজপুত্রী সমুপেত্য নরর্ষভম্ । প্রণয়ং ভাবয়ন্তী সা সখীমধ্য ইদং
বচঃ ॥ গাবো রাষ্ট্রস্য কুরুভিঃ কাল্যন্তে নো বৃহন্নলে । তান্ বিদ্বিতুং মম ভ্রাতা প্রযাস্ততি
ধনুর্ধরঃ ॥ নাচিরং নিহতস্তস্য সংগ্রামে রথসারথিঃ । তেন নাস্তি সমঃ সূতো যোহস্য
সারথ্যমাচারেৎ ॥ তস্মৈ প্রযতমানায় সারথ্যর্থং বৃহন্নলে । আচচক্ষে হয়জ্ঞানে সৈরিঙ্কী
কৌশলং তব ॥ (অর্জুনস্য কিলাসীক্শং সারথির্দ্যুতঃ পুরা । তয়াজয়ৎ সহায়েন পৃথিবীং
পাণ্ডুবর্ষভঃ ॥) সারথ্যঞ্চ মম ভ্রাতুঃ কুরু সাধু বৃহন্নলে । দূরাদ্দূরতরং গাবো হ্রিয়ন্তে কুরুভি-

১৬৮

গজকরেণ তুল্যো দৃঢ়সঙ্কিরূপো মন্থণোরু যশাঃ দৃঢ়সঙ্কিস্ত সংহত ইত্যমরঃ । চাক্রদতী শোভনদস্তাধিতা ।

हि नः (४) ॥ अथैतद्वचनं मेहं न्युक्ता न करिष्यसि । प्रणयादुच्यमाना वः परित्याक्यामि
 जीवितम् ॥ एवमुक्तुस्तु सुश्रोण्या तया सख्या परस्तपः । जगाम राजपुत्रश्च सकाशममितो-
 जसः (५) ॥ तमात्रजस्तुं हरितं प्रतिन्नमिव कुञ्जरं । अश्वगच्छद्विशालाङ्गी गजः गजवधूरिव ॥
 दूरादेव तु तां प्रेक्ष्य राजपुत्रोऽहंभ्यभाषत । त्वया सारथिना पार्थः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ॥
 पृथिवीमज्जयत् कृत्वाः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । सैरिङ्गी वः समाचष्टे सा हि जानाति पाण्डवान् ॥
 संवच्छ मामकानश्वास्तथैव वः बृहन्नले । कुरुभिर्योऽश्मानश्च गोधनानि परीप्सतः ॥
 अर्जुनश्च किलामीश्वरं सारथिर्दयितः पुरा । त्वयाऽज्जयत् सहायेन पृथिवीं पाण्डवर्षभः ॥
 एवमुक्त्वा प्रत्यावाच राजपुत्रं बृहन्नला । का शक्तिर्न्यम सारथ्यं कर्तुं संग्राममूर्धनि ॥ गीतं
 वा यदि वा नृत्यं वादित्रं वा पृथग्धिधम् । तत् करिष्यामि भद्रं सारथ्यस्तु कुतो मम ॥

उत्तर उवाच ॥ गायनो नर्तनो वापि वादनो वा पुनर्भव । (बृहन्नले गायनो वा
 नर्तनो वा पुनर्भव) । किंप्रं मे रथमास्थाय निगृह्णीष हयोस्तमान् ॥

(४) पुराद्दूरतरं (दूराद्दूरतरं) गावो ह्रींशुस्ते पुरास्त्वयस्ति दूरतरमतिदूरम् । (५) राजपुत्रश्च

[वि—१५]

বৃহন্নলোবাচ ॥ যদ্যন্তরোহয়ং সংগ্রামে বিজেয্যতি মহারথান্ । তদা হরিষ্যে
বাসাংসি দিব্যানি রুচিরানি চ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ এবমুক্ণা তু বীভৎসুস্ততঃ প্রাচোনয়দ্ধয়ান্ । কুরুনভিমুখঃ শূরো
নানাধ্বজপতাকিনঃ ॥ তমুত্তরং বীক্ষ্য রথোদ্ধমস্থিতং বৃহন্নলায়াঃ সহিতং মহাতুঙ্গম্ । ত্রিযশ্চ
কশ্মাশ্চ দ্বিজাশ্চ স্ত্রতাঃ প্রদক্ষিণং চক্রুরথোচুরঙ্গনাঃ । যদৰ্জুনস্তর্ষভতুলাগামিনঃ পুরাতনবৎ
খাণ্ডবযান (দাহ) মঙ্গলম্ । কুরুন্ সমাসাত্ত রণে বৃহন্নলে সহোত্তরেণাত্ত তদস্ত মঙ্গলম্ ॥
ইতি শ্রীমহাভারতে বিরাটপর্বণ্যুত্তরগোত্রহে উত্তর নির্ঘাণং নাম সপ্তত্রিংশত্তমোধ্যায়ঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ স রাজধান্যা নির্ঘ্যায় বৈরাটিঃ পৃথিবীঞ্জয়ঃ । প্রযাহীত্যত্রবীৎ স্তুতং
যত্র তে কুরবো গতাঃ (১) ॥ সমবেতান্ কুরুন্ সর্বান্ বিজীগীষূন্ বিজিত্য বৈ । গান্তেষাং
ক্ষিপ্ৰমাদায় পুনরেয্যাম্যহং পুরম্ ॥ ততস্তাংশ্চাদয়ামাস সদশান্ পাণ্ডুনন্দনঃ । তে হয়া
নরসিংহেন চোদিতাঃ বাতরংহসঃ ॥ আলিখন্ত ইবাকাশে যুহুঃ কাঞ্চনমালিনঃ (২) ॥ নাতি

(১) পৃথিবীঞ্জয় কৃষিকর্যনায়া । (২) আলিখন্ত ইবাকাশে যুহুঃ কাঞ্চনমালিনঃ । খুরলেখনীভিশ্চিত্তঃ

दूरमथो गत्वा मत्स्यपुत्रधनञ्जयो । अबेक्षेताममिन्द्रो कुरूणां बलिनां बलम् ॥ श्मशानाभि-
 युधो (श्मशानमभितो) गत्वा आससाद कुरूनथ (७) । तत्समिपेह्रवीक्षेतां व्याटानीकं
 सर्वशः । तदनीकं महत्तेवां विततं सागरोपमं । सर्पमानमिवाकाशे वनं बहलपादपम् ।
 ददृशे पार्थिवो रेगुर्जनितस्तुन सर्पता ॥ दृष्टिप्रणशो भूतानां दिवस्पृक् कुरूसुतम् ।
 तदनीकं महद्दृष्ट्वा गजाश्वरथसंकुलम् ॥ कर्णदूर्घ्याधनकृपैर्गुप्तुः शास्तुनवेन च । द्रोणेन च
 सपुत्रेण महेश्वासैन धीमता ॥ हृष्टरोमा भयोद्विगः पार्थः वैराटिरब्रवीत् ॥

११२

उत्तर उवाच । नोत्सहे कुरूभिर्घोक्षुः रोमहर्षक पशु मे । बह्वप्रवीरमत्यग्रं
 देवैरपि दुरासदम् ॥ प्रतिघोक्षुः न शकामि कुरूसैन्धुमनस्तुकम् । नाशंसे भारतीं
 सेनां प्रवेष्टुं भीमकाम्बुकाम् ॥ रथनागाश्वकलिनां पत्तिध्वजसमाकुलाम् (४) ॥ दृष्ट्वैव हि
 परानाजो मनः प्रव्यथतीव मे । यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ॥ अश्वथामा

लिखन्तु इव इति वेगातिशयमाह । (७) उत्तरमवहन् श्मशानमभितः श्मशानसमीपः । (४) भारतीं

বিকর্ণশ্চ সোমদত্তশ্চ বাহ্লিকঃ । হুর্যোধনস্তথা বীরো রাজা চ রথিনাং বরঃ ॥ হ্যতিমন্তো
মহেষাসাঃ সর্বে যুদ্ধবিশারদাঃ । দৃষ্টে'ব হি কুরুনেতান্ ব্যাটানীকান্ প্রহারিণঃ । হৃষিতানি
চ রোমাণি কশ্মলকাগতং মম ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । অবিজা(যা)তো বিজাতশ্চ মূর্খো ধূর্তশ্চ পশ্যতঃ । পরিদেবয়তে
মন্দঃ সকাশে সব্যসাচিনঃ (৫) ॥

উত্তর উবাচ । ত্রিগর্তান্ মে পিতা যাতঃ শৃণোহস্মিন্ সন্নিধায় (সংপ্রনিধায়) মাম্ ।

১৭৩

ভরতবংশসম্বন্ধিনীম্ । (৫) অবিজাতো বিজাতশ্চ মূর্খো ধূর্তশ্চ পশ্যতঃ । পরিদেবয়তে মন্দঃ সকাশে
সব্যসাচিনঃ । অগমর্থঃ মন্দ উত্তরঃ মূর্খঃ স্বপরবলানভিজ্ঞঃ সব্যসাচিনোহর্জুনশ্চ পশ্যতঃ অব্যবহিতসকাশে
পরিদেবয়তে বিলাপং করোতীতি কৃতং শোচত ইত্যর্থঃ । বিযাতো ধূষ্টঃ প্রগল্ভঃ সংগ্রামবাজায়ামিতি
যাবৎ ন বিযাতো'বিযাতঃ অধূষ্ট ইত্যর্থঃ সংগ্রাম ইত্যর্থঃ বিযাতশ্চ ধূষ্টশ্চেত্যর্থঃ । বিশিষ্টং জাতং যশ্চেতি
যা ধূর্তশ্চ অহুমানপরিবিশেষমূলমানশ্চ মোখ'মিতি বা পাঠঃ । অথবা অবিজাতঃ অব্যাঃ মেঘ্যাং জাত

सर्वाः सेनामुपादाय न मे सस्तीह सैनिकाः ॥ सोहमेको बहून् बालः कृतान्त्रानकृतश्रमः ।

प्रतियोक्षुं न शक्नोमि निवर्तन्व बहून्नेले ॥

बहून्नेलोवाच । भयेन दौनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्द्धनः । न च तावत् कृतं कर्ष्य पदैः
किञ्चिद् रणाद्विरे । अयमेव च मामाथ बहून् मां कौरवान् प्रति । सोहः हां तत्र नेष्यामि
यत्रैते बहुला ध्वजाः (७) ॥ मध्यामामिषगङ्गानां [मध्यामामिषगङ्गानां] कुरुणामाततायि-
नाम् । नेष्यामि हां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् (९) ॥ तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्या
पौरुषः पुरुषेषु च । कथामानोऽतिनिर्धाय किमर्थः न युयुत्ससे ॥ न चेद्विद्विष्य

१९४

इव अतएव मन्द अदकः मेषजातः पशुरयः युद्धार्थमेत्य यतः पशुवद्विभेति । धूर्तशार्ङ्गनश्च
अत्रापि स्त्रीषु प्रकटयति विजातश्च विशिष्टजन्यः इन्द्रपुत्रहां अविशिष्टकन्या । असुस्यकारवत्पाठे
धृष्टो धृष्टक विषातश्चेत्यमरः । (७) आमदा वक्ष्यामि बहुधातोरूपम् । (९) मध्यामामिष गङ्गानां मध्या मेष
गवादिकः आमिषः धनः । उपादानेऽप्यामिषः आदिति कोषः । गोधनेच्छुनां । आमिषगङ्गानामिति

গাস্তাস্ত্বং গৃহান্ বৈ প্রতিযাস্তসি । প্রহসিষ্যন্তি দীরাস্তাং নরা নাৰ্ঘ্যশ্চ সঙ্গতাঃ ॥ অহমপ্যত্র
মৈরিক্ৰিয়া খ্যাতঃ সারথ্যকৰ্মণি । ন চ শক্ষ্যামানির্জিত্য গাঃ প্রযাতুং পুরং প্রতি ॥ স্তোত্রেণ
চৈব মৈরিক্ৰিয়াস্তব বাকোন তেন চ । কথং ন যুধ্যোয়মহং কুরুন্ সৰ্বান্ স্থিরো ভব ।

উত্তর উবাচ । কামং হরন্তু মৎস্থানাং ভূয়াংসঃ কুরবো ধনম্ । প্রহসন্তু চ মাং নাৰ্যো
নরাশ্চাপি বৃহন্নলে ॥ সংগ্রামে ন চ কার্যং মে গাবো গচ্ছন্তু চাপি মে । শূণ্যং মে নগরঞ্চাপি
পিতৃশ্চৈব বিভেম্যহম্ ॥ নিবর্তয় রথং তূর্ণং হৃদয়ং মে বিদীৰ্যতে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ইত্যুক্ত্বা প্রাদ্রবন্তীতো রথাৎ প্রাস্কন্দ্য কুণ্ডলী । ত্যক্ত্বা মানক
দৰ্পক বিসৃজ্য সশরং ধনুঃ ॥

বৃহন্নলোবাচ । নৈব শূরৈঃ ক্রতো (স্বতো) ধৰ্ম্মঃ কৃত্রিয়স্ত পলায়নম্ । শ্রেয়স্ত মরণং
যুদ্ধে ন ভীতস্ত পলায়নম্ ॥

বা গাঠঃ । আততায়িনাং বধোত্তমানাং পৃথিব্যাঃ যুধ্যতাং পৃথিব্যামপি যুধ্যতাং বীরাণামিতি শেষঃ ।

वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु कौश्लेयः सोऽवप्लुत्य रथोत्तमां । तमश्वावकावस्तुः
 राजपुत्रः धनञ्जयः ॥ दीर्घ्यां वेणीं विधुषानः साधुरक्ते च वाससौ । विधूय वेणीं धावस्तुमज्जानस्तो-
 हर्जुनः तदा ॥ सैनिकाः प्राहसन् केचित्तथारूपमवेक्ष्य तम् ॥ तं शीघ्रमभिधावस्तुः संप्रेक्ष्य
 कुरवोऽक्रवन् । कएष वेशसंछन्नो भ्रम्यन्नेव हताशनः । किञ्चिदश्रु यथा पुंसः किञ्चिदश्रु
 यथा स्त्रियः ॥ सारूप्यामर्जुनश्चैव क्लीवरूपं विभर्ति च । तदेवैतच्छिरोऽथीवः तो वाहू
 परिघोपमौ ॥ तद्देवाशु विक्रास्तुं नायमत्रो धनञ्जयां । अमरेष्विव देवेन्द्रो मानुषेषु
 धनञ्जयः ॥ एकः कोऽश्वानुपाषायादत्रो लोके धनञ्जयां ॥ एकः पुत्रो विराटश्रु शूत्रे
 सन्निहितः पुरे । स एष किल निर्घातो बालभावान्न पौरुषां ॥ सत्रेण नूनं छन्नं हि चरस्तुं
 पार्थमर्जुनम् । उत्तरं सारथिं कृत्वा निर्घातो नगराद्वहिः (८) ॥ स नो मन्त्रामहे दृष्ट्वा
 भीत एव पलायते । तं नूनमेवधावस्तुं जिघृक्षति धनञ्जयः (९) ॥

(८) सत्रेण छन्ना । (९) ग्रहीतुमिच्छति ।

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ইতি স্ম কুরবঃ সর্বে বিমূশস্তঃ পৃথক্ পৃথক্ । ন চ ব্যবসিতুং কিঞ্চি-
ছস্তরং শকু বস্তি তে (১০) ॥ ছন্নং তথা তং সত্রেণ পাণ্ডবং প্রেক্ষ্য ভারত । উত্তরস্ত প্রধাবস্ত-
মমুদ্রত্য ধনঞ্জয়ঃ ॥ গতা পদশতং তূর্ণং কেশপক্ষে পরামৃশৎ ॥ সোহর্জুনেন পরামৃষ্টঃ
পর্যাদেবয়দার্তবৎ । বহুলং কৃপণকৈব বিরটিশ্য স্মৃতস্তদা ॥

উত্তর উবাচ । শৃণুয়াস্বঃ হি কল্যাণি বৃহন্নলে স্মমধ্যমে । নিবর্তয় রথং ক্ষিপ্রং জীবন্
ভদ্রাণি পশ্যতি ॥ শাতকুস্তস্য শুদ্ধস্য শতনিফান্ দদামি তে । মণীনষ্টৌচ বৈদূর্য্যান্ হেমবদ্ধা-
স্মহাপ্রভান্ (১১) ॥ হেমদণ্ড প্রতিছন্নং রথং যুক্তঞ্চ সূত্রতৈঃ । মন্তাংশ্চ দশমাতঙ্গান্
মুঞ্চ মাং স্বং বৃহন্নলে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ এবমাদীনি বাক্যানি বিলপস্ত-মচেতসম্ । প্রহস্ত পুরুষব্যাসো

(১০) ব্যবসিতুং নিশ্চেতুং । (১১) শাতকুস্তস্য স্বর্ণস্য শুদ্ধস্য নির্ঝলস্য শতং নিফান্ অষ্টোত্তর-
শতকার্ষাপণং নিকঃ তস্ত শতং শতমুত্তরো ভূষণং হারমিতি বা ॥ উত্তরভদ্রঃ । * ॥

রথশাস্তিকমানয়ৎ ॥ অর্থেনমত্রবীৎ পার্থো ভয়র্কং নষ্টচেতসম্ । যদি নোৎসহসে বোধুঃ
 শক্রভিঃ শক্রকর্ষণ ॥ এহি মে হং হরান্ যচ্ছ যুধ্যমানস্ত শক্রভিঃ । প্রযাছেতদ্রথানীকঃ
 মহাহবলমাশ্রিতঃ । অপ্রধৃষ্যতমং ঘোরং গুপ্তং বীরৈর্মহারথৈঃ । মা ভৈষুং রাজপুত্রাগ্র্য
 ক্ষত্রিয়োহসি পরস্তপ ॥ কথং পুরুষশাদ্ধীল শক্রমধ্যে বিবীদসি । অহং বৈ কুরুভির্যোৎস্রে
 বিজেষ্যামি চ ত্তে পশূন্ ॥ প্রবিশ্যেতদ্রথানীকমপ্রধুষাং দুরাসদম্ । যস্তা ভব রথিশ্রেষ্ঠ
 যোৎস্রেহহং কুরুভিঃ সহ ॥ এবং ক্রবাণো বীভৎসুর্বেরাটিমপরাজিতঃ । সমাশ্বাস্ত মুহূর্তং
 ত-মুত্তরং প্রত্যপদ্যত ॥ তত এনং বিচেষ্টেস্ত-মকামং ভয়পীড়িতম্ । রথমারোপয়ামাস পার্থঃ
 প্রহরতাং বরঃ ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং রিরাটপর্কণি
 উত্তরভঙ্গে নাম অষ্টত্রিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ তং দৃষ্ট্বা ক্লীবরূপেণ চরস্তং পার্থমর্জুনম্ । সমীমভিমুখং যাস্তুঃ
 রথমারোপ্য চোত্তরম্ ॥ ভীষ্মজ্ঞোণমুখাস্তত্র কুরবো রথিসত্তমাঃ । বিত্রস্তমনসঃ সর্বৈ ধনঞ্জয়
 কৃতান্তরাৎ ॥ তানবেক্ষ্য হতোৎসাহানুৎপাতানপি চাদুতান্ । গুরুঃ শত্রুভূতাং শ্রেষ্ঠো ভারদ্বাজো-

ইত্যভাষত ॥ চণ্ডাশ্চ বাতাঃ সংবাস্তি রক্ষাঃ শর্করবর্ষণঃ (১) । ভস্মবর্ণপ্রকাশেন তমসা
 সংবৃতং নভঃ ॥ নিঃসরস্তি চ কোযেভ্যঃ শস্ত্রাণি বিবিধানি চ । শিবাশ্চ বিনদন্ত্যেতা দীপ্তায়াং
 দিশি দারুণাঃ (২) । হয়াশ্চাশ্রাণি মুঞ্চস্তি ধ্বজাঃ কম্পন্ত্যকম্পিতাঃ । রক্ষবর্ণাশ্চ জলদা
 দৃশ্যন্তেহুতদর্শনাঃ ॥ যন্তা ভবন্তস্তিষ্ঠন্তু সাধবসং সমুপস্থিতম্ ॥ রক্ষধ্বমপি চাত্মানং বাহধ্বং
 বাহিনীমপি । বৈশমঞ্চ প্রতীক্ষধ্বং (৪) রক্ষধ্বমপি গোধনম্ ॥ যাদৃশাশ্চত্র রূপাণি দৃশ্যন্তে
 চ বহুশ্চপি । এষ বীরো মহেঘাসঃ সর্বশস্ত্রভূতাংবরঃ । আগতঃ ক্রীবরূপেণ পার্থো নাস্ত্যত্র
 সংশয়ঃ ॥ নদীজ লঙ্কেশ-বনারিকেতুর্নগাহবয়ো নাম নগারিসূনুঃ । এষোহঙ্কনাবেশধরঃ কিরীটী
 জিহ্বা বয়ং নেষ্যতি চাদ্য গাবঃ ॥ স এষ পার্থো বিক্রাস্তুঃ সব্যসাচী পরস্তপঃ । নাযুদ্ধেন নিবর্তেত
 সর্বৈরপি সুরাসুরৈঃ ॥ ক্লেশিতশ্চ রণে শূরো বাসবেন চ শিক্ষিতঃ । অমর্ষবলমাপন্নো বাসব-

(১) চণ্ডাশ্চ বাতা অনিয়তবাহিনঃ চণ্ডাশ্চেত্যপি পঠন্তি । (২) দীপ্তায়ামাদিত্যক্রাস্তায়াং শিবাঃ
 শূণালাঃ দীপ্তায়াং পশ্চিমায়াং দিশীতি কেচিৎ । (৩) সাধবসং ভয়ম্ । (৪) বৈশমং বৈকল্যং বিস্ময়ং

প্রতিমো যুধি । নেহাস্ত্র প্রতিযোদ্ধারমহং পশ্যামি কৌরবাঃ । মহাদেবোহপি পার্থেন
শ্রয়তে যুধি তোষিতঃ ॥ কিরাতবেশপ্রচ্ছন্নো গিরৌ হিমবতি প্রভুঃ ॥

কর্ণ উবাচ ॥ সদা ভবান্ ফাল্গুনস্ত্র গুণৈরস্মান্ বিকথতে (৫) । নচাৰ্জুনঃ কল্মাশূর্ণো
মম দুৰ্য্যোধনস্ত্র চ ॥

দুৰ্য্যোধন উবাচ । যদ্যেষ পার্থো রাধেয় কৃতং কার্য্যং ভবেন্মম । জ্ঞাতঃ পুনশ্চরিষ্যন্তি
দ্বাদশাধিকবৎসরান্ ॥ অথৈষ কশ্চিদেবাশ্রুঃ ক্লীববেশেন মানবঃ । শঠৈরেনং স্ত্রনিশিতৈঃ
পাতয়িষ্যামি ভূতলে ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ তস্মিন্ ক্রবতি তদ্বাক্যং ধার্ত্তরাষ্ট্রে পরস্তম । ভীষ্মো দ্রোণঃ কপো
দ্রৌণিঃ পৌরুষং তদপূজয়ন্ ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং
বিরাটপর্বণ্যন্তরগোত্রহে অৰ্জুনপ্রশংসায়াং একোনচত্বারিংশোহধ্যায়ঃ ॥

বা । প্রতীকধ্বং সহধ্বং কুরুগণৈঃ । (৫) বিকথতে গুণশ্লাঘয়া বাধতে । অৰ্জুনপ্রশংসা । * ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ तां शमीमुपसङ्ग्या पार्थो वैराटिमब्रवीत् । सुकुमारः समाज्जाय
 अंग्रामे नातिकोविदम् ॥ समादिष्टो मया क्रिप्रः च धनुःश्यावतारय । नेमानि हि वदीयानि
 मोहः अक्यन्ति मे बलम् ॥ तारं वापि गुरुं वोढुं कुञ्जरकापि मर्दितुम् । मम वा
 दाहविक्रमं अक्रनिह विज्ञेयातः ॥ तस्माद्भूमिज्जयारोह शमीमेतां पलाशिनीम् (१) ।
 अश्यां हि पाण्डुपुत्राणां धनुःषि निहितान्युत ॥ युधिष्ठिरश्च भीमश्च वीभत्सोर्षमयोस्तथा ।
 धन्वाः शराश्च शूराणां दिव्यानि कवचानि च ॥ अत्र चैतन्महावीर्याः धनुः पार्थश्च गाण्डीवम् ।
 एकं शतसहस्रेण सम्वितं राष्ट्रैर्वर्द्धनम् (२) ॥ व्यायामशत (सह) मत्यर्थं तृणराजसमं महत् ।
 सर्वाम्बुधमहामात्रं शक्रसन्वाधकारकम् (३) ॥ सुवर्णविकृतं दिव्यं श्लक्कमायतमव्रणम् । अलं

(१) पलाशिनीः बह्वज्जवतीम् । एकं शतसहस्रेण सम्वितं एकं गाण्डीवः धनुः शतसहस्रेण
 अर्थाद्धनुः सम्वितं तुल्याः अस्त्रेणानुवादितेति भावः । (३) तृणराजसमं तालवृकसदृशं दीर्घम् ।

[वि—१७]

ভারং গুরুং বোচুং দারুণং চারুদর্শনম্ (৪) ॥ তাদৃশাশ্চেব সর্বাণি বলবন্তি দৃঢ়ানি চ ।
 যুষ্টিরশ্চ ভীমশ্চ যময়োশ্চ তথোত্তর (বিভৎসোর্ধময়োস্তথা) ॥ ইতি ত্রীমহাত্মনো
 বিরটিপর্বণ্যুত্তরগোত্রহে অস্ত্রদর্শনং নাম চত্বারিংশস্তমোহধ্যায়ঃ ॥ • ॥

উত্তর উবাচ । অস্মিন্ বৃক্ষে কিলোদ্বন্ধং শরীরমিতি নঃ শ্রুতম্ । তদহং রাজপুত্রঃ
 সন্ স্পৃশেয়ং পানিনা কথম্ ॥ নৈবংবিধং ময়া যুক্ত-মালকুং ক্ষত্রযোনিনা (১) । মহতা
 রাজপুত্রেণ মন্ত্রতবিদা সতা ॥ স্পৃষ্টবস্তুং শরীরং মাং শববাহমিবাস্তুচিম্ (২) । কথং
 বা ব্যবহার্য্যং বৈ কুর্বাধাস্তং বৃহন্নলে ॥

বৃহন্নলোবাচ । ব্যবহার্য্যশ্চ লোকেষু শুচিশ্চৈব ভবিষ্যসি । ধনুঃষ্যোতানি মা

১৮২

সর্বাযুধমহামাত্রং মহামাত্রং প্রধানং সমৃদ্ধং বা মহামাত্রঃ প্রধানেনে স্ত্রান্মাত্রে হস্তিপকাধিপ ইতি যেদিনিঃ ।

(৪) স্বর্ণবিকৃতং শোভনবর্ণঞ্চ তত্র বিবিধপ্রকারেণ কৃতঞ্চ । দারুণং ভীষণং ক্রিয়য়া দর্শনম্ ॥ • ॥

(১) মালকুঃ অষ্টুং । (২) শববাহং যুতবাহং [শাবং] ব্যাধিমিত্যপপাঠঃ ।

৫
৬
৭
৮
৯
১০
১১
১২
১৩
১৪
১৫
১৬
১৭
১৮
১৯
২০
২১
২২
২৩
২৪
২৫
২৬
২৭
২৮
২৯
৩০
৩১
৩২
৩৩
৩৪
৩৫
৩৬
৩৭
৩৮
৩৯
৪০
৪১
৪২
৪৩
৪৪
৪৫
৪৬
৪৭
৪৮
৪৯
৫০
৫১
৫২
৫৩
৫৪
৫৫
৫৬
৫৭
৫৮
৫৯
৬০
৬১
৬২
৬৩
৬৪
৬৫
৬৬
৬৭
৬৮
৬৯
৭০
৭১
৭২
৭৩
৭৪
৭৫
৭৬
৭৭
৭৮
৭৯
৮০
৮১
৮২
৮৩
৮৪
৮৫
৮৬
৮৭
৮৮
৮৯
৯০
৯১
৯২
৯৩
৯৪
৯৫
৯৬
৯৭
৯৮
৯৯
১০০

शैलः (७) शरीरं नान्द्र विद्यते ॥ दायानं मन्त्रराजस्य कुले जातः वशस्विनम् । कथं वां
निन्दितः कर्म कारयेत् नृपाञ्जल ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तः स पार्थेन रथां प्रकन्द्य कुण्डली । आरुरोह शमीवृक्षं
वैराटिरवशस्तदा ॥ तमवशासच्छक्रो रथे तिष्ठन् धनञ्जयः । अवरोपय वृक्षाग्राङ्गुष्येतानि
मा चिरम् ॥ परिवेष्टनमेतेषां क्रिप्रैकेव व्यापारुद । सोऽपश्यत्य महार्हाणि धनुंषि
पृथुवक्त्रसाम् ॥ परिवेष्टनपत्राणि विमुच्य समुपानयत् । ततः समहनाश्रेषां (४) परिमुच्य
समस्ततः । अपशुदगाशिवः तत्र चतुर्भिरपरैः सह ॥ तेषां विमुच्यमानानां धनुषामर्कवर्त्तसाम् ।
विनिश्चरः श्रुत्वा दिव्या ग्रहाणामुदयेष्विव ॥ स तेषां रूपमालोक्य भोगिनामिव जूषताम् ।

१८७

(७) मा तैः मातैः । (४) पक्षं [पक्षं] अवतीर्य ततः समहनाश्रेषां एषां धनुषां ;
समहनानि वदन्तानि । * ।

सुष्टैरोमा भयोद्विग्नः क्पेन समपद्यत ॥ [तदुपस्पृशु शक्रसुः स तदाङ्गुनमत्रवी९ । सारथे
किमिदं शेषेते नागेन्द्रो वापि वा धनः ॥ संस्पृशु तानि चापानि भानुमसुि बृहसुि च ।
वैराटिरङ्गुनः राजन्निदः वचनमत्रवी९ ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितायाः
वैयासिक्याः विराटपर्वणुात्तरगोत्रेहे एकचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

उत्तर उवाच ॥ विन्दवो ज्ञातरूपसु शतः यन्निर्निपातिताः । सहस्रकोट्याः सोवर्णाः
कश्रेत्तद्वरुक्तमम् (१) ॥ वारणा यसु सोवर्णाः पृष्ठे भाससुि दंशिताः । सुपार्शुः सुग्रहकैव

(१) विन्दवो ज्ञातरूपसु शतः यन्निर्निपातिता । सहस्रकोट्याः सोवर्णाः कश्रेत्तद्वरुक्तमम् ।
यत्र धरुि ज्ञातरूपसु सुवणसु विन्दवो निपातिताः अपिताः एतद्वरु कश्रेति सवकः न केवलं
विन्दवः सहस्रानि कोट्या यत्रार्पिताः कोटिशकोऽत्राश्रिवाची सहस्रानि च तानि कोट्योऽत्ररुक्तेति
विग्रहः । अतु्यंकरुाश्रयः कोट्याः इत्यग्रः । किञ्चुताः सहस्रकोट्य इत्याह सोवर्णाः सुवर्णनिर्णिताः ।
सुवर्णलक्षणक पकुकुणालको माषसे सुवर्णतु षोडशेति । सोवर्णविशेषा वा सहस्रकोटिसंख्याका

कश्चैतद्वनुरुत्तमम् (२) ॥ तपनीयश्च शुद्धश्च पृष्ठे यश्चेन्द्रगोपकाः । पृष्ठे विभक्ताः
 शोभन्ते कश्चैतद्वनुरुत्तमम् (३) ॥ सूर्या यत्र च सौवर्ण-द्वयो भासन्ति दंशिताः । तेजसा
 प्रज्वलन्तो वै कश्चैतद्वनुरुत्तमम् । शलभा यत्र सौवर्णास्तपनीयविभूषिताः । सुवर्णमणिचित्रं
 कश्चैतद्वनुरुत्तमम् (४) ॥ इमे च कश्च नाराचाः साहस्राः लोमबाहिनः । समस्तां
 कलधोतात्राः उपसङ्गे हिरण्ये (५) ॥ विपाठाः पृथवः कश्च गार्क्ष्मपत्राः शिलाशिताः ।
 हारीतवर्णाः शतशः पीताः सर्वायसाः शराः (६) ॥ कश्चायमसितश्चापः पक्ष्माद्गुलङ्गः ।
 वराहकर्णव्यामिश्रान् शरान् धारयते दश ॥ कश्चमे पृथवो दीर्घाः सर्वापरशवाः शराः (७) ॥

बिन्दव इति व्याख्या न मनोहरा असंभाव्याश्च बहुरं वा । सहस्रकोटीरिति पाठे प्रथमार्थे द्वितीया
 छान्दसी ।—(२) वारणा गजमाला । दंशिता अपिताः । (३) तपनीयश्च सुवर्णश्च इन्द्रगोपकाः कारु-
 णिया इति यश्च प्रसिद्धिः (४) सुवर्णमणिरचितः शोभनवर्णमणिरचितः । (५) लोमबाहिनो लोम-
 च्छिनः । कलधोतः रूप्यः मन्दधोतेत्यपपाठः उपसङ्गे तुगीरे ॥ (६) शिलाशिताः शिलायां त्रिङ्गी-

শতানি সপ্ত তিষ্ঠন্তি নারাচা রুধিরাশনাঃ ॥ কশ্মমে শুকপত্রাভৈঃ পত্রৈরর্কৈঃ সুবাসসঃ (৮) ।
 উত্তরৈরায়সৈঃ পীঠৈর্হেমপুণ্ড্রৈঃ শিলাশিতাঃ ॥ গুরুভারসহো দিব্যঃ শাত্রবাণাং ভয়ঙ্করঃ ।
 কশ্মায়ং সায়কো দীর্ঘঃ শিলীপৃষ্ঠঃ শিলীমূখঃ (৯) ॥ বৈয়াত্রকোষে নিহিতো হেমচিত্রং-
 সক্রমহান্ । সুফলশিত্রকোষশ্চ কিঙ্কিনীসায়কো মহান্ ॥ কশ্ম হেমৎসরুর্দীব্যঃ খড়্গাঃ
 পরমনিব্রণঃ । কশ্মায়ং বিমলঃ খড়্গো গব্যে কোষে সমর্পিতঃ (১০) ॥ হেমৎসরুর্গাধুব্যো
 নৈষধ্যো ভারসাধনঃ । কশ্ম পাঞ্চনখে কোষে সায়কো হেমবিগ্রহঃ (১১) ॥ প্রমাণরূপসম্পন্নঃ

কৃত্যঃ । (৭) সর্কপারশবাঃ সর্কায়সাঃ । শূদ্রায়াং বিপ্রতনয়ে শস্ত্রে পারশবো মত ইত্যমরঃ (৮) চন্দ্র-
 বিহার্দ্ধাঃ অর্দ্ধচন্দ্রাঃ । সুবাসসঃ সুপক্ষাঃ । (৯) কশ্মায়ং সায়কো দীর্ঘঃ । শিলীপৃষ্ঠঃ শিলীমূখঃ ।
 শিলীপৃষ্ঠনামা সায়কঃ । (১০) খড়্গাশ্চ ভ্রমরশ্চৈব মূখং যশ্চ স তথাৎসরুর্মুষ্টিঃ সুফলঃ সুপত্তিকঃ
 কোষঃ প্রতিবারকঃ । কিঙ্কিনীসায়কঃ খড়্গাবিশেষঃ হেমৎসরুঃ সুবর্ণমুষ্টিঃ । গব্যে গোচর্ম্ময়ে । নৈষধ্যো
 নিষধদেশোক্তবঃ যদা নিষধঃ কঠিনঃ তন্ত কার্ধ্যো নৈষধ্যঃ নিষধঃ কঠিনে দেশে ইতি মেদিনিঃ ।
 (১১) ভারসাধনং ভারং সাধয়তীতি পাঞ্চনখে চর্ম্মকোষে ব্যাঘ্রচর্ম্মকোষে বা হেমবিগ্রহঃ হেমচিত্রো

पीतश्चाकाशसन्निभः । कश्च हेममये कोषे सूतप्ले पावकप्रभे (१२) ॥ नित्रिंशोऽह्यः
 गुरुः पीतः शैक्यः (१३) परमनिर्बर्णः । कश्चायमसितः खड्गेऽह्यो हेमविन्दुभिरावृतः ॥
 आशीविष समस्पर्शः परकाय प्रभेदनः । गुरुभारसहो दिव्यः सपत्नानां भयप्रदः ॥ निर्दिशन्
 यथातद्व्यं मया पृष्ठा बृहन्नले । विन्मयो मे परो जातो दृष्ट्वा सर्वमिदं महं (१४) ॥
 इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां विराटपर्वगुण्युत्तरगोत्रे
 आयुधदर्शने द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ * ॥

बृहन्नलोवाच ॥ यन्मां पूर्वमिहापृच्छः शत्रुसेनानिर्वर्णम् । गाण्डीवमेतं पार्थस्य लोकेषु
 विदितं धनुः ॥ सर्वायुधमहामात्रं शतकुस्तपरिष्कृतम् । एतत्तदूर्ध्वनश्चासीदगाण्डीवः परमा-

विग्रहो यश्च (१२) हेममये हेमबहले सूतप्ले शोभनतापघटिते । (१३) शैक्यो लोहविशेषः
 यथा पुरुषवयसिष्ठिमानः तेन नीयमानः शैक्यः विहङ्गिका भारवष्टिः तदवलङ्घि शिक्यमिति कोषः । (१४)
 निर्दिशन् कथयन् । आयुधवर्णनं ॥ * ॥

সুভ
ক
বিশ্ব
ক
প
স

যুধম্ ॥ যন্তুচ্ছতসহস্রেন সন্মিতং রাষ্ট্রবর্ধনম্ । যেন দেবান্নুঘ্যাংশ্চ পার্থো বিজয়তে
যুধে ॥ চিত্রমুচ্চাবচৈর্বর্নৈঃ শ্লঙ্কমায়তমব্রণম্ । দেবমানুঘগন্ধর্কৈঃ পূজিতং শাশ্বতীঃ সমাঃ ॥
এতদ্বর্ষসহস্রন্তু ব্রহ্মা পূর্বমধারয়ৎ । ততোহনন্তুরমেবাথ প্রজাপতিরধারয়ৎ ॥ ত্রীণি পঞ্চ-
শতকৈব শক্রোহনীতিক পঞ্চ বৈ । সোমঃ পঞ্চশতং রাজা তথৈব-বরুণঃ শতম্ ॥ পার্থঃ
পঞ্চ চ ষষ্টিঞ্চ বর্ষাণি শ্বেতবাহনঃ । মহাবীৰ্য্যং মহদ্বিব্যমেতদ্ধনুরনুত্তমম্ ॥ এতৎ পার্থমলং
প্রাপ্তং বরুণাচ্চারুদর্শনম্ । পূজিতং সুরমর্ত্যেষু বিভক্তি পরমং বপুঃ (১) ॥ সুপার্শ্বঃ ভীম-
সেনস্ত জাতরূপগ্রহং ধনুঃ । যেন পার্থো বিজয়ৎ কুৎস্নাং দিশং প্রাচীং পরন্তপঃ ॥ ইন্দ্রগোপক-
চিত্রঞ্চ যদেতচ্চারুদর্শনম্ । রাজ্ঞো যুধিষ্ঠিরশ্চৈতদ্বৈরাটে ধনুরুত্তমম্ ॥ সূর্য্যা ষষ্টিংস্তু সৌবর্ণাঃ
প্রভাসন্তু প্রভাসিনঃ । তেজসা প্রজ্জ্বলন্তু বৈ নকুলশ্চৈতদায়ুধম্ ॥ শলভা যত্র সৌবর্ণাস্তপ-

১৮৮

(১) এতদ্বর্ষসহস্রন্তু ব্রহ্মা পূর্বমধারয়ৎ । ততোহনন্তুরমেবাথ প্রজাপতিরধারয়ৎ । ত্রীণি পঞ্চ-
শতকৈব শক্রোহনীতিক পঞ্চ চ । সোমঃ পঞ্চশতং রাজা তথৈব বরুণঃ শতং । পার্থঃ পঞ্চ চ ষষ্টিঞ্চ

नीयविचित्रिताः । एतन्माद्रीमृतश्चापि सहदेवश्च कान्मुकम् ॥ ये हिमे क्रुरसङ्काशाः सहस्रं
 लोमवाहिनः । एतेहज्जूनश्च वैराटे शराः सर्पविषोपमाः (२) ॥ एते अलसुः संग्रामे
 तेजसा शीघ्रगामिनः । भवन्ति वीरशुक्रया ब्राह्मणः समरे रिपून् (३) ॥ ये हिमे पृथवो
 दीर्घाश्चन्द्रविश्वार्द्धदर्शनाः । एते भीमश्च निशिता रिपुक्रयकराः शराः ॥ हारिज्वर्णा ये चेत
 हेम पुङ्खाः शिताः शराः । नकुलश्च कलापोऽयं पङ्काद्गूललक्षणः (४) ॥ येनासौ
 व्यज्यं कृन्नाः प्रतीचीं दिशमाहवे । कलापो ह्येष तन्माद्रीपुत्रश्च धीमतः ॥ ये हिमे
 तान्कराकाराः सर्पपारशवाः शराः । एते चित्रक्रियोपेताः सहदेवश्च धीमतः (५) ॥ ये
 हिमे निशिताः क्षीताः पृथवो दीर्घवाससः । हेमशुक्रास्त्रिपर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥

वर्षानि श्वेतवाहनः । ततोहनसुरः ब्रह्मणोहनसुरमितार्थः । त्रीणि वर्षानि सर्पानि मिलित्वा पङ्कशु-
 वर्षानि । (२) सर्पविषोपमाः सर्पाकाराः विषवर्तीव्राह्मणः । (३) ब्राह्मणः व्रतः (४) कलापः कुण्डः ।
 पङ्काद्गूललक्षणः व्याघ्र एव लक्षणं चिह्नं यन्तु । (५) सर्पपारशवाः सर्पलौहाः सर्पच्छेदिनो वा

যশস্বয়ং শায়কো দীর্ঘঃ শিলীপৃষ্ঠঃ শিলীমূখঃ । অর্জুনশ্চৈষ সংগ্রামে গুরুভারসহো দৃঢ়ঃ ॥
 বৈয়াত্র কোষঃ সুমহান্ ভীমসেনশ্চ শায়কঃ । গুরুভারসহো দিব্যঃ শাত্ৰবাণাং ভয়ঙ্করঃ ॥
 স্নুকলশ্চিত্রকোষশ্চ হেমংসরুরমুত্তমঃ । নিদ্বিংশঃ কৌরবশ্চৈষ ধর্মরাজশ্চ ধীমতঃ ॥ যন্ত পাণ্ড-
 নখে কোষে নিহিতশ্চিত্রসীবনে । নকুলশ্চৈষ নিদ্বিংশো গুরুভারসহো দৃঢ়ঃ (৬) ॥ যশস্বয়ং
 বিপুলঃ খড়্গো গব্যে কোষে সমর্পিতঃ । সহদেবশ্চ বিদ্বানং সর্বভারসহং দৃঢ়ম্ ॥ ইতি
 শ্রীমহাভারতে—বিরাটপর্বণ্যাস্তরগোগ্রাহে উত্তরশাস্ত্রদর্শনে ত্রিচছারিংশস্তমোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥
 উত্তর উবাচ । স্তব্ধবিকৃতানীমা-শ্চায়ুধানি মহাত্মনাম্ । রুচিরানি প্রকাশস্তে পার্থানা-
 মাশুকারিণাম্ ॥ কনু স্বেদর্জুনঃ পার্থঃ কৌরব্যো বা যুধিষ্ঠিরঃ । নকুলঃ সহদেবশ্চ ভীমসেনশ্চ
 পাণ্ডবঃ ॥ সর্ব এব মহাত্মানঃ সর্বৈহমিত্রবিনাশিনঃ । রাজ্যমকৈঃ পরাকীর্য্য শ্রয়ন্তে ন

চিত্রকিয়োপেতাঃ চিত্রাঃ চিত্রক্রিয়াযোগ্যাঃ । (৬) চিত্রসীবনে চিত্রং সীবনং সূচ্যা গ্রহণং তদসম্বাদেনা
 বা যস্মিন্ কোষে ॥ * ॥

कथं कन ॥ द्रौपदी बाध पाण्डाली त्रीरुद्रं दुर्वि विश्रुता । जिता चाकैस्तदा कृष्णा तांश्चैव
 गमनम् ॥ अर्जुन उवाच । अहमस्माञ्जूनः पार्थः सतास्तारो युधिष्ठिरः । बल्लवो भीमसेनश्च
 पितुश्चे रसपाचकः ॥ अश्वक्वोऽथ नकुलः सहदेवश्च गोकुले । सैरिङ्गोऽद्रौपदीः विद्धि
 यश्वार्थे कीचका हताः ॥ उत्तर उवाच ॥ दशनामानि पार्थस्य यानि पूर्वः कृतानि मे । प्रक्रमा-
 स्तानि यदि मे श्रद्धयाः सर्वमेव ते ॥ अर्जुन उवाच ॥ हस्त तेऽहं समाचक्षे दश नामानि
 यानि मे । एकाग्रमनसो दुष्टा शूणु सर्वं समाहितः ॥ अर्जुनः कास्तनो द्विभुः किरिटी
 श्वेतवाहनः । वीभक्षुर्विजयः कृष्णः सव्यासाची धनञ्जयः (१) ॥ उत्तर उवाच । केनासि विजयो
 नाम केनासि श्वेतवाहनः । किरिटी केन नामासि सव्यासाची कथं भवान् ॥ अर्जुनः कास्तनो
 द्विभुः कृष्णो वीभक्षुरेव च । धनञ्जयश्च केनासि प्रकृहि मम तद्वतः ॥ श्रुता मे तस्य वीरस्य
 केवला नामहेतवः । तस्य सर्वं यदि मे क्रयाः श्रद्धयाः सर्वमेव ते ॥ अर्जुन उवाच ॥ सर्वान्

जनपदान् जिज्ञा विस्तृमादाय केवलम् । मध्ये धनञ्चिर्त्तमि तेनाहर्त्त्यां धनञ्जयम् ॥ अतिप्रियामि
संग्रामे यदहं युद्धदुर्शदान् । नाजिज्ञा विनिवर्त्तमि तेन मां विजयं विदुः ॥ श्वेताः काकन-
सग्राहा रथे युज्यन्ति मे हयाः । संग्रामे युध्यमानञ्च तेनाहं श्वेतवाहनः ॥ उत्तराभ्यां
पूर्वाभ्यां कास्तनीभ्यामहं षतः । जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां कास्तनः विदुः (२) ॥ पुरा
शंक्रेण मे दन्तं युध्यतो दानवर्षभैः । किरौटं मूर्द्ध्नि सूर्याभं तेनाहर्त्त्यां किरौटिनम् ॥ न कुर्यां

(२) उत्तराभ्यां च पूर्वाभ्यां कास्तनीभ्यामहं षतः । जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां कास्तनः
विदुः । हे उत्तर आभ्यां आभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां यतो यन्मादहं जातः तेन मामाहर्त्तना इति शेषः ।
काभ्यामित्याह कास्तनीभ्यां कास्तनञ्च पञ्चदशी कास्तनी नक्षत्रमपि कास्तनी कास्तनी च कास्तनी च
इत्येकशेषां कास्तनीभ्यामिति रूपं पञ्चदशी पूर्वापरा च भवति ते तं इत्याकाश्यामाह पूर्वाभ्या-
मिति एतेन पूर्वभिश्च पौर्णमासीति कथितं पञ्चपञ्च पूर्व्यां, उत्तरं पञ्चो पूर्वापरौ पञ्चकञ्चो

কর্ষ বীভৎসঃ যুধ্যমানঃ কথঞ্চন । তেন দেবমনুষ্যেষু বীভৎসুরিতি বিক্রতঃ (৩)
 উভৌ মে দক্ষিণৌ পানী গাণ্ডীবস্ত বিকর্ষণে । তেন দেবমনুষ্যেষু সবাসাচীতি মাং বিহুঃ (৪)
 স্থথিব্যাঞ্চতুরস্তায়্যাং (চতুর্ণায়্যাং) বর্ণো মে হুল্লভো যতঃ । করোমি কর্ষ গুরুঞ্চ তেন
 মামর্জুনং বিহুঃ (৫) ॥ অহং ছরাপো দুর্ধর্ষো দমনঃ পাকশাসনিঃ । তেন দেবমনুষ্যেষু
 জিফুর্নান্নাহস্মি বিক্রতঃ ॥ কৃঞ্চ ইত্যেব দশমং নাম চক্রে পিতা মম । কৃঞ্চাবদাতস্ত সদা
 প্রিয়দ্বাদালকস্ত বৈ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততঃ পার্থঃ স বৈরাটিরভ্যবাদয়-দস্তিকাৎ । অহং ভূমিঞ্জয়ো নাম . ১২৩
 নাম্নাহমপি চোত্তরঃ ॥ দিষ্ট্যা হ্বাং পার্থ পশ্যামি স্বাগতস্তে ধনঞ্জয় । লোহিতাক্ষ মহাবাহো

মাসচ্ তাবুভৌ ইতি এতেন সিংহরাশিরর্জুনঃ । (৩) বীভৎসুঃ আর্ষঃ । (৪) উভৌ মে দক্ষিণৌ
 পানী গাণ্ডীবস্ত বিকর্ষণে । তেন দেবমনুষ্যেষু সবাসাচীতি মাং বিহুঃ ॥ মম উভৌ পানী দক্ষিণবামৌ
 গাণ্ডীবস্ত বিকর্ষণে দক্ষিণাবুদারৌ সমর্থাবিত্যর্থঃ বামেনাপি তথৈব কর্ণাৎ সব্যচ্ সব্যচ্ একশেবাৎ
 সাচী কেপকঃ । (৫) চতুরস্তায়্যাম্ সমুদ্রাস্তায়্যাং ॥ * ॥ অর্জুনদর্শনম্ ॥ * ॥

[বি—১৭]

নাগরাজকরোপম ॥ যদজ্ঞানম্নবোচং হাং ক্ষন্তুমর্হসি তন্মম ॥ যতস্তয়া কৃতং পূর্বং বিচিত্রং
কর্ম ছুরম্ । ততো ভয়ং ব্যতীতং মে শ্রীতিশ্চ পরমা হ্যসি ॥ * ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে
বিরাটপর্বণ্যন্তর গোত্রহে অর্জুনবিজ্ঞানং নাম চতুশ্চত্বারিংশত্তমোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

উত্তর উবাচ । আস্থায় বিপুলং বীর রথং সারথিনা ময়া । কতমদ্যাশ্রসেহনীকমুক্তো
যাস্তাম্যমহং হুয়া ॥ অর্জুন উবাচ । শ্রীতোহস্মি পুরুষব্যাত্র ন ভয়ং বিদ্যতে তব । সর্বান্
হুদামি তে শক্রেন্ রণে রণবিশারদ ॥ স্বস্থো ভব মহাযুদ্ধে (মহাবাহো) পশ্য মাং শক্রভিঃ
সহ । যুধ্যমানং বিমর্দেহস্মিন্ কুর্বাণং ভৈরবং মহৎ ॥ এতান্ সর্বানুপাসঙ্গান্ ক্ষিপ্রমাহর
মে রথে (১) । একং চাহর নিশ্চিশং জাতরূপপরিষ্কৃতম্ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । অর্জুনশ্চ বচঃ শ্রুত্বা হুয়াবানুত্তরস্তদা । অর্জুনশ্চায়ুধান্ গৃহ
শীঘ্রমাবতরস্ততঃ ॥ অর্জুন উবাচ । অহং বৈ কুরুভির্যোৎশ্রাম্যবজ্জেষ্যামি তে পশুন ।
সংকল্পপক্ষ-বিক্ষেপং বাহুপ্রাকারতোরণম্ ॥ ত্রিদণ্ডতূণসংবাধমনেকধ্বজসংকুলম্ । জ্যাক্ষেপণং

(১) বিমর্দে যুদ্ধে । উপাসঙ্গান্ তুণীরান্ ।

ক্রোধকৃতং নেমীনিদহন্দুভিঃ ॥ নগরস্তে ময়া গুপ্তং রথোপস্থে ভবিষ্যতি (২) ॥
 অধিষ্ঠিতো ময়া সন্ধ্যো রথো গাণ্ডীবধ্বনা ॥ অজ্জয়ঃ শক্রসৈন্যানাং বৈরাটে ব্যোতু তে ভয়ম্ ॥
 উত্তর উবাচ । বিভেমি নাহমেতেষাং জানামি হাং স্থিরং যুধি । কেশবেনাপি সংগ্রামে
 সাক্ষাদিন্দ্রেণ বা সমম্ ॥ ইদন্ত চিস্তয়ন্নৈবং পরিমুহ্যামি কেবলম্ । নিশ্চয়ং চাপি দুর্শ্বৈধা
 ন গচ্ছামি কথঞ্চন ॥ এবং যুক্তাস্তরূপস্য লক্ষণৈঃ সূচিতস্য চ । কেন কৰ্মবিপাকেন
 ক্লীবমিদমাগতম্ ॥ মগ্নে হাং ক্লীববেশেন চরন্তং শূলপাণিনম্ । গন্ধৰ্বরাজপ্রতিমং দেবং
 বাপি শতক্রতুম্ (৩) ॥ অর্জুন উবাচ । ভ্রাতুর্নিয়োগাজ্জ্যেষ্ঠস্য সংবৎসরমিদং ব্রতম্ ।

(২) সংকল্পপক্ষবিক্ষেপং বাহুপ্রাকারস্তোরণম্ । ত্রিদণ্ডতুণসম্বাধমনেকধ্বজসংকুলম্ । জ্যাক্ষেপণং
 ক্রোধকৃতং নেমীনিদহন্দুভিঃ । নগরস্তে ময়া গুপ্তং রথোপস্থে ভবিষ্যতি ॥ সংকল্পো মানসং কৰ্ম স এব
 পক্ষবিক্ষেপো যস্মিন্ পক্ষঃ শাখানগরং বিক্ষেপস্তস্য বিকারঃ বাহুরেব প্রাকারস্তোরণং যস্মিন্ ত্রিদণ্ডঃ
 ত্রিবেণুঃ তুণ ইযুধিঃ তাভ্যাং সম্বাধম্ । জ্যাক্ষেপণমেব ক্রোধকৃতং কন্দলাদি যত্র । নেমী চক্রাস্তস্তস্য নিদ
 এব হন্দুভির্ষস্মিন্ । নগরং শরীরং রথোপস্থে রথোপরিভাগে গুপ্তং ভবিষ্যতি তন্মাত্মা ভৈরিতি ভাবঃ । (৩)

চরামি ব্রহ্মচর্য্যঞ্চ সত্যমেতদ্বব্রামি তে ॥ নাস্মি ক্লীবো মহাবাহো পরবান্ ধর্ম্মসংযুতঃ ।
সমাশ্রুতমুত্তীর্ণং বিদ্ধি মাং হং নৃপাশ্রয় (৪) ॥

উত্তর উবাচ । পরমোহুগ্রহো মেহদ্য যতস্তর্কো ন মে বৃথা । ন হীদৃশাঃ ক্লীবরূপা
ভবন্তি তু নরোত্তম (৫) ॥ সহায়বানস্মি রণে যুধ্যোয়মমরৈরপি । সাধবসং হি প্রনষ্টং
মে কিঙ্করোমি ব্রবীহি মে ॥ অহস্তে সংগ্রহীষ্যামি হয়াঙ্কুরথাক্কজান্ । শিক্ষিতো হস্মি
সারথ্যং তীর্থতঃ পুরুষর্ষভ (৬) ॥ দারুকো বাসুদেবশ্চ যথা শক্রশ্চ মাতলিঃ । তথা মাং
বিদ্ধি সারথ্যে শিক্ষিতং নরপুঙ্গব ॥ যশ্চ যাতে ন পশ্যন্তি তুমৌ ক্ষিপ্তং পদং পদম্ (৭) ।
দক্ষিণাং যো ধুরং যুক্তঃ স্ত্রীগ্রীবসদৃশো হংসঃ ॥ যোহয়ং ধুরং ধূর্য্যবরো বামং বহতি শোভনঃ ।
তং মন্ত্রে মেঘপুষ্পশ্চ জবেন সদৃশং হস্মম্ ॥ যোহয়ং কাঞ্চনসন্নাহঃ পার্শ্বিঃ বহতি শোভনম্ ।
সমং সৈব্যশ্চ মন্ত্রেহং জবেন বলবন্তরম্ ॥ যোহয়ং বহতি তে পার্শ্বিঃ দক্ষিণামক্ষিতো-

শুলোপলক্ষিতঃ পানিবিষ্ণতেহশ্চেতি ব্রীহাদিভাদিনি শূলপানিনঃ ছান্দসো বা স্মম । (৪) পরবান্
পরাদীনঃ । ধর্ম্মসংযুতঃ ধর্ম্মপাশবদ্ধঃ (৫) প্রতর্কঃ পরামর্ষঃ । (৬) তীর্থতঃ গুরোঃ তীর্থমুবিজুটকলে

দ্যতঃ (৮) । বলাহকাদপি মতঃ স জবে বীর্যবন্তরঃ ॥ কামেবায়ং রথো বোচুং সংগ্রামে
 ষ্টিথিবিনম্ । ক্কেমং রথমাস্থায় যোদ্ধুমর্হো মতো মম ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ততো
 বিমুচ্য বাহুভ্যাং বলয়ানি স বীর্যবান্ । চিত্রে হৃন্দুভিসন্নাদে প্রত্যমুঞ্চন্তে শুভে (৯) ॥
 কৃষ্ণান্ ভঙ্গিমতঃ কেশাংস্তত উদগৃথ্য বাসসা (১০) । অথাসৌ প্রাত্মুখো কৃষ্ণা শুচিঃ
 প্রযতমানসঃ ॥ অভিদক্ষৌ মহাবাহুঃ সর্বাঙ্গানি রথোত্তমে । উচুশ্চ পার্থঃ সর্বাণি
 প্রাঞ্জলীনি নৃপাঅজম্ ॥ ইমে স্ম পরমোদারাঃ কিঙ্করাঃ পাণ্ডুনন্দন । প্রপিপত্য ততঃ পার্থঃ
 সমালভ্য চ পাণিনা ॥ সর্বাণি মানসানীহ ভবতেত্যভ্যভাষত । প্রতিগৃহ্য ততোহঙ্গানি
 প্রহৃষ্টবদনোহ্ভবৎ (১১) ॥ অধিজ্যঃ তরসা কৃষ্ণা গাণ্ডীবং ব্যাক্ষিপদ্ধমুঃ ॥ শুশ্র

শুরাবিত্যমরঃ । (৭) যশ্চ যাতে গমনে । (৮) পার্থিং পশ্চাৎ ভাগং । অকিতোচ্চতঃ অকিতমাক্কিতং
 উচ্চতং পদং যশ্চ । (৯) বিমুচ্য ভ্যক্তা প্রত্যমুঞ্চন্তে শুভে । শুভে জ্যাঘাতবারণে পিন্ধানে
 স্বরূপবাধয়োঃ খড়্গমুষ্টিরূপেটয়োঃ । জ্যাঘাতবারণেহপি স্তাৎ তলং স্থানাভিবাধয়োঃ রিতি বিধঃ ॥

রিক্ৰিপ্যমাণশ্চ ধনুষোঃভূমহাশ্বনঃ । যথা শৈলশ্চ মহতঃ শৈলেনৈবাভিজগ্নুযা (১২) ॥
 সনির্ঘাতোঃভবন্তু মির্দিক্শু বায়ুর্কবৌ ভূশম্ । পপাত মহতী চোক্ষা দিশো ন প্রচকাশিরে ॥
 ব্রাস্তুধ্বজং ধস্তদাসীৎ প্রকম্পিতমহাদ্রুমম্ । তং শকং কুরবো রাজন্ বিক্ষোটিমশনেরিব ॥
 যদজুনো ধনুঃশ্রেষ্ঠং বাহুভ্যামাক্রিপদ্রথে ॥ উত্তর উবাচ । একস্বঃ পাণ্ডবশ্রেষ্ঠ বহুনেতা-
 শ্বহরিধান্ । কথং জ্বেষ্যসি সংগ্রামে সর্কশস্ত্রাজ্ঞপারগান্ ॥ অসহারোহসি কোন্তেয় সম-
 হারাস্ত কোরবাঃ । অতএব মহাবাহো ভীতস্তিষ্ঠামি তেঃপ্রতঃ ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ।
 উবাচ পার্থো মা ভৈষীঃ প্রহশ্ব শ্বনবস্তদা । যুধ্যমানশ্চ মে বীর গন্ধর্কৈঃ সুমহাবলৈঃ ।
 সহারো ঘোষযাত্রায়াং কস্তদাসীৎ সখা মম ॥ তথা প্রতিভয়ে তস্মিন্ দেবদানব-সংকুলে ।
 খাণ্ডবে যুধ্যমানশ্চ কস্তদাসীৎ সখা মম ॥ নিবাতকবচৈঃ সার্কিং পোলোমৈশ্চ মহাবলৈঃ ।

- (১০) ভদ্রিমতঃ কুটিলান্ । (১১) মনসানি ভবতেতি মনোমাত্রাধীনানি অর্থাৎসম্পাদকানীত্যর্থঃ ।
 (১২) অভিজগ্নুযা অভিহতবতা । * । উত্তরাজুনয়োর্বাক্যম্ । * ।

যুধ্যতো দেবরাজার্ধে কঃ সহায়স্তদাভবৎ ॥ স্বয়ম্বরে তু পাঞ্চাল্যা রাজভিঃ সহ সঙ্গরে ।
 যুধ্যতো বহুভিস্তাত কঃ সহায়স্তদাভবৎ ॥ উপজীব্য গুরুং দ্রোণং শক্রং বৈশ্রবণং যমম্ ।
 বক্রগং পাবককৈব কুপং কৃষ্ণক মাধবম্ । পিনাকপানিনকৈব কথমেতান্ন যোধয়ে ॥ রথং
 বাহয় মে শীঘ্রং ব্যেতু তে মানসো জ্বরঃ ॥ * ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে বিরাটপর্বণ্যুত্তরগোত্রহে
 উত্তরসারথ্যং নাম পঞ্চচছারিংশস্তমোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । উত্তরং সারথিঃ কৃতা শমীঃ কৃতা প্রদক্ষিণম্ । আয়ুধং সর্বমাদায়
 (ব্রাহ্মণাঃ) প্রযযৌ পাণ্ডবর্ষভঃ ॥ ধ্বজং সিংহং রথান্ত্রাদপনীয় মহারথঃ । প্রণিধায় শমীমূলে
 প্রায়াদুত্তরসারথিঃ (১) ॥ দৈবীং মায়াং রথে যুক্তাং বিহিতাং বিশ্বকর্মাণা । কাঞ্চনং
 সিংহলাঙ্গুলং ধ্বজং বানরলক্ষণম্ ॥ মনসা চিন্তয়ামাস প্রসাদং পাবকস্ত চ । স চ তচ্চিন্তিতং
 জ্ঞাত্বা ধ্বজে ভূতাগ্ৰচোদয়ৎ ॥ সপতাকাং বিচিত্রাক্রং সোপাসক্রং মহারবম্ । খাৎ পপাত
 রথে তূর্ণং দিব্যরূপং মনোরমম্ ॥ ধ্বজস্তমাগতং দৃষ্টা দক্ষিণং প্রাকরোস্তদা । রথমাস্থায়

(১) প্রণিধায় স্থাপয়িত্বা ।

বীভৎসুঃ কোস্তেয়ঃ খেতবাহনঃ ॥ বন্ধগোখাস্থলিত্রাণাঃ প্রগ্ৰহীতশরাসনঃ । ততঃ প্রায়াদ্দীর্ঘীঃ
স কপিপ্ররকেতনঃ ॥ স্বনবস্তং মহাশঙ্খঃ বলবানরিমর্দনঃ । প্রাথমম্বলমাস্থার দ্বিষতাং
লোমহর্ষণম্ ॥ ততস্তে জবনা ধূর্যা জাহুভ্যামগমন্মহীম্ ॥ উত্তরশ্চাপি সস্তস্তো রথোগচ্ছ
উপাविशत् ॥ সংস্থাপ্য চাখান् कोस्तैयः समुद्यम्य च रश्मिभिः । उত্তरश्च परिष्वज्य
प्रत्याश्वसयदजूर्नः (२) ॥ अजूर्न उवाच । माँभैश्चः राजपुत्राग्र्य ऋत्रियोऽसि परस्तप ।
कथं पुरुष-शार्दूल शक्रमध्ये विधीदसि । ऋतास्तु शङ्खशकाश्च भेरीशकाश्च पुङ्गवाः ।
कुङ्गराणाञ्च नदतां व्याटानीकेषु तिष्ठताम् ॥ स च कथमिहानेन शङ्खशकेन तीरितः ।
विषण्णरूपो विव्रस्तः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥ उত্তर उवाच ॥ ऋता मे शङ्खशकाश्च भेरी-
शकाश्च पुङ्गवाः । कुङ्गराणाञ्च नदतां व्याटानीकेषु तिष्ठताम् ॥ नैवविधं शङ्खशकः पुरा
जातु मया ऋतः । श्वङ्गश्च चापि रूपं मे दृष्टपूर्वम् न हीदृशम् ॥ धनुश्चापि निर्दोषः
ऋतपूर्वो न मे कचिৎ । अस्तु शङ्खश्च शकेन धनुषो निस्वनेन च । अमाभूषेण शकेन

(२) रश्मिभिरिति रश्मिरश्वावलहनरज्जुः प्रग्रह इति तैत्तिरीयैः । किरणप्रग्रहो रश्मी इत्यायतः ।

ভূতানাং ধ্বজবাসিনাম্ ॥ রথশ্চ চ নিনাদেন মনো মুহতি মে ভূশম্। ব্যাকুলাশ্চ দিশঃ
 সৰ্ব্বা হৃদয়ং ব্যথতীব মে ॥ ধ্বজেন পিহিতাঃ সৰ্ব্বা দিশো ন প্রতিভাস্তি মে। গাণ্ডীবশ্চ
 হি শকেন কর্ণে মে বধিরীকৃতৌ ॥ তমেবং প্রতিভাষন্তুমুত্তরং যুদ্ধতুর্গদঃ। স মুহুৰ্ত্তং
 প্রয়াতন্তু পার্থো বৈরাটিমব্রবীৎ ॥ অৰ্জুন উবাচ ॥ একান্তে রথমাস্থায় পশ্চ্যাং ধ্বমবগীড়য়।
 দৃঢ়ঞ্চ রশ্মীন্ সংযচ্ছ শব্দং শ্বাস্তাম্যাহং পুনঃ ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ। ততঃ শব্দমুপাখ্যাসী-
 দ্দারয়ন্নিব পৰ্বতান্। দ্বিষতাং হুঃখজনকং সূহৃদাং হৰ্ষবৰ্দ্ধনম্ ॥ গুহা গিরীণাঞ্চ চ তদা দিশঃ
 শৈলাংস্তথৈব চ। উত্তরশ্চাপি সংলীনো রথোপস্থ উপাविशत् ॥ তস্য শব্দস্য শকেন
 রথনেমিস্বনেন চ। গাণ্ডীবশ্চ চ ঘোষণে পৃথিবী সমকম্পত ॥ উত্তরন্তু রথে দৃষ্ট্য়া শব্দশকেন
 মোহিতম্। তং সমাখ্যাসয়ামাস পুনরেব ধনঞ্জয়ঃ ॥ দ্রোণ উবাচ ॥ যথা রথশ্চ নির্ঘোষো
 যথা মেঘ উদীৰ্য্যতে। প্রকম্পতে যথা ভূমিনৈর্ঘোহশ্চঃ সব্যসাচিনঃ ॥ শব্দানি ন প্রকাশন্তে
 ন প্রহস্যন্তি বাজিনঃ। অগ্নয়শ্চ ন ভাষন্তে সমিদ্ধান্তর শোভনম্ ॥ প্রত্যাচিত্যঞ্চ নঃ সৰ্ব্ব
 যুগা ঘোরনিদানিনঃ। ধ্বজেষু চ নিলীয়ন্তে বায়সান্তর শোভনম্ ॥ শাকুনাশ্চাপসব্যানো

वेदयस्ति महस्यम् । गोमायुरेष सेनाया रुबन्धो प्रधावति ॥ अनाहतश्च निष्क्रान्ता
महद्धेदयते भयम् । भवतां रोमकूपानि प्रहृष्टान्युपलक्षये ॥ क्रुवन् विनाशो युद्धेषु क्रत्रियाणां
प्रदृशते । ज्योतींषि न प्रकाशन्ते दारुणा मृगपक्षिणः (७) ॥ उपाता विविधा घोरानि
दृशन्ते क्रत्रुनाशनाः । विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ॥ उक्ताभिश्च प्रदीप्ताभि-
र्बाधते पृतना तव । बाहनाञ्च प्रहृष्टानि रुदन्तीव विशाम्पते ॥ उपसते च सैन्यानि
गृध्रास्तव समस्ततः । तप्यासे बाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवाणप्रपीडिताम् ॥ पराभूता च नः सेना
न कश्चिद्योक्-मिच्छति । विवर्णमुखभ्रूयिष्ठाः सर्वे योधा विचेतसः ॥ गाः संप्रस्थाप्य
तिष्ठामो व्याटानीकाः प्रहारिणः ॥ (नदीञ्ज लक्ष्म-वनारिकेतुर्जिज्ञा वयं नेष्यति चाद्यगावः ।
एषोऽङ्गनावेशधरः प्रमाथी नगाह्वयो नाम नगारिसूनूः) ॥ ० ॥ इति श्रीमहाभारते
विराटपर्वणुत्तर गोत्रहे षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

वैशम्पायन उवाच । अथ दुर्योधनो राज्ञा समरे भीष्मव्रवीत् । ज्ञोणश्च रथ-

(७) ज्योतींषि न प्रकाशन्ते चक्षुषि न प्रसन्नानि । उपातिकम् ॥ * ॥

शार्दूलः कृपणः सुमहाबलम् ॥ दुर्योधन उवाच । उक्त्वाऽयमर्थं आचार्य मया कर्णेन
 चामकृत् । पुनरेव च वक्ष्यामि न हि तृप्यामि तं ब्रुवन् ॥ पराजितैर्हि वस्तुव्यां तैश्च
 द्वादशवत्सरान् । वने जनपदेऽज्जातैरेव हि स पणो हि नः ॥ तेषां न तावन्निर्वृत्तं
 वर्तते च त्रयोदशम् । अज्जातवासो वीभत्सुरथाम्नाभिः समागतः ॥ अनिबृद्धेऽपि
 निर्वृत्ते यदि वीभत्सुरागतः । पुनर्द्वादशवर्षाणि वने वत्सुस्ति पाण्डवाः । लोभाद्वा
 ते न जानीयुरन्मान् वा मोह आविशत् । हीनातिरिक्तमेतेषां भीष्मो वेदितुर्महति ॥
 अर्थानास्तु पुनर्द्वैधे नित्यं भवति संशयः । अन्वथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति चाश्वथा ।
 स्वार्थे सर्वेऽपि मुञ्चन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ॥ उद्धरं मार्गमाणां मत्स्यानां
 युष्मत्सताम् । यदि वीभत्सुरायतस्तदा कस्यापराधूमः ॥ त्रिपत्तानां वयं हेतोर्मत्स्यान्
 षोड्मिहागताः । मत्स्यानां विप्रकारांस्तु बहूनन्मान् कीर्तयन् ॥ तेषां भयाभि-
 द्भूतानां तदन्माभिः प्रतिश्रुतम् (१) । प्रथमं तैर्गृहीतव्यां मत्स्यानां गोधनं महत् ॥

(१) विप्रकाराणि विक्रम प्रकाराणि ।

सप्तम्यामपराह्णे वै तथा नष्टैः समाहितम् (२) । अष्टम्यां पुनरश्वान्भिरादित्यशोदयः
 प्रति ॥ इमा गावो गृहीतव्या गते मंशे गवां पदम् । ते वा गावो नश्विष्यन्ति
 यदि वा ते पराजिताः ॥ अश्वान् वा हूपसङ्घाय कुर्यान्मंशेन सङ्गतम् (७) । अथवा
 तानपाहाय मंशो जनपदैः सह ॥ सर्वया सेनया सार्द्धं संवृतो भीमरूपया । आयाता
 केवलां रात्रिमश्वान् योद्धुमुपागतः ॥ तेषामेव महावीर्यः कश्चिदेवः पुरःसरः (४) ।
 अश्वान् जेतुमिहायातो मंशो वा हि श्वयः भवेत् ॥ यद्येष राजा मंशानां यदि
 वीभत्सुरागतः । सर्कैर्योद्धव्यमश्वान्भिरिति नः समयः कृतः ॥ अथ कस्यां स्थिता
 ह्येते रथे पुरुषसप्तमाः । भीमो द्रोणः कृपश्चैव विकर्णो द्रोणिरेव च ॥ सप्तान्तुमनसः

(२) समाहितं प्रतिज्ञातं । (७) ते वा गाव इत्यादि अवश्वमश्वान्भिराहवाः तं कथमेते
 पुरुषसप्तमा द्रोणादयः तिष्ठन्तीति दुर्योधनाभिप्रायः कश्चिन् प्रकारे वृत्त इत्याह ते वा गाव इत्यादि ते
 त्रिगर्भा नश्विष्यन्तीति विभक्तिव्यात्ययां यदि वा तथापि योद्धव्यं पराजिता वा अश्वान्पसङ्घाय संगम्य
 अपसङ्घायेति पार्श्वे अपगतसङ्घिः कृत्वा मंशेन विराटेन सह सङ्गतिं सङ्घिः कुर्याः तथापि योद्धव्यमिति

सर्वे काले ह्यग्निहारथाः । ताञ्च युक्ताच्छ्रयोऽस्ति तथाऽपि प्रणिधीयताम् (५) ॥
 आच्छिन्ने गोधनेऽश्वक-मपि देवेन वज्रिणा (६) । यमेन वापि संग्रामे को हास्तिनपुरं
 अजेत् ॥ शरैरेभिः प्रगुणानां भगानां गहने वने । को हि जीवेत् पदातीनां
 उवेदश्वेषु संशयः ॥ आचार्यः पृष्ठतः कृत्वा तथा नीतिर्विधीयताम् । जानाति हि मतं
 तेषां मनस्त्रासयतीव नः ॥ अर्जुने चाशु सम्प्रीतिमधिकामुपलक्षये । (ईष्टा हि पाण्डवा
 नित्य-माचार्यास्तु विशेषतः) ॥ तथाहि दृष्ट्वा वीभत्सु-मुपायास्तु प्रशंसति । यथा सेना न
 भङ्ग्यत तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ हेरिषितं ह्युपशृण्वाने द्रोणे सर्वं विघट्टितम् (७) ।
 आदेशिका महारण्ये त्रीन्ने शक्रवशङ्गताः । यथा न विभ्रमेत् सेना तथा नीतिर्विधीयताम्
 (८) ॥ (आसन्न परार्थश्च कथ्यते न्य स्वयं तथा) ॥ अश्वानां हेरिषितं श्रद्धा का प्रशंसा

तात्पर्याम् । (४) आयात्रा आगम्य । (५) तथाऽपि प्रणिधीयतां प्रवृत्तः क्रियतां । (६) अथ
 गोधने गृहीते वा वर्तते वा । (७) सर्वसैन्यमिति शेषः विघट्टितं विमर्दितं द्रोणवचनादिति भावः ।
 (८) आदेशिका महारण्ये त्रीन्ने शक्रवशः गता न विभ्रमेद्वथा सेना तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ आदेशिकाः

[वि—१८]

ভবেৎ পরে । স্থানে বাপি ব্রহ্মস্তু বা সদা হ্বেষন্তি বাজিনঃ ॥ সদা চ বায়বো বাস্তি
 নিত্যং বর্ষতি বাসবঃ । স্তনয়িত্তোশ্চ নির্ঘোষঃ শ্রয়তে বহুশস্তথা ॥ কিমত্র কার্ষ্যং
 পার্থশ্চ কথং বা স প্রশস্ততে । অন্ত্র কামাদ্বেষাদ্বা রোষাদ্বাস্মাসু কেবলাৎ (৯) ॥
 আচার্য্যা বৈ কারুণিকাঃ প্রাজ্ঞাশ্চাপায়দর্শিনঃ । নৈতে মহাভয়ে প্রাপ্তে সংপ্রষ্টব্যঃ
 কথঞ্চন (১০) ॥ প্রাসাদেষু বিচিত্রেষু গোষ্ঠীষূপবনেষু চ । কথা বিচিত্রাঃ কুর্বাণাঃ
 পণ্ডিতাস্তত্র শোভনাঃ ॥ বহুশ্চার্চ্যরূপাণি কুর্বন্তো জনসংসদি । ইষস্ত্রে চারসন্ধানে
 পণ্ডিতাস্তত্র শোভনাঃ (১১) ॥ পরেষাং বিবরজ্ঞানে মনুষ্যচরিতেষু চ । হস্ত্যশ্বরথচর্য্যাসু
 ধরোষ্ট্রাজা-বিকর্মণি (১২) ॥ গোধনেষু প্রতৌলীষু বরদ্বারমুখেষু চ । অন্নসংস্কারদোষেষু
 পণ্ডিতাস্তত্র শোভনাঃ (১৩) ॥ পণ্ডিতান্ পৃষ্ঠতঃ কৃৎস্না পরেষাং গুণবাদিনঃ ।

অবিদ্যমানান্নদেশিকাঃ । যদ্বা বিদেশীয়াঃ সেনা শক্রবশং গতা ইত্যত্র সবিসর্গপাঠে তু বয়মিত্যধ্যাহার্ষম্ ।
 (৯) অন্ত্র কামাদ্বেষাদ্বা ক্রোধাদ্বেষেতি চিরানুবন্ধী ক্রোধো ঘেবঃ তৎকণোৎপন্নো রোষঃ । (১০) আচার্য্যা
 ইত্যাদি । আচার্য্যাদয়ো বাহুল্যেনাপায়দর্শনশীলাঃ । (১১) ইষস্ত্যাসবিষয়ে । বিষয়িণো লক্ষণাৎ ।

विधीयतां तथा नीतिर्धत्वा बध्येत वै परः ॥ गावश्चैव प्रतिष्ठाप्य सेनां बृह
समस्ततः । आरक्षाश्च विधीयन्तां यत्र योऽश्वामहे परान् (१४) ॥ * ॥ इति श्रीमहाभारते—
विराटपर्वगुह्यरगोत्रहे दुर्घोषनवाक्यं नाम सप्तचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

कण्ठिवाच ॥ सर्वानायुधतो भीतान् सन्नस्तानिव लक्षये । अयुक्कमनसैश्चैव सर्वां-
श्चैवानवस्थितान् ॥ (१) यद्येष राजा मन्थानां यदि वीभत्सुरागतः । अहंमावारयिष्यामि
बेलेव मकरालयम् ॥ मम चापप्रमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् । नावृत्तिर्गच्छतामस्ति
सर्पाणां सर्पतामिव (२) ॥ रुक्मपुत्राः सुतीक्ष्णाः मुक्ता हस्तवता मया । ह्यादयस्तु शराः
पार्थं शलभा इव पादपम् (३) ॥ शराणां पुञ्जसक्तानां मोर्ख्याभिहतया दृष्टम् । शयितां
तल्लयोः शको भेर्योराहतयोरिव (४) ॥ समाहितो हि वीभत्सुर्वर्षाण्यष्टौ च पक्ष च ।

(१२) विवरज्जाने विवरः छिद्रम् । अन्नसंस्कारदोषेषु अन्नसंस्कारे पाकादिगुणे दोषे लवणार्द्राणा-
माधिक्ये (१४) आरक्षाः समस्तां परिपालकाः ॥ * ॥ दुर्घोषनवाक्यम् ॥ * ॥

(१) सर्वानायुधतः अयुक्कम्पाङ्गम् । (२) आवृत्तिर्निवृत्तिः । (३) हस्तवता लघुहस्तेन । (४)

जातमेहश्च युद्धेहस्मिन् मयि सम्प्रहरिष्यति (५) ॥ पात्रीभूतश्च कौस्तुभेयो बान्धवो
 शुणवानिव । शरौघान् प्रतिगृह्णातु मया मुक्तान् सहस्रशः ॥ एष चैव महेश्वासस्त्रिषु लोकेषु
 विश्रुतः । अहंकापि नरश्रेष्ठदञ्जुनाम्नावरः कश्चिं (७) ॥ इतश्चेतश्चनिष्पुत्रैः काङ्क्षै-
 र्गाङ्क्षु राज्ञितैः । दृश्यामद्य वै व्योम खद्योतैरिव संवृतम् (९) । अद्याहमृणमकष्यां
 पुरा वाचा प्रतिश्रुतम् । धार्तराष्ट्राय दास्यामि निहत्य समरेहञ्जुनम् ॥ (मङ्कार्ण्यु क-
 विमुक्तानां शराणां नतपर्वणाम् । कः सहेताग्रतः स्नातुमपि सदैवः सुरासुरैः) ॥
 असुराच्छिद्यमानानां पुद्धानां व्यतिनीर्याताम् । शलभानामिवाकाशे प्रचारः संप्रदृश्याताम् ॥
 ईन्द्राशमिसम्पर्शैर्महेन्द्रसमतेजसम् । अर्दयिष्यामहं पार्थमुक्ताभिरिव कुण्डलम् ॥
 रथादतिरथः शूरः सर्वशस्त्रभृतां वरम् । विवशः पार्थमादाश्रे गुरुहामिव पन्नगम् ॥
 तमग्निमिव दुर्द्धमनिशक्तिशरैरुक्त्वा । पाण्डवाग्निमहं दीप्तः प्रदहस्तुमिवाहतम् ॥ अश्ववेग-

पुष्पशक्तानां पुष्पलग्नानां । (५) जातमेहः जातेच्छुः । अञ्जुनावयवः अञ्जुनसदृश इत्यर्थः ।
 (७) अञ्जुनादवरौ नाम पुमान् कश्चिं । (९) गाङ्क्षुपक्षयुतैः ।

पुरोवाते रथोद्यन्तनस्त्रिभुमान् । शरधारो महामेघः शमयिष्यामि पाण्डवम् ॥ मन्काशुक्
विनिर्मुक्ताः पार्थमाशुविषोपमाः । शरः समभिसर्पन्तां बलीकमिव पन्नगाः । सुतेजितै
रुत्तमैः सुपीठैर्नतपर्वभिः (८) । आचितं पशु कौस्तुभं कर्णिकारैरिवाचलम् ॥
जामदग्न्याम्बरा हस्तं संप्राप्तुमृषिसत्तमां । तदुपाश्रित्य समरे युध्यन्मपि वासवम् ॥
ध्वजाग्रे वानरस्तिष्ठन् भलेन निहतो मया ॥ अद्यैव पततां भूमौ विनदन् तैरवान् रवान् ॥
शत्रोश्मया विपन्नानां भूतानां ध्वजवासिनाम् । दिशः प्रतिष्ठमानानामस्तु शक्यो दिवङ्गमः ॥
अद्य ह्यर्षोऽधनश्चाहं शल्यं हृदि चिरञ्जितम् । समूलमुद्धरिष्यामि वीर्यश्रुं पातयन् धाव ॥
हृताश्वं विरथं पार्थं पौरुषे पर्यवस्थितम् । निःश्वसन्तं यथा नाग-मद्य पशुस्तु कौरवाः ॥
कामं गच्छन्तु कुरवो धनमादाय केवलम् । रथेषु वापि तिष्ठन्तो युद्धं पशुस्तु मामकम् ॥ १० ॥
इति विराटपर्वण्युत्तरगोत्रेहे कर्णविकथनो नाम अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(८) सुतेजितैः शशादिना दिग्मलीकृतैः । सुवार्जितैरिति पाठे शोभनो वाचः पको वातो येषु
तारकादिवाहित । कर्णादिगर्जनम् ॥ १० ॥

কুপ উবাচ । সর্দৈব তব রাধেয় যুদ্ধে ক্রুরতরা মতি । অর্থানাং প্রকৃতিং বেথ
 (বেংসি) নানুবন্ধমবেক্ষসে (১) ॥ দয়া হি বহবঃ সন্তি শাস্ত্রমাশ্রিত্য চিন্তিতাঃ । তেষাং যুদ্ধস্ত
 পাপিষ্ঠং বেদয়ন্তি পুরাবিদঃ (২) ॥ দেশকালেন সংযুক্তং যুদ্ধং বিজয়দং ভবেৎ । হীন-
 কালং তদেবেহ ফলদং ন ভবত্যত ॥ দেশে কালে চ বিক্রান্তং কল্যাণায় বিধীয়তে ।
 আনুকুল্যেন কার্য্যণামস্তরং সংবিধীয়তে (৩) ॥ ভারং হি রথকারশ্চ ন ব্যবস্তুস্তি পণ্ডিতাঃ ।
 পরিচিন্ত্য তু পার্থেন সন্নিপাতো ন নঃ ক্ষমঃ (৪) ॥ একঃ কুরানভ্যরক্ষ-দেকশ্চাগ্নিমতর্পয়ৎ ।

(১) অর্থানাং প্রকৃতিং বেথ নানুবন্ধং অবেষ্মসে প্রকৃতিং মূল কারণং পশ্চাদ্ভবনমর্থাদিকম্ । (২)
 দয়া হি বহবঃ শাস্ত্রাণ্যেব কেবলাশ্রিত্য বর্জ্যমানা ইতি শেষঃ । চিন্তিতা বিমুখ্যাবধারিতাঃ সন্তীত্যশ্বয়ঃ ।
 (৩) কথং সন্তীত্যাহ তেষামিতি আনুকুল্যেন কার্য্যণামস্তরং ন বিধীয়তে । (৪) ভারং হি রথকারশ্চ
 ন ব্যবস্তুস্তি পণ্ডিতাঃ । আনুকুল্যেন দেশাদীনাং অস্তরং বিশেষঃ । আনুকুলদেশকালাদেঃ কার্য্যানুদয়াৎ
 ভারং দেশকালাপাত্রাবহাসারেণ ব্যাপারকলাপঃ রথকারশ্চ রথিনঃ ন ব্যবস্তুস্তি ন নিশ্চিন্তি পণ্ডিতা
 ইত্যপালম্ভে ভবতিথাঃ যদা কার্য্যণাং যুদ্ধাদিকার্য্যানাং কৃত্যানামস্তরং প্রস্তাবঃ আনুকুল্যেনান্যনোহনুকুল্যেন

একশ্চ পঞ্চবর্ষাণি ত্র্যক্ষচর্যমধারয়ৎ ॥ একঃ শূভদ্রামারোপ্য ষৈরথে কৃষ্ণমাহ্বয়ৎ । একঃ

সংবিধীয়তে ন তু প্রতিকুলতয়া কালে দেশে চ যুদ্ধাদীনাং প্রস্তাবঃ ক্রিয়তে, অথবার্হৈবোক্তং কালে দেশে
চ বিক্রান্তং কল্যাণায়োপকল্পতে ইতিকেচিদেবং পঠন্তি আহুপূর্ব্যা চ কার্য্যণামিত্যাদি ব্যাচকতে চ
প্রকরণাৎ হে রাধেয় কার্য্যণাং মিত্রসংগ্রহাদীনাং সংবিধানং নিষ্পাদনং আহুপূর্ব্যেন সামদানেন ভেদেন
দণ্ডনেতৃক্রমেণ বিধীয়তে ন তু প্রাগেব যুদ্ধং তেষাস্ত পাপিষ্ঠত্বমিহৈবোক্তত্বাৎ সন্ধিধানসন্ধিদৈর্বিধিনয়বিধিঃ
ন তু ভবদ্বিধৈরিত্যর্থাদিত্তি কুত ইত্যাত আহ ভারং হীত্যাদি, হি যস্মাদ্রথকারস্ত ভারং রথচক্রাদীনাং যথা-
স্থানং বিক্রাসং পণ্ডিতাঃ শাস্ত্রেণ ন ব্যবশ্রন্তি. কিন্তু রথকার এব, এতেন ভবত্তিরপি সামাদিবিধানং ন জ্ঞাতমিত্তি
তাৎপর্য্যং । অথবা রথং কারয়তীতিরথকারঃ ঘটনশ্চোপদেই। সারথিঃ তস্ত ভারং রথশ্চোপকারং পণ্ডিতা
অস্বদ্বিধা ন ব্যবশ্রন্তি অব মতাহুসারিণো বয়মিত্যর্থঃ । তর্হি কিং কর্তব্যমিত্যাশঙ্কামাহ পরিচিন্ত্য তু পার্থেন
সন্ধিপাতোন নঃ ক্ম ইতি । ইদমত্রোন্নেয়ং সামাদ্যপারৈস্তাবন্মিত্রসংগ্রহাদীনি সাধ্যস্তে ন তাবদর্জুনঃ সামসাধ্যাঃ
যতঃ ঋত্ববো যুদবশ্চৈব সামসাধ্যাঃ প্রকীর্্তিতাঃ । নাপি দানসাধ্যাঃ যতঃ ঋত্ববো লোভযুক্তাস্চ দানসাধ্যাঃ
সদা নরাঃ । নাপি ভেদসাধ্যাঃ সমুৎপন্নজানত্বাৎ, অহুৎপন্নধিয়শ্চৈব ভেদসাধ্যা নরাঃ স্মৃতাঃ । নাপি দণ্ড-
সাধ্য অনিবৃত্তোপগমত্বাৎ, এতৎ পরিচিন্ত্য পার্থেন সহ সন্ধিপাতঃ সন্ধিচো নোহস্মাকং নঃ ক্ম ন সঙ্

২১১

किरातकूपेण स्थितं शर्वमयोधयम् (५) । अश्विमेव वने कृषो हतः तार्क्ष्यामवाजिरम्
 (७) । एकश्च पक्षवर्षानि शक्रादज्ञाग्याशिक्षितः । एकः सोहयमरीन् जिहा कुरुणा
 मकरोदयशः । एको गङ्गर्षराजानं चित्रसेनमरिन्दमम् । विजिप्ये तरसा संख्ये सेनां

शुभ्र
 अ
 वि
 वि
 वि
 वि

इत्यर्थः । आशुपूर्व्येनेत्यादेरमर्थ आशुपूर्व्येण यथाक्रमं सामादीनामुपायानां किमर्जुनः सामसाध्या न
 तावकसाध्या इत्यादि पूर्ववत् । न चैवामेकतरेऽपि पक्षेऽर्जुनो वर्तते । उक्तं दूरपाति कृतद्विष्ट
 दृष्टमृष्टिर्वा बली । मह्यमांश्च बलोपेतत्वेनाशक्योऽहमर्जुनः । अतः सामाद्यापाटैररशक्योऽहम-
 मर्जुन इति सामाद्यापायः क्रमयोगेन च कर्मणां मित्रसंग्रहादिकार्याणां संविधीयते । संविधानामिति
 पाठे न च साध्यास्त्रापेक्षनीय एवायम् पार्थ इति युक्तं वैरश्रोथापितत्वात्, अतः कथंकिंनसाध्याऽहम-
 पार्थः न च युद्धादश्रो दण्डः संभवति तत्रापि न चाशु भौयः प्रतिषोगी शिखतिसाध्यात्, नापि कर्षो
 क्षुण्णित्वात्, न चाप्यश्रुथामा पार्थेन सह सञ्जात हार्दित्वात्, तस्मात् श्रोणश्रायं भारो नानुश्रु इत्यभिप्रेत्याह
 श्रायं हीति उक्तार्थः । तस्मात् श्रोण एव सम्मानदानादितिः संवर्द्धनीय इति भावः । एकैकेनेति पाठः
 नादीमान् प्रतिताति संवर्द्धनीय इति भाव सहायेनेत्यर्थः । (५) शर्वं किरातकूपिणं कुरु । (७)

প্রাপ্য সুহৃৎকায়াম্ । তথা নিবাতকবচাঃ কালকঞ্জাশ্চ দানবাঃ । দৈবতৈরপ্যবধ্যাস্তে একেন
 যুধি পাতিতাঃ ॥ একেন হি হুয়া কর্ণ কিন্নামেহ কৃতং পুরা । একৈকেন যথা তেন ভূমিপাল
 বশীকৃতাঃ ॥ ইন্দ্রোহপি ন হি ঙ্গপার্থেন সংযুগে যোদ্ধুমর্হতি । যন্তেনাশংসতে যুদ্ধং কর্তু-
 মৃত্তমতেজসা ॥ আশীবিষশ্চক্রুদ্ধশ্চ পাণিমুদ্যম্য দক্ষিণম্ । অবমৃষ্য (মুচ্য) প্রদেশিষ্ঠা দংষ্ট্রীমা-
 দাতুমিচ্ছসি (৭) । অথবা কুঞ্জরং মত্ত-মেক এব চরন্ বনে । অনকুশঃ সমাক্রহ নগরং গন্ত-
 মিচ্ছসি ॥ সমিদ্ধং পাবকঞ্চাপি স্মৃতমেদোবসাহুতম্ । স্মৃতাক্ষশ্চীরবাসান্তঃ মধ্যেনোস্তৰ্ভু-
 মিচ্ছসি ॥ আত্মানং কঃ সমুদ্যম্য কণ্ঠে বদ্ধা মহাশিলাম্ । সমুদ্রং প্রতরেদোৰ্ভ্যাং তত্র
 কিন্নাম পৌরুষম্ ॥ অকৃতান্ত্রং কৃতান্ত্রং বৈ বলবন্তঃ সুহৃৎবলঃ ॥ তাদৃশং কর্ণ ষঃ পার্শ্বং
 যোদ্ধুমিচ্ছেৎ স দুর্ন্যতিঃ ॥ অস্মাভির্হ্যেষ নিকৃতো বর্ষাণীহ ত্রয়োদশ (৮) । সিংহঃ
 পাশবিনিশ্চুক্তো ন নঃ শেষং করিষ্যতি ॥ একাস্তে পার্শ্বমাসীনঃ কুপেহগ্নিমিব সংবৃতম্ ।

কুশোহর্জুনঃ । (৭) কৃষ্ণাঃ অবমৃষ্য অভিভূষ প্রদেশিষ্ঠাসুষ্ঠানস্তরতর্জ্ঞাসুষ্ঠা (৮) নিকৃতো বর্ষিতঃ ।

अर्जुनादिभ्यवस्कन्द्य प्राप्ताः श्चो डयमुत्तमम् ॥ सह युध्यामहे पार्थिमागतं बुद्धुर्म्मदम् (२) ।
 सैन्धुस्तुर्त्तु सन्नद्धा वृट्टानीकाः प्रहारिणः । द्योगो दुर्षेयाधनो भौशो भवान् द्योगिस्तथा
 वयम् । सर्वे युध्यामहे पार्थः कर्ण मा साहसं कथाः ॥ वयम् व्यवसिताः पार्थः वज्रपाणि-
 सिबोद्यतम् । वदुथाः प्रतिबुध्यम तिष्ठेम संहता यदि । वृट्टानीकानि सैन्धानि
 यत्तास्तुर्त्तु धर्मिनः । युध्यामहेहर्जुनं सञ्च्य दानवा वासवः यथा ॥०॥ इति श्रीमहाभारते—
 विराटपर्वण्युत्तर गोत्रहे कृपवाक्यं नाम एकानपकाशस्तमोहध्यायः ॥ ० ॥

अश्वथामोवाच ॥ न च तावज्जिता गावो न च सीमास्तुरंगताः । न हास्तिनपुरं
 प्राप्तास्तु कर्ण विकथसे (१) ॥ संग्रामान् श्रुवतून् जिज्ञा लक्षा च विपुलं धनम्

(२) प्रत्यवस्कन्द्य प्राप्य । * । कृपवाक्यम् । * ।

(१) न च तावज्जिता गावो न च सीमास्तुरंगताः । न हास्तिनपुरं प्राप्तास्तु कर्ण विकथसे । अश्व-
 थामा वदति त्रिविधाः पुरुषा भवन्ति उत्तमाः मध्यमाः अधमाश्चेति ये गा जिज्ञा श्रुदेशाभिमुखाः कुर्वन्ति ते
 कर्णाः तेषां मध्येनाप्येकतरुणं विकथसे ज्ञाघसे । (२) आत्मानं गोत्रहकर्माणं व्रजानामेकमर्गा-

বিজিত্য চ পরাং সেনাং নাহঃ কিঞ্চন পৌরুষং (২) ॥ দহত্যগ্নিরবাক্যস্ত তুষ্ণীং ভাতি
 দিবাকরঃ (৩) ॥ তুষ্ণীং ধারয়তে লোকান্ বসুধা সচরাচরান্ ॥ চাতুর্কর্ণস্ত কৰ্ম্মাণি
 বিহিতানি মনীষিভিঃ । বর্গৈর্ঘদিহ কর্তব্যং যচ্চ কুর্ক্বন্ন দুয্যতি (৪) ॥ অধীত্য ব্রাহ্মণো
 বেদান্ যাজয়েত যজ্ঞেত বা । ক্ষত্রিয়ো ধনুরাশ্রিত্য যজ্ঞেচ্চৈব ন যাজয়েৎ ॥ বৈশ্যোহগ্নিগম্য
 বিস্তানি ব্রহ্মকৰ্ম্মাণি কারয়েৎ ॥ শূদ্রঃ শুক্রাষণাং কুৰ্য্যাশ্রিষু বর্গেষু নিত্যশঃ ॥ বন্দনা
 যোগবিধিভির্কৈতসীং বৃষ্টিমাস্থিতঃ (৫) ॥ বর্তমানা যথাশাস্ত্রং প্রাপ্য চাপি মহীমিমাম্ ।
 সংকুর্ক্বন্তি মহাভাগা গুরুন্ সুবিগুণানপি (৬) ॥ প্রাপ্য দ্যুতেন কো রাজ্যং ক্ষত্রিয়স্তৃষ্টি-

কৃৎ ইত্যভিপ্রায়েণাহঃ কিঞ্চন পৌরুষমিতি মহাপ্রভাবা ইতি ভাবঃ । (৩) তত্র দৃষ্টাস্তয়ন্তি পচতীত্যাগ্নি
 পচতি তুণ্ডান বিক্রেদং করোতি পচতিস্থানে দহতীতি পঠ্যতে । (৪) চাতুর্কর্ণস্ত চতুর্গাং ব্রাহ্মণাদীনাং
 মনীষিভিমর্বাদিভিঃ ব্রহ্মকৰ্ম্মাণি বেদোক্তাণি কৰ্ম্মাণি অথবা ব্রহ্মব্রহ্মাণং কৰ্ম্ম কারয়েৎ । (৫) কৈতসীং
 বৃষ্টিং প্রণতিং । (৬) গুরুন্ মহত্তমান্ প্রাপ্যোত্যয়ঃ সুবিগুণান্ শকু বন্তি জেতুমিতি শেষঃ । বর্তয়ন্ত ইতি
 পাঠে অতি বর্তয়ন্ত ইত্যর্থঃ । (৭)

मर्हति । तथानुशंसकपेण यथाशुः प्रकृतो जनः ॥ तथाभिगम्य विस्तानि को विकथे-
 द्विचक्षणः । निकृत्या वक्षणाषोणैश्चरन्वैतंसिको यथा (१) ॥ कतमद्वैरथः युद्धः
 यथाजैवीकनञ्जम् । नकुलः सहदेवः वा धनः येषां ह्यया हतम् । युधिष्ठिरो जितः
 कश्चिन् भीमो वा बलिनाः वरः । इन्द्रप्रभुः ह्यया कश्चिन् संग्रामे विजितः पुरा ।
 तथैव कतमद् युद्धः यश्चिन् कृष्णं जित्वा पुरा । एकवज्रा सभाः नीता दृष्टकर्मन्
 रजस्रला ॥ मूलमेषां महत् कृतः सारार्थी चन्दनं यथा । कर्म कारयथाः शूर (सूत)
 तत्र किं विदुरोह्रवीं (८) । यथाशक्ति मनुष्याणां काम-मालम्कयामहे । अन्वेषाकैव

तथा प्राप्तेषु तेन प्रकारेण लक्ष्मि वैतंसिकः । (८) इदानीं द्युतमायया राज्यादिहरणं आरम्भमाह
 मूलमेषां महत् कृतः सारार्थी चन्दनं यथा । कर्मकारयथाः शूर तत्र किं विदुरोह्रवीं । हे सूत राधेय
 कर्ण एषां पाण्डवानां मूलमाद्यम् पितृकं राज्यं कृतः हिमः द्युतेनापहृतमित्यर्थः । यथा सारार्थी चन्दनं कृतंति
 तथा युष्माभिः कृतमिति यो ह्यस्यारोह्रपणिगतो भागः अथवा रसः सारो गच्छे वा धनं वा किञ्च कर्म कार-
 यथाः दुर्योधन द्वारा सम्पत्तितां वेष पतैरस्त नीत्रमित्यादिभिर्वाक्यैः द्यौपद्याः दास्युः कर्मकारयथाः कारित-

सद्धानामपि कौटपिपीलिकैः ॥ द्रौपद्यास्तुः परिक्लेशः न क्लृप्तः पाण्डवोऽर्हति । ऋयाय
 धार्तराष्ट्रानां प्राहृतुतो धनञ्जयः (२) ॥ हं पुनः पण्डितो भूषा वाचं वक्तुमिहेच्छसि ।
 वैरास्तुकरणेो क्षिणुर्न नः शेषस्करिष्यति ॥ नैव देवान् गन्धर्वास्त्रुरान् च राक्षसान् ।

पक्षापक्षेभ्योऽप्ययः ।

वानसि अङ्गागमाभावश्चन्दसः । तत्र चास्तिनपुरे दूत्यादि वृक्षास्ते वृक्षे विदुरोऽर्हनागतवेदितः किमत्रवीं दुर्षो
 धनोऽर्हन्थानां मूलमित्यवधारय इति विदुरवाक्यः श्रूयति तात्पर्याम् । एतच्च कूटीभविष्यति । मूलमाद्य-
 शिकार्थश्रौरिति कोषः । सारो बलेस्त्रिरांशेऽपि शक्रे पुंसि जले धने इति मेदिनी । कुत्रापि भीष्मवचनां
 सारं गोधनमादाय पच्छस्तमवलोक्य पार्थश्रोत्ररः प्रतिवचनमिति-दृश्य तत्र पाठैश्च वं मूलमेषां महं क्लृप्तं
 सारार्थी चन्दनं यथा । कर्मकार इवाधीरस्तत्र किं विदुरोऽर्हवीं । अत्र चाद्यमर्थः, मूलमादीकारणमेषां
 अश्वदीयवनवासदिदुःखानां दुर्षोधनम् । अथवा एषां सैन्ध्यानां मूलं प्रधानं तमेव क्लृप्तं भविष्यामि इति
 शेषः । द्वितकाशी भविष्यामीति वा, यथा वनं प्रविष्टः कश्चिद् वृक्षाणां मध्ये सारार्थी बहुमूल्यार्थी वृक्षान्त्तान्
 विहाय चन्दनमेव छिनत्ति किमभिरन्नाभिनर्कृतैरिति भावः । तन्मां प्रथमैतरनयः वन्मादयं दुर्षोधनः
 कर्मकार इव रिष्टिकारः अधीरोऽपण्डितश्चकलो वा यतो भीष्मादीन् विहाय स्वप्राणरक्षापरः पलायते ।

२११

[वि-१२]

भयादिह न युध्यत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ यं वमेवोहितिसंक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति ।
 वृक्षं गरुडवेगेऽ वा विनिहत्या तमेव्यति (१०) ॥ वृषो विशिष्टं वीर्येण
 धनुष्यमरराट्समम् । वासुदेवसमः युद्धे तं पार्थः को न पूजयेत् ॥ दैवेन
 दैवः युध्यत मानुषेण तु मानुषम् । अस्त्रेणास्त्रं समाहृत्वा कोऽर्जुनेन समः पुमान् ॥
 पुत्रादनन्तरं शिष्य इति धर्मविदो विदुः । एते नापि निमित्तेन प्रियो द्रोगस्त
 पाण्डवः ॥ यथा ह्यमकरोर्द्यूत-मिल्लप्रसूः यथा—हरः (११) । यथा नैषीः सभां कृषां
 तथा युध्यन् पाण्डवम् ॥ अयस्ते मातुलः प्रोज्जः क्वात्रधर्मस्तु कोविदः । द्यूतदेवी
 गार्कारः शकुनिर्ध्यातामिह ॥ नाक्कान् क्किपति गाण्डीवः न कृतं द्वापरं न च । जलतो
 निशितान् बाणांस्तुक्कान् क्किपति गाण्डीवम् (१२) ॥ नहि गाण्डीव-निर्मुक्ते गार्ङ्गुपत्राः

तदिति तत्र दूतकाले सभायां किं विदुरो नात्रवौ किं नाभिहितं परमपण्डितेन विदुरेण हर्षेयाधनो
 हनर्थानां मूलमित्यावधारय । लज्जितां गुरुपादानां क्रोधानो वैरकृत् पुमानिति भावः । (२) कृत्तुं
 सोढुं । (१०) निपतिष्यति निश्चयेन गमिष्यति । गरुडो वा वाशक इवार्थे (११) यथाहरः धेनुहरः

স্বতেজনাঃ । অস্তরেষবতিষ্ঠন্তে গিরীগামপি দারণাঃ ॥ অস্তকঃ পবনো মৃত্যুস্তথাগ্নির্বিড়বামুখঃ ।
 কুর্য়্যুয়েতে কচিচ্ছেষঃ ন তু ক্রুদ্ধো ধনঞ্জয়ঃ ॥ যথা সভায়াং দ্যুতং স্বঃ মাতুলেন
 সহাকরোঃ । তথা যুধ্যস্ব সংগ্রামে সৌবলেন সুরক্ষিতঃ ॥ যুধ্যস্তাং কামতো যোধা
 নাহঃ ষোৎশ্চে ধনঞ্জয়ম্ । মৎশ্চো হ্যস্মাভিরাযোধো যদ্যাগচ্ছে-দগবাংপদম্ * । ইতি
 শ্রীমহাভারতে বিরাটপর্বণ্যুত্তরগোত্রহেহশ্বখাম ভৎসনবাক্যং নাম পঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ ॥*

ভীষ্ম উবাচ ॥ সাধু পশ্যতি বৈ জ্ঞোণঃ কৃপশ্চ সাধু পশ্যতি । কর্ণস্তু ক্ষত্রধর্ম্মেণ যথাবদ্-

কর্ণঃ যুদ্ধে হুর্ষ্যোধনমাহ (১২) পুনরপ্যুপহসন্নাহ নাক্কান্ ক্ৰিপতি গাণ্ডীবং ন কৃতং ছাপরং ন চ ।
 ছগতো নিশিতান্ বাণান্ তীক্ষ্ণান্ ক্ৰিপতি গাণ্ডীবম্ । গাণ্ডীবমজ্জুর্নধনুঃ অক্ষান্ পাশকান্ ন ক্ৰিপতি
 যেন শকুনিদ্বারা জ্ঞেযাতীতিতাবঃ, ন ছাপরং সংশয়ং তৎকারিণং বা শরং ক্ৰিপতি এবং তর্হি সংশয়মব্যর্থং ।
 কিং ক্ৰিপতিত্যাহ বাণানিতি নিশিতান্ শাণেন তনুকৃতান্ অতএব তীক্ষ্ণান্ । কৃতং যুগেহলমর্থে চেতি
 যেদিনী । ছাপরৌ যুগসংশয়াবিত্যমরঃ । কৃতমেকং কক্ষং ছাপরং দ্বিতীয়কং ন ক্ৰিপতীত্যর্থঃ ॥ ন কৃতং ন
 প্রথমং ন ছাপরং ন দ্বিতীয়পরং কিন্তু নিশিতান বাণান ইত্যর্থো বা ॥ * ॥ অশ্বখামবাক্যম্ ॥ * ॥

योक्नुमर्हति ॥ आचार्यो नाभियोज्यः पुरुषेण विज्ञानता । देशकालौ तु संग्रेह्या
योक्त्वामिति मे मतिः (१) ॥ यश्च सूर्यासमाः पक्ष सपत्नाः स्याः प्रहारिणः । कथमभ्यासये
तश्च न प्रमुह्येत पण्डितः ॥ स्वार्थे सर्वे विमुह्यन्ति येऽपि धर्मविदो जनाः ॥ तस्माद्भ्रातृन्
ब्रवीम्येत्तद्वाक्येन यदि रोचते ॥ कर्णे हि यदबोचत्वां तेजःसंजननाय तत् ॥ आचार्य-
पुत्रं क्रमतां महत् कार्यमुपस्थितम् ॥ नायं कालो विरोधस्तु कोऽस्तुरे समुपस्थिते । क्रमव्यं
भवता सर्वमाचार्येण कृपेण च ॥ भवतां हि कृतान्त्रयां यथादित्ये प्रभा तथा । यथा
चन्द्रमसो लक्ष्मीः सर्वथा नापकृष्यते ॥ एवं त्वत्सु ब्राह्मण्यं ब्रह्माङ्गं प्रतिष्ठितम् । चत्वार
एकतो वेदाः क्रान्तेमेकत्र दृश्यते ॥ नैतत्समस्तमुत्तरं कश्चिन्निदमुत्तुष्टम् । अत्र
भारताचार्यां सपुत्रादिति मे मतिः ॥ ब्रह्माङ्गं चैव वेदाश्च नैतदत्र दृश्यते । अत्र
भारताचार्यां द्रोणां पुरुषसत्तमां ॥ वेदास्तुश्च पुराणानि इतिहासं पुरातनम् ।
आमदग्यामते राजन् को द्रोणादधिको भवेत् ॥ आचार्यपुत्रं क्रमतां नायं कालः

(१) नाभियोज्यो न केष्व्याः नाभियोज्य इति वा पाठः ।

স্বভেদনে । সৰ্ব্বং সংহত্য যুধ্যামঃ পাকশাসনিমাগতম্ ॥ বলস্ত্য ব্যসনানীহ যানু্যক্তানি
 মনীষিভিঃ । মুখ্যো ভেদো হি তেষাস্তু পাপিষ্ঠো বিছৃষাং মতঃ ॥ অশ্বখামোবাচ ॥
 নৈব গ্ৰাম্যমিদং বাচ্যমস্মাকং পুরুষৰ্ষভ । কিন্তু রোষপরীতেন গুরুণা ভাষিতা গুণাঃ ॥
 শত্রোরপি গুণা বাচ্যা দোষা বাচ্যা গুরোরপি । সৰ্ব্বথা সৰ্ব্বযত্নেন পুত্রে শিষ্যে হিতং
 বদেৎ ॥ ছৰ্ষোধান উবাচ ॥ আচার্য্য এষ ক্ষমতাং শাস্তিরত্র বিধীয়তাম্ । আক্ষিপ্যমাণে
 তু গুরৌ তদ্ভৃক্তং রোষকারিতম্ (২) ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ততো ছৰ্ষোধানো দ্রোণঃ
 ক্ষময়ামাস ভারত । সহ কর্ণেন ভীষ্মেণ কৃপেণ চ মহাত্মনা ॥ দ্রোণ উবাচ ॥ ষদেব
 প্রথমং বাক্যং ভীষ্মঃ শাস্তনবোহব্রবীৎ । তেনৈবাহং প্রসন্নোহস্মি নীতিরত্র বিধীয়তাম্ ॥
 যথা ছৰ্ষোধানঃ পার্থং নোপসর্পতি সঙ্গরে । সাহসাদ্যদি বা মোহাস্তথা নীতিবিধীয়তাম্ ॥
 বনবাসে হানিবৃন্তে দর্শয়েন্ন ধনঞ্জয়ঃ । ধনং বা লভমানোহত্র নাদ্য তং ক্ষমতম্ ৷ যথা
 নায়ং সমাযুধ্যে(ঞ্জ্যা)দ্ধার্ত্তরাষ্ট্রিঃ কথঞ্চন । যথা চ ন পরাজহাস্তথা নীতিবিধীয়তাম্ ॥ উক্তং

(২) অভিষহ্মানে গুরৌ তদ্ভৃক্তং রোষকারিতমিতি তদেবাচার্য্যক্ষেপণং বৃক্তং যস্মিন্ বোধকারিতমিদম্ ।

দুর্ঘোথেনেনাপি পুরস্তাদ্বাক্যমীদৃশম্ । তদনুশ্ৰুত্যাগাঙ্গৈয় যথাবদন্তু মর্হসি (৩) ॥ ০ ॥ ইতি
শ্রীমহাভারতে—বিরাটপর্বাণান্তরগোগ্রাহে দ্রোণবাক্যে একপঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ ॥ ০ ॥

ভীষ্ম উবাচ । কালতস্তাত যুজ্যন্তে মূহূর্তাশ্চ দিনানি চ । অর্দ্ধমাসাশ্চ মাসাশ্চ
নক্ষত্রানি গ্রহাস্তথা (১) ॥ ঋতবশ্চাপি যুজ্যন্তে তথা সংবৎসরাণ্যপি । এবং কালবিভাগেন
কালচক্রং প্রবর্ততে (২) ॥ তেষাং কালাতিরেকেন জ্যোতিষাঞ্চ ব্যতিক্রমাৎ । পঞ্চমে পঞ্চমে

(৩) হীনাতিরিক্তমেতেষাং ভীষ্মো বেদিতুমর্হতীতি উক্তং দুর্ঘোথেনেন হীনাতিরিক্তত্বং নির্ভাগস্ত
মূহূর্তস্ত কালস্ত মুখ্যয়া বৃত্ত্যা ন খটতে কিন্তুপচারেণ । দ্রোণবাক্যং ।

(১) তথৈব স্তুটীকরোতি । কালতস্তাতযুজ্যন্তে মূহূর্তাশ্চ দিনানি চ ইত্যাদিনা মূহূর্ত ইত্যপলক্ষণং
নিমেষাদয়োহপিবিজ্ঞেয়াঃ । হে তাত দুর্ঘোথন এতে মূহূর্তাদয়ঃ সংবৎসরাস্তাঃ কালতঃ কালেন যুজ্যন্তে
কালেন সংবদ্ধা ইত্যর্থঃ । (২) ততো মূহূর্তাদিভেদাৎ কালোহপি ভিদ্যতে ইত্যপচারবীজমিতি তাৎপর্যং,
এতদ্ব্যক্তং ভবতি নিমেষাদিব্যবহারঃ কালেন তাবৎ বিগুণঃ, তথাহি চক্রঃপশ্চচলনাদিক্রিয়াভেদেন ভিদ্যতে,
অতএবাহ এবং কালবিভাগেন কালচক্রং প্রবর্ততে ইতি এবং ক্রমেণ কালবিভাগেন মূহূর্তাদিভেদেন

वर्षे षो मासावुपचीयतः ॥ तेषामप्याधिका मासाः पञ्च च द्वादशरूपाः । त्रयोदशानां
वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः (७) ॥ सर्वे यथावच्छरितः यद्वदेभिः प्रतिश्रुतम् । एवमे-
तद्भवः ज्ञात्वा ततो वीभत्सुरागतः ॥ सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः ।
येषां युधिष्ठिरो राजा कश्चाद्वर्षेऽपराधुयुः ॥ अङ्कुराश्चैव कोस्त्येयाः कुतवस्तुश्च दुष्करम् ।
न चापि केवलं राज्यमिच्छेयुस्तैर्ह्युपायतः ॥ तदैव ते हि विक्रास्तु-मीयुः कौरवमन्दनाः ।
धर्मपाशनिबद्धास्तु न चेलुः कत्रियव्रताः (४) ॥ तच्चानृतमिति ध्यायेद् यः स गच्छेत्
पराभवम् । वृणुमर्षणं पार्था नानृतस्तु कथञ्चन ॥ प्राप्ते काले तु प्राप्स्यः नोऽसृजेयु-

कालचक्रं कालसमूहः प्रवर्तते इति । चक्रः कोषे पुमान् क्लीबं ब्रह्मे सैत्तरथाङ्गयोरिति मेदिनी ।
(७) कालातिरेकेन कालाधिकेन । पञ्चमे पञ्चमे वर्षे षो मासावुपचीयतः । एषामप्याधिका मासाः
पञ्च च द्वादशरूपाः । त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे वर्तते मतिः । उपचीयतः उपचीयेते चान्दसं
परस्मैपदं । उपचीयते इति पाठे त्रिङ्ङात्तङो भवन्तीति द्विवे एकवचनं एतेनाष्टादशाहोरात्रोत्तर-
वर्षासाधिकद्वादशवत्सैरत्रयोदशवर्षाणि भवन्तीति संक्षेपः । (४) विक्रास्तुमीयुः अङ्कुरं किञ्च धर्मरञ्जु-

নর্ষভাঃ । অপি বজ্জভূতা গুপ্তং তথাবীৰ্য্যা হি পাণ্ডবাঃ । প্রতিযুধ্যম সময়ে সৰ্বশস্ত্ৰ-
ভূতাং বরম্ । তস্মাদ্যদত্র কল্যাণং লোকে সস্তিরনুষ্ঠিতম্ ॥ তথা বিধীয়তাং শীঘ্রং মা নো
হর্থোহভ্যাগাৎ পরম্ । ন হি পশ্যামি সংগ্রামে কদাচিদপি কৌরব (৫) ॥ একাস্তসিদ্ধিং
রাজেন্দ্র সংপ্রাপ্তো হি ধনঞ্জয়ঃ ॥ সংপ্রবৃত্তে তু সংগ্রামে ভাবাভাবৌ জয়াজয়ৌ (৬) ।
অবশ্যমেকং স্পৃশতো দৃষ্টমেতদসংশয়ম্ ॥ তস্মাদযুদ্ধাবচরিতং কৰ্ম বা ধৰ্মসংহিতম্ (৭) ।
ক্রিয়তামাশু রাজেন্দ্র সম্প্রাপ্তো হি ধনঞ্জয়ঃ ॥ হুর্যোধন উবাচ । নাহং রাজ্যং প্রদাস্ম্যামি
পাণ্ডবানাং পিতামহ । যুদ্ধাবচরিতং যত্র তচ্ছীঘ্রং সংবিধীয়তাম্ ॥ ভীষ্ম উবাচ । অত্র
বা মামিকা বুদ্ধিঃ শ্রয়তাং যদি রোচতে । সৰ্বথা হি ময়া শ্রেয়ো বক্রব্যং কুরুনন্দন ॥
ক্ষিপ্রং বলচতুর্ভাগং গৃহ্য গচ্ছ পুরং প্রতি । ততোহপরশচতুর্ভাগো গাঃ সমাদায় গচ্ছতু ॥
বয়স্কর্কেন লৈগ্নেন প্রতিযোৎসাম পাণ্ডবম্ । অহং দ্রোণশ্চ কর্ণশ্চ অশ্বখামা কৃপস্তুথা ।
প্রতিযোৎসাম বীভৎসুমাগতং কৃতনিশ্চয়ম্ । মৎস্রং বা পুনরায়াত-মাগতং বা শতক্রতুম্ ।

সংবদ্ধা ন চলিতবস্তো নিয়মাদিতি ভাবঃ । (৫) অভ্যাগাৎ গচ্ছেৎ । (৬) ভাবাভাবৌ জীবিত-

अहमावारयिष्यामि बेलैव मकरालयम् । वैशम्पायन उवाच । तद्वाक्यं कुरुते तेषां
 भीष्मेणोक्तं महात्मना (८) । तथाहि कृतवान् राजा कौरवाणामनन्तरम् ॥ तीक्ष्णः प्रस्थाप्य
 राजानं गोधनं तदनन्तरम् । सेनामुख्यान् व्यवस्थाप्य बृहत्तं संप्रचक्रमे ॥ तीक्ष्ण
 उवाच । आचार्यो मध्यतस्तिष्ठ-कृष्णात्मा तु सव्यतः । कृपः शारदतो धीमान् पार्थं रक्तु
 दक्षिणम् ॥ अग्रतः सूतपुत्रस्तु कर्णस्तिष्ठतुदंशितः । अहं सर्वं सैश्वर्यं पश्चात् क्षान्त्वामि
 पालयन् ॥ • ॥ इति विराटपर्वणुत्तरगोत्रेह तीक्ष्णसैश्वर्याहे द्विपक्षाशत्रुसोऽध्यायः ॥ * ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं व्यूढेष्वनीकेषु कौरवेयैर्महारथैः । उपायादर्जुनसूर्णं
 रथघोषेण नादयन् ॥ ददृशुस्तु ध्वजाग्रं वै शुश्रुवुश्च रथस्वनम् । दोधुयमानश्च भ्रुशः
 गाञ्जीवश्च च निम्बनम् ॥ ततस्तु सर्वमालोक्य द्रोणो वचनमब्रवीत् । महारथमनुप्राप्तुः
 दृष्ट्वा गाञ्जीवध्वनिम् ॥ द्रोण उवाच । एतद्ध्वजाग्रं पार्थश्च दूरतः सम्प्रकाशते । एषघोषः

मरणे । (१) दृष्टं निश्चितं युद्धावचरितं युद्धोचितं । (८) कुरुते कर्तव्यं । * । तीक्ष्णवाक्यम् । * ।

সজলদো(জো) রোরবীতি চ বানরঃ (১) ॥ এষ তিষ্ঠন্ রথশ্ৰেষ্ঠে রথী রথবরপ্রণুং (২) ।
 উৎকর্ষতি ধনুঃ শ্রেষ্ঠং গাণ্ডীবমশনিশ্বনম ॥ ইমৌ হি বাণৌ সহিতৌ পাদয়োর্মধ্যবস্থিতৌ ।
 অপরৌ চ ব্যতিক্রান্তৌ কর্ণৌ সম্পৃশ্য মে শরৌ ॥ নিৰ্বর্ত্য চ বনে বাসং কুত্বা
 কৰ্ম্মাতিমানুষম্ । অভিবাদয়তে পার্থঃ শ্রোত্রে চ পরিপৃচ্ছতি ॥ চিরদৃষ্টোহয়মস্মাভিঃ
 প্রজ্ঞাবান্ বান্ধবপ্রিয়ঃ । অতীব জলিতো লক্ষ্ম্যা পাণ্ডুপুত্রো ধনঞ্জয়ঃ ॥ রথী শরী চারুতনী
 নিষঙ্গী শঙ্খী পতাকী কবচী কিরীটী । খড়্গী চ ধ্বজী চ বিভাতি পার্থঃ শিখী ঘৃতক্ষুগ্ভি-
 রিবাঙ্গ্যসিক্তঃ ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ । ততোহর্জুনঃ কুরান্ দৃষ্ট্বা সংগ্রামে সমবস্থিতান্ ।
 তৎকালসদৃশং বাক্যং মৎস্বপুত্রমভাষত ॥ অর্জুন উবাচ । ইষুপাতে চ সেনায়াং হয়ান্
 সংযচ্ছ সারথে (৩) । যাবন্নিরীক্ষে সৈন্তেহস্মিন্ কাসৌ কুরুকুলাধমঃ ॥ সৰ্বানশ্চাননাদৃত্য
 দৃষ্ট্বা তমভিমানিনম্ । তস্ম্য মূর্ছিন্ পতিষ্যামি তত এতে পরাজিতাঃ ॥ এষ ব্যবস্থিতো

(১) এষ ঘোষঃ সজলদ ইতি জলদো মেঘঃ উট্টৈচছাৎ তেন সহ বর্ততে বানরঃ । সজলজ ইতি
 পাঠে জলজঃ শব্দস্তৎসহিতঃ এষ পার্থঃ । (২) রথবরপ্রণুং রথবরক্ষেপকঃ । (৩) সংযচ্ছ স্থিরান্ কুরু ।

ज्योष ज्योषिष्ठ तदनस्तुरम् । भीष्मः कृपश्च कर्णश्च महेश्वरौ व्यवस्थिताः ॥ राजानं नात्र
पश्यामि गाः समादाय गच्छति । दक्षिणं मार्गमास्थाय शक्रे जीवपरायणः ॥ उन्मृज्यतज्जथा-
नीकं गच्छ यत्र सुषोधनः । तत्रैव योऽंशे वैराटे नास्ति युद्धं निरामिषम् (४) ॥ षं (जिष्वा)
इहा विनिवर्तिष्ये गाः समादाय वै पुनः । पश्चादेते प्रयातव्य इति मे वर्तते मतिः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तः स वैराटिर्हयान् संशम्य यत्नतः । निशम्य च ततो रश्मीन् यत्र
ते कुरवो गताः ॥ अचोदयत्ततो बाहान् यतो ह्यर्योधनो गतः (५) ॥ उन्मृज्य
रथवंशस्तु प्रयाते श्वेतवाहने (६) । अभिप्रायं विदिश्वान्तु ज्योषो वचनमत्रवीं ॥
नैषोऽस्तुरेण राजानं वीभेश्वः स्थातुमिच्छति (७) । तस्य पार्थिवं ग्रहीष्यामो ज्वेनाति-
प्रयात्तः ॥ नह्येनमतिसंक्रुद्ध-मेको युध्येत संयुगे । अष्टौ देवाः सहस्राकाः कृष्णाश्च
देवकी सुताः ॥ आचार्यास्त सपुत्राश्च भारद्वाजान्नहारथाः ॥ किं नो श्वावः करिष्यान्ति

(४) निरामिषं निरुपादानं उपादानेऽपि चामिषमिति कोषः । (५) रश्मीन् प्रग्रहान् बाहान् अश्वान् (६)
रथवंशं रथसमूहं पुंसि वंशः कुले वेणो पृष्ठावस्ववर्णयोरिति वेदिनिः (७) नैषोऽस्तुरेण

ধনং বা বিপুলং তথা । দুর্ঘোষাধনঃ পার্শ্বজলে পুরা নোরিব মজ্জতি (৮) ॥ তথৈব গহ্বা
 বীভৎসুর্নাম বিশ্রাব্য চান্ননঃ । শলভৈরিব তাং সেনাং শরৈঃ শীঘ্রমবাকিরং ॥ কীর্যমাণাঃ
 শরৌষেষু যোধান্তে পার্শ্বচোদিতৈঃ । অপশ্চান্নাবতাং ভূমিমস্তুরীক্ষং পতত্রিভিঃ ॥ তেষামা-
 পততাং যুদ্ধে নাপযানেহভবন্নতিঃ (৯) । শীঘ্রমেব পার্শ্বস্থ পূজয়ন্তি স্ম তে তদা ॥ ততঃ
 শঙ্খ প্রদক্ষৌ স দ্বিষতাং লোমহর্ষণম্ । বিফার্য চ ধনুঃশ্রেষ্ঠং ধ্বজে ভূতান্চচোদয়ং ॥
 তস্য শঙ্খস্য শকেন রথনেমিস্বনেন চ । গাণ্ডীবস্য চ শকেন পৃথিবী সমকম্পত ॥ অমা-
 নুষাণাং সর্বেষাং ভূতানাম্ ধ্বজবাসিনাম্ । উর্দ্ধং পুচ্ছান্ বিধুয়ান্না রেভমাণাঃ সমস্ততঃ
 (১০) ॥ গাবঃ প্রতিশ্চবর্তন্তু দিশমাস্থায় দক্ষিণাম্ ॥ * ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে—বিরাট-
 পর্কণ্যাক্তরগোগ্রহে গোনিবর্তনং নাম ত্রিপঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

রাজানং এষ দুর্ঘোষাধনং বিনা ন স্নাতুমর্হতীত্যর্থঃ । (৮) পুরা নোরিব ইতি অতিনিকটে বা প্রয়াতে
 নিকটে বা স্নাদিত্তি কোষঃ । (৯) অপযানেন পলায়নেন । (১০) রেভমাণাঃ শকং কুর্বাণাঃ পাঠান্তর
 যবস্যাম্ ॥ * ॥ গোনিবর্তনম্ ॥ * ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ स शक्रसेनासुरसा प्रगुदय गान्ता विजित्याथ धनुर्द्धराग्राः । दुर्योधा-
 धनायाभिमुखः प्रयातो मञ्जु राजः प्रियमाचिकीर्षुः ॥ गोषु प्रयातेषु ज्वेन मञ्जुान्
 किरीटिनः कार्याकृतक मदा । दुर्योधाधनायाभिमुखः प्रयातः कुरुप्रवीराः सहसाहभिपेतुः ॥
 तेषामनीकानि बहूनि गाढः वृष्टानि दृष्ट्वा बहुलध्वजानि । मञ्जु पुत्रः द्विषतां निहन्ता
 वैराटिमाम्ब्र्य ततोह्रुवाच ॥ एतेन तूर्णः प्रतिपादयैतान् श्वेतान् हयान् काकनरश्मि-
 योक्तान् (१) । ज्वेन सर्वेण कुरु प्रयत्न-मासादयेयः रथसिंहवन्दम् ॥ गजो गजेनेव
 मया दुरात्मा योक्तुः समाकाङ्क्षति सूतपुत्रः । तमेव मां प्रापय राजपुत्र दुर्योधापा-
 श्रयज्ञातदर्पम् ॥ ततो हयैर्वातजवैर्बृहद्भिः पुत्रो विराटश्च सुवर्णकक्षैः । व्यध्वंसय-
 क्षुब्धधिनामनीकं ततोह्रवहं पाण्डवमाजिमध्ये ॥ तं चित्रसेनो विशिथैर्विपाठैः संग्राम-
 जिच्छक्रसहो जयन्त । प्रत्यादृष्युर्भारतमापतन्तुः महारथाः कर्णमभीप्समानाः ॥ ततः स
 तेषां पुरुषप्रवीरः शरासनाच्छिः शरवेगतापः । त्रतंरथाना-मदहं समन्यु-र्बनं यथाग्निः

(१) एतेन वरुणा काकनरश्मियोक्तान् योक्तु वरुनरश्मिप्रग्रह ।

[वि—२०]

কুরুপুত্রবাণীঃ । তস্মিন্শ্চ যুদ্ধে ভূমলে প্রবৃন্তে পার্থঃ বিকর্ণোহতিরথঃ রথেন । বিপাঠবর্ষণে
কুরুপ্রবীরো ভীমেন ভীমানুজমাসসাদ ॥ ততো বিকর্ণস্ত ধনুর্বিদকৃষ্য জাম্বুনদাত্রেয়ো-
পচিতং দৃঢ়জ্যম্ । অপাতয়ন্তঃ ধ্বজমস্ত মথ্য-চ্ছিন্নধ্বজঃ সোহভ্যপয়াজ্জবেন ॥ তং শত্রু-
বানাং গণবাধিতারং কশ্মানি কুর্বন্ত-মমানুবাণি । শক্রস্তপঃ কোপমমৃষ্যমাণঃ সমর্দয়ৎ
কুর্শ্বনথেন পার্শ্বম্ (২) ॥ স তেন রাজ্ঞাতিরথেন বিদ্ধো বিগাহমানো ধ্বজিনীঃ কুরুণাম্ ।
শক্রস্তপং পঞ্চভিরাস্ত বিদ্ধো ততোহস্ত সূতং দশভির্জঘান ॥ ততঃ স বিদ্ধো ভরতর্ষভেণ
বাণেন গাত্রাবরণাতিগেন । গতাসুরাজৌ নিপপাত ভূমৌ নগো নগাশ্চাদিব বাতকৃগ্নঃ (৩) ॥
নরর্ষভাস্তে তু নরর্ষভেণ বীরা রণে বীরতরেণ ভগ্নাঃ । চকম্পিরে বাতবশেন কালে
প্রকম্পিতানীব মহাবনানি ॥ হতাস্ত পার্থেন নরপ্রবীরাঃ ভূমৌ যুবানঃ সুষুপুঃ সুবেশাঃ ।
বসুপ্রদা বাসবতুল্যবীৰ্য্যাঃ পরাজিতা বাসবজেন সংখ্যে ॥ সুবর্ণকাঞ্চায়সবর্শ্বনদ্ধা নাগা যথা

(২) কুর্শ্বনথেন শরবিশেষেণ । (৩) নগো নগাশ্চাদিবেতি পর্কতাশ্চক্ৰাৎ বৃক্ষ ইবেত্যর্থঃ
বাতকৃগ্নাঃ বাতপ্রতাঃ ।

হৈমবতাঃ প্রবৃদ্ধাঃ । তথা স শক্রন্ সমরে বিজিহ্নে গাণ্ডীবধন্য পুরুষপ্রবীরঃ ॥ চচার
 সংখ্যে বিদিশো দিশশ্চ দহ্নিবাগ্নির্ধ্বনমাতপাস্তে । প্রকীর্ণপর্ণানি যথা বসন্তে বিশাতয়িছা
 পবনোহ্নুদাংশ্চ ॥ স তান্ সপত্নান্ বিকিরন্ কিরিটী চচার সংখ্যেহ্তিরথোরথেন ।
 শোণাশ্ববাহন্ত হরান্নিহত্য বৈকর্তনভ্রাতুরদীনসত্বঃ ॥ একেন সংগ্রামজিতঃ শরেণ শিরো
 জহরাস্তু কিরীটমালী । তস্মিন্ হতে ভ্রাতরি সূতপুত্রো বৈকর্তনো বীৰ্য্যমথাদধানঃ ॥
 প্রগৃহ্য দস্তানিব নাগরাজ্ঞো নরর্ষভং ব্যাস্ত্র ইবাভ্যধাবৎ । স পাণ্ডবং দ্বাদশভিঃ পৃষৎকৈ-
 বৈকর্তনঃ শীঘ্রমথাজঘান (৪) ॥ বিব্যাধ গাত্রেষু হয়াংশ্চ সর্বান্ বিরাটপুত্রঞ্চ করে নিজয়ে ॥
 তমাপত্যস্তঃ সহস্রা কিরিটী বৈকর্তনং বৈ তরসাহ্ভ্যাপেত্য । প্রগৃহ্য বেগান্ন্যপতজ্জবেন নাগং
 গুরুস্থানিব চিত্রপক্ষঃ ॥ তাবুত্তমো সর্বধর্ষুর্ধ্বরাগাং মহাবলৌ সর্বসপত্নসাহৌ ॥ কর্ণস্ত
 পার্ধস্ত নিশম্য যুদ্ধং দিদ্ক্ষমাণাঃ কুরবোহ্বেতস্তুঃ ॥ স পাণ্ডবস্তূর্ণমুদীর্গকোপঃ কৃতাগসঃ
 কর্ণমুদীক্ষ্য হর্ষাৎ । ক্ষণেন সাশ্বং সরথং সকেতু-মস্তুর্দধে ঘোরশরৌঘবৃষ্ট্যা ॥ ততঃ প্রবৃদ্ধাঃ

(৪) পৃষৎকৈর্বাণৈঃ কর্ণরথং প্রাপ্যেতি শেষঃ ।

সরথাঃ সনাগাঃ যোধা বিনেত্ৰ্ভরতর্ষভাগাম্ । অস্তর্হিতা ভীষ্মমুখাঃ সহাশ্বাঃ কিরীটিনা কর্ণ-
 রথে পৃষৎকৈঃ ॥ স চাপি তানর্জ্জুনবাহুমুক্তাঙ্কুরাঙ্কুরৌঘৈঃ প্রতিহত্য কর্ণঃ । তস্মৌ মহাজ্ঞা
 সধমুঃ সবাণঃ সবিষ্ফুলিক্কাইগ্নিরিবাশু কর্ণঃ ॥ ততস্তু জজ্ঞে তলতালশকঃ সশত্বেভেরীপণব-
 প্রণাদঃ । প্রক্ষেড়িতজ্যা তলনিষনস্তং বৈকর্তনং পূজয়তাং কুরুণাম্ ॥ উদ্ধৃতলাঙ্গুলমহা-
 পতাকধ্বজোত্তমং সাকুলভীষয়স্তম্ । গাণ্ডীবনির্ঘোষকৃত প্রণাদং কিরীটিনং বীক্ষ্য ননাদ কর্ণঃ
 (৫) ॥ স চাপি বৈকর্তনমর্দয়িত্বা সাস্বং সমূতং সরথং পৃষৎকৈঃ । তমাববর্ষ প্রসভং কিরিটী
 পিতামহং দ্রোণকৃপৌ চ দৃষ্ট্বা ॥ স চাপি পার্থং বল্হভিঃ পৃষৎকৈ-বৈকর্তনো মেঘ ইবাভ্যবর্ষৎ ॥
 তথৈব কর্ণক কিরীটমালী সংচ্ছাদয়ামাস শিতৈঃ পৃষৎকৈঃ ॥ তয়োঃ স্মৃতীক্ষ্মান্ সৃজতোঃ
 শরৌঘান্ মহাশরৌঘান্ধবিবর্কনে রণে । রথৌ বিলগ্নাবিব চন্দ্রসূর্য্যৌ ঘনাস্তুরেণাথ দদর্শ
 লোকঃ ॥ অথাশুকாரী চতুরো হয়াংশ্চ বিব্যাধকর্ণৌ নিশিতৈঃ কিরীটিনঃ । ত্রিভিষ্ট

(৫) উদ্ধৃতলাঙ্গুলমহাপতাকং ধ্বজোত্তমং সাকুলভীষয়স্তম্ । গাণ্ডীবনিহ্নাদকৃতপ্রণাদং কিরীটিনং
 বীক্ষ্য ননাদ কর্ণঃ । ধ্বজোত্তমংকিরীটিনক দৃষ্ট্বা উদ্ধৃতলাঙ্গুলমহাপতাকং উদ্ধৃতমূর্কক্ষিপ্তংঘনাস্তুরেণাথ তদেব

যস্তারমমৃষ্যমাণো বিব্যাধ তুর্গং ত্রিভিরশ্চ কেতুম্ ॥ ততোহভিবিদ্ধঃ সমরাবমর্দী প্রবোধতঃ
 সিংহ ইব প্রমুগ্ধঃ । গাণ্ডীবধ্বা প্রবরঃ কুরুণা-মজিন্ধগৈঃ কর্ণমিয়ায় জিষ্ণুঃ ॥ শরাস্ত্র-
 বৃষ্ট্যাভিহতো মহাত্মা প্রাচুশ্চকারাতি মনুষ্যকর্ম্ম । প্রাচ্ছাদয়ৎ কর্ণরথং পৃষৎকৈ-লৌকানি-
 মান্ সূর্য্য ইবাংগুজালৈঃ ॥ স পাণ্ডবং দ্বাদশভিঃ পৃষৎকৈ-বৈকর্ত্তনঃ শীঘ্রমুপাজঘান । বিব্যাধ
 গাত্রেষু হয়াংশ্চ সর্বান বিরাটপুত্রঞ্চ করে নিজরে ॥ স হস্তিনেবাভিহতো গজেন্দ্রঃ প্রমুগ্ধ
 ভল্লঃশিশিতান্নিষঙ্গাৎ । আকর্ণপূর্ণঞ্চ ধনুর্বিফুষ্য বিব্যাধ বাণৈরথ স্মৃতপুত্রম্ ॥ অথাস্ত
 বাহুকশিরোলস্যাটং গ্রীবাং রথান্নানি পরাবমর্দী । স্থিতস্ত বাণৈর্ঘূধি নির্বিভেদ গাণ্ডীব
 মুক্তৈরশানি প্রকাশৈঃ ॥ স পার্থমুক্তৈর্বিশিখৈঃ প্রণুনো গজো গজেনেব জিতস্তরসী । বিহায়
 সংগ্রামশিরঃ প্রয়াতো বৈকর্ত্তনঃ পাণ্ডববাণতপ্তঃ ॥ ০ ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে—বিরাট-
 পর্ষণ্যস্তরগোগ্রাহে কর্ণাপঘান নাম চতুঃপঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ ॥ * ॥

মহাপতাকা যশ্চ ধ্বজোত্তমশ্চ সাকুলং যথা স্রাস্তথা ভীষয়ন্তঃ বিন্দুলোপ আর্ষঃ । শেষঃ স্মগমঃ ॥ * ॥
 কর্ণাপঘানম্ ॥ * ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ অপযাতে তু রাধেয়ে দুর্ঘোধানপুরোগমাঃ । অনীকেন যথা শ্বেন
শরৈর্দাদিস্ত পাণ্ডবম্ (১) ॥ বহুধা তস্য সৈন্যস্য বাঢ়স্তাপততঃ শরৈঃ । অধারয়ত বেগং
স বেলেব তু মহোদধেঃ ॥ তস্য প্রহস্ত বীভৎসুঃ কৌন্তেয়ঃ শ্বেতবাহনঃ । দিব্যমস্ত্রং
বিকুর্বাণঃ প্রত্যায়াত্রথসস্তমঃ ॥ যথা রশ্মিভিরাদিত্যঃ প্রচ্ছাদয়তি মেদিনীম্ । তথা
গাণ্ডীবনির্মুস্তৈঃ শরৈঃ পার্থো দিশো দশ ॥ ন রথানাং ন চাশ্বানাং ন গজানাং ন বর্মণাম্ ।
অনিবিদ্ধং শিতৈর্বাণৈরাসৌদ্যঙ্গুলমস্তুরম্ ॥ দৈবযোগাচ্চ পার্থস্য হয়ানামুস্তরস্য চ । শিক্কা-
শিল্লোপপন্নহাদস্ত্রাণাঞ্চ পরিক্রমাৎ ॥ বীর্ঘ্যবস্ত্বং দ্রুতধাগ্র্যং দৃষ্ট্বা জিষ্ণোরপূজয়ন্ ।
কালাগ্নিমিব বীভৎসুঃ নির্দহন্তুমিব প্রজাঃ ॥ নারয়ঃ প্রেক্ষিতুং শেকুর্জলন্তুমিব পাবকম্ ।
তানি গ্রস্তাশ্বনীকানি রেজুরর্জুনমার্গণৈঃ ॥ শৈলং প্রতি নবাত্রাণি ব্যাশ্বানীবার্করশ্মিভিঃ ।
অশোকানাং বনানীব ফুল্লানি কুসুমৈঃ শুভৈঃ ॥ রেজুঃ পার্থশরৈস্তদ্বদা সৈন্যানি ভারত ।
স্রজোহর্জুনশরৈঃ শীর্ণং শুভ্যৎ পুষ্পং হিরণ্ময়ম্ ॥ ছত্রানি চ পতাকাশ্চ খে দধার সদাগতিঃ ॥

(১) আর্দ্রস্ত ব্যাধিতবস্ত্বঃ ।

অবলত্রাসনাক্রান্তাঃ পরিপেতুর্দিশো দশ । রথাক্রদেশানাদায় পার্থচ্ছিন্নযুগা হয়াঃ । কর্ণ-
কঙ্কবিষাণেষু অস্তর্বেষ্টেষু চৈব হ । মর্শ্বশ্বঙ্গেষু চাহত্যাপাতয়ৎ সমরে গজান্ ॥
কৌরবাগ্র্যগজানাস্ত শরীরৈর্গতচেতসাম্ । ক্ষণেন সংবৃত্তা ভূমির্মৈঘৈরিব নভস্তলম্ ॥ যুগান্ত-
সময়ে সর্বং যথা স্থাবরজঙ্গমম্ । কালক্রয়মশেষেণ দহত্যাগ্রশিখঃ শিখী । তদ্বৎ
পার্থো মহারাজ দদাহ সমরে রিপূন্ ॥ ততঃ সর্বাশ্রতেজোভি-ধ্বনুষো নিঃশ্বনে
চ । শকেনা-মানুষাণাঞ্চ ভূতানাং ধ্বজবাসিনাম্ ॥ ভৈরবং শকমত্যাগ্রং বানরশ্চ
চ কুর্ষতঃ । দৈবারিপাচ্চ বীভৎসু-স্তস্মিন্দৌর্যোধনে বলে ॥ ভয়মুৎপাদয়ামাস
বলবানরিমর্দিনঃ । অভিজ্ঞানীয়মাজ্জায় বৈরাটিঃ পার্থমব্রবীৎ (২) ॥ উত্তর উবাচ ॥
ব্রধশক্তিমমিত্রাণাং প্রাগেব নিপতদ্ভুবিঃ । সোহপয়াৎ সহসা পশ্চাৎ সাহসাচ্চাত্যাপে-

(২) বহুধা তন্তু সৈন্তস্ত ব্যুৎপাততঃ শরৈঃ । অভিজ্ঞানীয়মাজ্জায় বৈরাটিরিদমব্রবীৎ । বহুধা
নানাপ্রকারেণ ব্যুৎপাত শরৈঃ শরদ্বারেণাপততঃ আগচ্ছতঃ সৈন্তস্ত অভিজ্ঞানীয়ং চিহ্নমাজ্জায় আ সমস্তাৎ

যিবান্ ॥ শরত্রাতৈঃ স্ত্রীক্লান্তৈঃ সমাদিষ্টৈঃ খগৈরিব । অর্জুনস্ত খমাবব্রে লোহিত-
প্রাশনৈঃ খগৈঃ ॥ অত্র মধ্যে যথার্কস্তু রশ্ময়স্তিগ্নতেজসঃ । দিশাসু চ তথা রাজসংখ্যাতাঃ
শরাস্তদা ॥ সকৃদেবানতং শেকুরধমভ্যাসিতুং পরে । অলভ্যঃ পুনরশ্বৈস্তু রথাং সোহতি-
প্রপাদয়েৎ ॥ তে শরা দ্বিষ্টশরীরেষু যথৈব ন সমঞ্জিরে । দ্বিড়নীকেষু বীভৎসোর্ন সমঞ্জৈ
রথস্তদা ॥ স তদ্বিক্ষোভয়ামাস হুরাতিবলমঞ্জসা । অনস্তভোগো ভুজগঃ ক্রীড়ন্নিব
মহার্ণবে ॥ অশ্রুতো নিত্যমত্যর্থঃ সর্বমেবাতিগস্তথা । অশ্রুতঃ শ্রুতে ভূতৈ-ধ'নুর্ঘোষঃ
কিরীটিনঃ ॥ সমুতাস্তত্র মাতঙ্গাঃ বাণৈরন্নাস্তুরাস্তরে । সংবৃতাস্তেন দৃশুস্তে মেঘা ইব
গভস্তিভিঃ ॥ দিশোহনুভ্রমতঃ সর্বাঃ সব্যদক্ষিণমশ্রুতঃ । সততং দৃশুতে যুদ্ধে সায়কাসন-
মণ্ডলম্ ॥ পতন্ত্যরপেষু যথা চক্ষুষি ন কদাচন । নালক্ষ্যায়ু(যু) শরাঃ পেতুস্তথা গাণ্ডীব-
ধ্বনঃ ॥ মার্গো গজসহস্রশ্চ যুগপদগচ্ছতো বনে । যথা ভবেৎ তথা জজ্ঞে রথমার্গঃ কিরীটিনঃ ॥
নূনং পার্থজয়ৈষিৎসাক্রঃ সর্বামরৈঃ সহ । হস্ত্যশ্মানিত্যমশ্রুস্ত পার্থেন নিহতাঃ পরে ॥
স্বস্তমত্যর্থমহিতান্ বিজয়ং তত্র মেনিরে । কালমর্জুনরূপেণ সংহরন্তুমিব প্রজাঃ ॥ কুরুসেনা-

शरीराणि पार्थे नैवाहताशुपि । सेदुः पार्थहतानीव पार्थकर्मामुशासनात् ॥ षष्ठीनाः
 शिरांसीव द्विषच्छीर्षाणि सोऽह्वयात् । अबनेषुः कुरूणां हि वीर्याण्यर्जुनजाद् भयात् ॥
 अर्जुनानिलतिरानि वनाञ्छुनविद्विषाम् । चक्रुर्लोहितधाराभिर्धरणीः लोहितान्तराम् ॥
 लोहितेन समायुक्तैः पांसुभिः पवनोद्धूतैः । बभूवुर्लोहितान्तरं भ्रममादित्यरश्मयः ॥
 सार्कं च तत्कणेनासीत् सक्यायामिव लोहितम् । अप्यस्तुं प्राप्य सूर्योऽपि निवर्तेत न
 पाण्डवः ॥ तान् सर्वान् समरे शूरः पौरुषे समवस्थितान् । दिव्यैरश्वैरचिन्त्यात्मा सर्वा-
 सार्च्छुद्धनुर्धरान् ॥ स तु द्रोणं त्रिसप्तत्यां क्रूरप्राणां समार्पयत् । दुःसहं दशतिर्वाणैर्द्रो-
 णिमष्टाभिरेव च ॥ दुःशासनं द्वादशभिः कृपं शारद्वतं त्रिभिः । भीष्मं शास्तनवं षष्ठ्या
 राजानकं शतेन ह । कर्णकं कर्णिना कर्णे विव्याध परवीरहा ॥ तस्मिन् विद्धे महेश्वासे कर्णे
 सर्वान्द्रकोविदे । हताश्वभूते विरथे ततोऽहनीकमभज्यत ॥ तत् प्रभगं बलं दृष्ट्वा पार्थ
 मात्तिष्ठितः पुनः । अतिज्ञानाय कोऽश्वेयं वैराटिरिदमब्रवीत् ॥ आश्वारु कचिरं जिष्णोरथं
 सारथिना मया । कतमद् याम्त्रसेहनीकमुक्तेः । याम्त्राम्यहं ह्वया । अर्जुन उवाच ।

লোহিতাশ্বমরিষ্টং যং বৈয়াস্মনুপশাসি (৩) । নীলাং পতাকামাশ্রিত্য রথে তিষ্ঠন্তমুত্তর ।
 কুপশ্চৈতদনীকাগ্র্যং প্রাপয়শ্চৈতদেব মান্ । এতশ্চ দর্শয়িষ্যামি শীত্বাস্ত্রং দৃঢ়ধ্বিনঃ ॥
 কমণ্ডলুর্ধ্বজ্রে যশ্চ শাতকৌন্তুময়ঃ শুভঃ । আচার্ঘ্য এষ হি দ্রোণঃ সর্বশস্ত্রভূতাং বরঃ ॥ সদা
 মমৈষ মাশ্চ সর্বশস্ত্রভূতামপি । সুপ্রসন্নঃ মহাবীরঃ কুরুশ্বৈনং প্রদক্ষিণম্ ॥ অত্রৈব
 চাবরোহৈন-মেব ধর্ম্মঃ সনাতনঃ ॥ যদি মে প্রথমং দ্রোণঃ শরীরে প্রহরিষ্যতি ॥ ততোহশ্চ
 প্রহরিষ্যামি নাশ্চ কোপো ভবেদिति ॥ অস্ত্রাতিদূরে চ ধনু-ধ্বজাগ্রে যশ্চ দৃশ্যতে ॥
 আচার্ঘ্যশ্চৈষ পুত্রো বৈ অশ্বখামা মহারথঃ । সখা মমৈষ মাশ্চ সর্বশস্ত্রভূতামপি ॥
 এতশ্চ কং রথং প্রাপ্য নিবর্তেথাঃ পুনঃ পুনঃ ॥ য এষ তু রথানীকে সুবর্ণকবচারুতঃ ॥
 সেনাগ্রোণ তৃতীয়েন ব্যবহার্যেণ তিষ্ঠতি (৪) ॥ যশ্চ নাগো ধ্বজাগ্রেহসৌ হেমকেতন-

প্রকারেণ স্নাত্বা বৈরাটিরিদং বক্ষ্যমাণমত্রবীদিত্যবধঃ । অভিজ্ঞানীর অভিজ্ঞানং বিপশ্যস্বজ্ঞানং তন্তৈ
 হিতং ইতি ব্যুৎপত্ত্যা । (৩) অরিষ্টং চিহ্নং ।

(৪) সেনাগ্রখানেন তৃতীয়েন ভাগেন । ব্যবহার্যেণ যুদ্ধযোগেন ।

সংবৃতঃ । যুতরাষ্ট্রাশ্রয়ঃ শ্রীমানেষ রাজা সুরোধনঃ ॥ এতশ্চাভিমুখং বীর যথং পর-
 রথাক্রমম্ । প্রাপয়শ্চৈষ রাজা হি প্রমাতী যুদ্ধদুর্ন্দদঃ ॥ এষ দ্রোণশ্চ শিষ্যাণাং শীভ্রাজ্ঞঃ
 প্রথমো মতঃ । এতশ্চ দর্শয়িষ্যামি শীভ্রাজ্ঞঃ প্রথমং রণে ॥ নাগকক্ষা তু কচিরাধ্বজাগ্রে
 যশ্চ তিষ্ঠতি । এষ বৈকর্ন্তনঃ কর্ণো বিদিতঃ পূর্বমেব তে ॥ এতশ্চ রথমাশ্রায় রাধেয়শ্চ
 দুরাশ্রনঃ । যন্তো ভবেথাঃ সংগ্রামে স্পর্ধিতে হি সদা ময়া ॥ যন্তু নীলামুসারেণ পঞ্চ-
 তারেণ কেতুনা । হস্তাবাপী বৃহদ্ধয়া রথে তিষ্ঠতি । বীৰ্যবান্ (৬) ॥ যশ্চ তারাক-
 চিত্রোহসৌ রথে ধ্বজবরঃ স্থিতঃ । যশ্চৈতৎ পাণ্ডুরং ছত্রং বিমলং মুন্ধিতিষ্ঠতি ॥ মহতো
 রথবংশশ্চ নানাধ্বজপতাকিনঃ । বলাহকাগ্রে সূর্য্যো বা য এষ প্রমুখে স্থিতঃ (৬) ॥
 হৈমংচন্দ্রার্কসংকাশং কবচং যশ্চ দৃশ্যতে । জাতরূপং শিরস্ত্রাণং মনস্ত্রাসয়তীব মে ॥ এষ

- (৫) যন্তু নীলামুসারেণ পঞ্চতারেণ কেতুনা । হস্তাবাপী বৃহদ্ধয়া রথে তিষ্ঠতি বীৰ্যবান্ । নীলঃ
 কক্ষঃ অমুসারঃ পতাকা যশ্বিন্ । পঞ্চতারাঃ কৃত্রিমা যত্র হস্তাবাপী শরযুষ্টিমান্ বংশশ্চ প্রমুখে ইত্যগ্রিমেষাধরঃ ।
 (৬) যনাগ্রে সূর্য্যে বা মেঘস্তোপরি সূর্য্য ইব বাশক উপমায়াম্ । অবকছো নিয়ামতঃ ।

शास्त्रनवो भीष्मः सर्वेषां नः पितामहः । राजश्रिया प्रवृक्षश्च दुर्घोषनवशाशुगः ॥
पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् । एतेन युधामानुषु यत्तुः संघच्छ मे हयान्
(१) ॥ ततोऽभ्यवहदव्याघ्रो वैराटिः सव्यासाचिनम् । यत्रातिष्ठत् कृपो राजन् योऽंशु-
मानो धनञ्जयम् ॥ इति विराटपर्वण्युत्तरगोत्रेह अर्जूनवाक्यं नाम पक्षपक्षाशस्तमोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच । तान्नीकान्शुदृश्यास्तु कुरूणामुग्रधृषिनाम् । संसर्पन्ते यथा मेघा
घर्षास्ते मन्दमारुताः ॥ अभ्यासे बाह्विनस्तुः समारुटाः प्रहारिणः । भीमरूपाश्च मातङ्गा-
स्तोमराक्षुशचोदिताः ॥ महामात्रैः समारुटाविचित्रकवचोज्ज्वलाः ॥ ततः शक्रः सुरगणैः
समारुह्य सुदर्शनम् । (१) सर्वान् देवान् समारोप्य वैदुर्याफलकाश्रितम् । सहोपायास्तदा
राजन् विश्वाग्निमरुताङ्गैः ॥ तद्देवशक्रगक्रर्वमहोरगसमाकुलम् । सुशुभेऽव्भ्रविनिम्बुक्तं

(१) पश्चादेष प्रयातव्यो न मे विघ्नकरो भवेत् । अयमाशयः एव भीष्म सर्वथा दुर्जनः एतेन
सहयुद्धमानुषु सामांतेन युद्धेन विघ्नः श्रांतश्चाच्छेषेऽनेन सह योद्धव्यमिति ।

(१) पश्चादनन्तरं सुदर्शनः सुदर्शन नामधेयम् ।

ग्रहाणामिव मण्डलः ॥ अज्जाणाक बलस्तुवाः मनुष्येषु प्रयुज्जताम् (२) ॥ तत घोरः महद-
युद्धः कृपाञ्जनसमागमे । द्रष्टुमत्यागता देवा विमानैः शै पृथक् पृथक् । शतः शत-
सहस्राणां यत्र ह्युणा हिरण्मयी (३) । मणिरत्न मयी चाग्रा प्रसादमुपधारयन् ॥ ततः काम-
गमं दिव्याः सर्वरत्नविभूषितम् (४) विमानं देवराजस्य सुशुभे खेचरं शुभम् ॥ तत्र
देवाञ्जयस्त्रिंशत्त्रिंशति सहवासवाः (५) गङ्गर्वा राक्षसाः सर्पाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ तथा
राजा वसुमना बलाकः सुप्रतर्दनः । अष्टकश्च शिविशैचव यथातिर्हृषो गयः ॥ मनुः पुरुर-
वुर्भानुः कृपाश्वः सगरौ नलः । विमाने देवराजस्य समदृशस्तु सुप्रभाः ॥ अग्नेरौशस्तु
सोमस्तु वरुणस्तु प्रजापतेः । तथा धातुर्विधातुश्च कुबेरस्तु यमस्तु च ॥ अलमुषोऽग्र-
सेनानां गङ्गर्बस्तु च तुशुरोः । यथाभागं यथोद्देशं विमानानि चकाशिरै ॥ सर्वदेव-

(२) प्रयुज्जताः प्रयुज्यामानानाम् । (३) शतं शतसहस्राणां कोटिष्विन् विमाने ह्युणा सुशुभाः
हिरण्मयी हिरण्मयाः । (४) उपधारयन् अवधारयन् । (५) तत्र देवाञ्जयस्त्रिंशत्त्रिंशति तत्र विमाने ञ्जयस्त्रिंश-
द्वान्शामित्याः एकादशकक्षाः अष्टौ वसवः द्वाविंशतिवित्यर्थः ॥

[वि—२१]

निकारांश्च सिद्धांश्च परमर्षयः (७) । अर्जुनश्च कुरूणां यक्षः प्रष्टुमुपागताः ॥ दिव्यानां
 तत्र माल्यानां गङ्गाः पुण्याथ सर्वशः । अस्यैव वसन्त्यादौ रुक्माणामिव पुष्पिणाम् (९) ॥
 आतपत्राणि वासांसि क्षत्रांश्च व्यजनानि च । तत्र रत्नानि देवानां समदृशुस्तु तिष्ठताम् ॥
 उपामाम्यञ्जो भौमः सर्वं व्याप्तुं मरीचिभिः । दिव्यान् गङ्गानुपादार वायुर्घोषानसेवत ॥
 अभासितमिवाकाशं चित्ररूपमलङ्कृतम् सम्पतद्भिःस्थितैश्चापि नानारत्नावभाषितैः ॥
 विमानैर्विविधैश्चित्तैरूपानीतैः सुरोत्तमैः ॥ बद्धभङ्गुत्ते तत्र विमानसुः सुरैर्वृतः ।
 विभ्रन्मालां महातेजाः पद्मोत्पलसमावृताम् ॥ विभ्रंजमानो बलभृन्नात्प्यं सुत-
 माहवे ॥ * ॥ इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि देवागमने षट्षण्णशतमोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ दृष्ट्वा व्याटान्नीकानि कुरूणां पाण्डुनन्दनः । तत्र नैराटिमामञ्ज्या
 पार्थो वचनमब्रवीत् ॥ अर्जुन उवाच । जाम्बूनदमयी वेदी ध्वजे यश्च प्रकाशते । तस्य
 दक्षिणतो याहि कृपः शारदतो यतः । वैशम्पायन उवाच । धनञ्जयवचः श्रुत्वा वैराटिस्त्वरित-

(७) देवनिकाया देवसमुहाः । (९) पुष्पिणां विकासमानानाम् इंद्रादीनामागमनम् । * ।

सुता । हरान् अतसकाशान् हेमतागुनचोदयत् (१) ॥ आशुपूर्व्या चरुसुत्र आश्विन रथमुत्तमम् ।
 आहिणोच्छ्रसकाशान् कुपितानिव तान् हरान् ॥ स गच्छा कुरूसेनायाः समीपं हरकोविदः ।
 पुनरावर्षयामास तान् हरान् वातरंगसः ॥ अदक्षिणमुपावृत्य मण्डलं सव्यमेव च । कुरून्
 सम्योहरामास मांश्रुं यानेन तद्विं (२) ॥ कृपस्य रथमाश्विन वैराटिरकुतोत्तमः ।
 अदक्षिणमुपावृत्य तस्यै तच्छात्रतो बली ॥ ततोर्जुनः शङ्खवरं देवदत्तं महाश्वनम् ।
 अदक्ष्यौ बलमाश्विन नाम विश्वाय चाश्वनः ॥ तस्य शक्यो महानासीद् ध्यायमानश्च क्षिणुना ।
 तथा वीर्यावता सम्ये पर्वतस्यैव दीर्यातः ॥ पूजयाकक्रिरे शङ्खः कुरवः सहसैनिकाः ।
 अर्जुनेन समाश्रितः शतधा वरं दीर्याते ॥ दिव्यमावृत्य शक्यं निवृत्तः शुक्रवे पुनः । सृष्टौ
 मधवता वज्रः प्रपतन्निव पर्वते ॥ एतस्मिन्नसुरे वीरो बलदर्पसमन्वितः । अमृष्यामाणस्तं
 शक्यं कृपः शारङ्गस्तथा ॥ अर्जुनं प्रति संरक्तो युक्ताथी स महाबलः । महोदधिजमादार
 दक्ष्यौ वेगेन वीर्यावान् (३) ॥ स तु शक्येन लोकांस्त्रीनावृत्य रथिनां वरः । धनुरादार

(१) हेमतागुनं हेमालकारान् । (२) मांश्रुं वैराटिः । (३) महोदधिजं शक्यम् ।

সুমহাজ্জ্যাশক-মকরোত্তদা ॥ তৌ রথৌ সূর্যাসঙ্কাশৌ যোৎসমানৌ মহাবলৌ । শারদাবিব
 ক্রীমুতো ব্যরোচেতাং ব্যবস্থিতৌ ॥ ততঃ শারদ্বতসূর্ণং পার্থং দশভিরাস্তুগৈঃ । বিব্যাধ
 পরবীরয়ং নিশিতৈর্শ্মভেদিভিঃ ॥ পার্থোহপি বিক্রতঃ লোকে গাণ্ডীবং পরমাসুধম্ ।
 বিকৃষ্য চিক্কেপ বহুন্নারাচান্শ্মভেদিনিঃ ॥ তানপ্রাপ্তা-স্থিতৈর্বাণৈর্নারাচান্ রক্তভোজনান্ ।
 কৃপশ্চিচ্ছেদ পার্থস্য শতশোহথ সহস্রশঃ ॥ ততঃ পার্থশ্চ সংক্রুদ্ধশ্চিত্রান্ মার্গান্ প্রদর্শয়ন্ ।
 দিশঃ প্রচ্ছাদয়ামাস বাণৌঘৈঃ প্রদিশস্তথা ॥ একচ্ছায়মিবাকাশ-মকরোৎ সর্বতঃ প্রভুঃ ।
 প্রাচ্ছাদয়দমেয়াস্মা পার্থঃ শরশতৈতঃ কৃপম্ ॥ স শরৈর্দিতঃ ক্রুদ্ধঃ শিতৈরগ্নিশিখোপটৈমঃ ।
 তূর্ণং শতসহস্রেন পার্থমপ্রতিমৌজসম্ ॥ অর্দয়িত্বা মহাস্থানং ননাদ সমরে কৃপঃ ॥
 ততঃ কনকপুঙ্খাগ্রৈর্বাণৈঃ সন্নতপর্বভিঃ । ধনুর্দাদায় বিব্যাধ পার্থং দশভিরাস্তুগৈঃ ॥
 ধরন্ গাণ্ডীবনির্মুণ্ডৈর্জুনস্তস্য বাজিনঃ । চতুর্ভিশ্চতুরস্তীকৈরবিধ্যৎ পরমেযুভিঃ ॥
 তে হুয়া বিশিখৈর্বিদ্ধা জলন্তিরিব পাবকৈঃ । উৎপেতুঃ সহসা সর্বে কৃপঃ স্থানাদথাচ্যবৎ ॥
 চ্যুতগৌতমমালোক্য স্থানাৎ কুস্তীসুতস্তদা ॥ নাবিধ্যৎ পরবীরয়ো রক্ষমাণোহস্ম গৌরবম্ ॥

स तु लका पुनः स्थानं गौतमः सव्यासाचिनम् । विव्याध दशभिर्बाणैस्वरितः कङ्कपत्रिभिः ॥
 ततः पार्थो धनुस्तु भलेन निशितेन च । चिच्छेदैकेन ह्यस्तु हस्तावापमथाहरत् ॥
 अथास्तु कवचः बाणैर्निशितैर्शरैश्चेदिभिः । व्याधमग्रे च पार्थोऽस्तु शरीरमवपीडयत् ॥
 तस्तु निर्मुच्यमानस्तु कवचात् कायमावर्त्तौ । * समये मुच्यमानस्तु सर्पश्चेव तन्मूर्धया ॥ हिमे
 धनुषि पार्थेन सोऽह्नादादाय कार्शुकम् । चत्वार गौतमः सङ्गाः तदद्भुतमिवास्तवत् ॥ स
 तदपास्तु कौस्तुभ्यश्चिच्छेदानतपर्वणा । एवमन्त्यानि चापानि दहूनि कृतहस्तवत् ॥ शारङ्गतस्तु
 चिच्छेद पाण्डवः परवीरहा ॥ स छिन्नधनुरादाय रथाच्छक्तिं प्रेतापमान् । प्राहिणोत्
 पाण्डुपुत्राय प्रदीपुतामशनीमिव । तामर्जुनस्तदायास्तौः शक्तिं हेमनिभूतिताम् । विदग्गताः
 महोक्ताताः चिच्छेद दशभिः शरैः ॥ सापहृद्वन्महा छिन्ना ह्युर्मो पार्थेन धीमता । युगमध्ये
 तु भलेस्तु ततः सङ्गाधनुः कपः (४) । तमास्तु निशितैः पार्थः विभेद दशभिः शरैः ॥ ततः
 पार्थो महातेजा विशिखानग्नितेजसः । चिक्रेप समये क्रुद्धस्त्रयोदशशिलाशितान् ॥ अथास्तु

(४) युगमध्ये काठमध्ये ।

श्री
महा
भारत
विराट
पर्व

युगमेकैर्न चतुर्भिश्चतुरो हयान् । षष्ठेन च शिरः कायाच्छरेण रथसारथेः ॥ त्रिभिस्त्रिवेणुः
समरे द्वाभ्यामङ्गः महारथः । द्वादशेन च भलेन चकर्त्ताश्च ध्वजोत्तमम् ॥ ततो बज्र-
निकाशेन फास्तुनः प्रहसन्निव । त्रयोदशेनेन्द्रसमः कृपः वक्रश्रुविधाय ॥ स हिन्रथश्च
विरथो हताशो हतसारथिः । गदापानिरवप्लुत्य तूर्णं चिक्रेप तां गदाम् ॥ सा च मुक्त्वा
गदां शुक्वी कृपेण सुपरिकृता । अर्जुनेन शरैर्नूना प्रतिमार्गमथागमं (५) ॥ तस्य
योधाः परीप्सस्तुः शारद्वतममर्षणम् (६) । सर्वतः समरे पार्थः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ततो
विराटश्च सूतः सव्यावृत्य बाह्विनः । यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान् प्रत्यावारयं ॥ ततः
कृपमुपादाय विरथः ते नरर्षभाः । अपर्जुर्ह्यर्थावेगाः कुन्तीपुत्राङ्गनञ्जयां ॥ * ॥ इति
श्रीमहाभारते विराटपर्वणि गोहरणपर्वणि कृपापयाने सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच । कृपेऽपनीते द्योगस्तु प्रगृह्य सशरः धनुः । अत्याधावदधाधुष्य

(५) सुपरिकृता सुमण्डिता । कृपेण मुक्त्वा गदां अर्जुनेन शरैर्नूना । अथानुस्तरं प्रतिमार्गम-
गमं प्रत्यावृत्योत्तरयः । (६) परीप्सस्तो रक्तुमिच्छतः ॥ कृपापयानम् ॥

शोभांशुः श्वेतवाहनम् ॥ स तु रथरथः दृष्ट्वा गुरुमायास्तमस्तिकां । अर्जुनो जयतां श्रेष्ठ
 ऊत्तरः वाक्यमब्रवीत् ॥ अर्जुन उवाच ॥ यत्रैषा काष्ठी वेदी ध्वजे यश्च प्रकाशते ।
 उच्छ्रिता प्रवरे दण्डे पताकाभिरलङ्कता ॥ तत्र मां बहु भद्रं ते द्रोणानीकार्य सारथे ।
 अथाः शोभाः प्रकाशन्ते बृहस्पतारुवाहिनः ॥ शिख्रविद्रुमसङ्काशास्त्राश्राः प्रियदर्शनाः ।
 युक्ता रथवरे यश्च सर्वशिक्षाविशारदाः ॥ दीर्घबाह्वर्षहातेजा बलरूपसमन्वितः ॥ सर्व-
 लोकेषु विक्रांस्तो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ बुद्ध्या तुल्यो ह्यशनसा बृहस्पतिसमो नये ।
 वेदास्तथैव चत्वारो ब्रह्मर्ष्याः तथैव च ॥ ससंहाराणि सर्वाणि दिव्याश्रुद्धानि मारिष ।
 धनुर्वेदश्च कांस्त्रेयान् यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितः ॥ क्रमा दमश्च सत्यं च आनुशंश्रुमथाङ्गवम् ।
 एते चाश्रे च बहवो यस्मिन्नित्यं द्विजे गुणाः ॥ तेनाहं योद्धुमिच्छामि महाभागेन
 संयुगे ॥ तस्माद्द्वं प्रापयाचार्याः क्षिप्रमुत्तरं वाहय ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अर्जुनेनैव-
 युक्तं वैराटिर्हेमदूषणम् । चोदयामास तान्श्वान् भारद्वाजरथं प्रति ॥ तमापतस्तं
 वेगेन पाण्डवं रथिनां वरम् । द्रोणः प्रत्यूषयो पार्थः मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ उतः

प्राधागयच्छ्वः तैरीशतनिनादितम् । अचूकृते बलं सर्व-मुद्धृत इव सागरः ॥ अथ
 शोणान् सदशांस्तान् हंसवर्णैर्गर्जनोद्धतैः । मिश्रितान् समरे दृष्ट्वा व्यस्ययस्तु रणे नराः ॥
 तौ रथो वीर्यासम्पन्नो दृष्ट्वा संग्राममुर्द्धनि । आचार्याशिष्यावक्रितौ कुतविद्यो मनश्चिनो ॥
 समान्निष्ठौ तदाश्लोत्रः द्रोणपाथो महाबलो । दृष्ट्वा प्राकम्पत यूहर्भरतानां महद्वलम् ॥
 हर्षयुक्तस्ततः पार्थः प्रहसन्निव वीर्यावान् । रथः रथेन द्रोणश्च समासाद्य महारथः ॥
 अभिवाद्य महाबाहुः सामपूर्वमिदं वचः । उवाच शङ्कया वाचा कौस्तुभ्य परवीरहा ॥
 उषिताः श्व बने वासं प्रतिकर्णचिकीर्षवः । कोपं नाहंसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ॥
 अहन्तु प्रहते पूर्वः प्रहरिष्यामि तेहनघ (१) । इति मे वर्तते बुद्धि-सुद्धवान् कर्तुमर्हति ॥
 ततोऽस्मै प्राहिणोद्द्रोणः शरानधिकविंशतिम् । अप्राप्तांश्चैव तान् पार्थ-श्चिच्छेद कुत-
 हस्तवत् ॥ ततः शरसहस्रेण रथं पार्थश्च वीर्यावान् । अवाकिरततो द्रोणः शीघ्रमश्रुः

(१) अहन्तु प्रहते पूर्वः प्रहरिष्यामि तेहनघ । इति पूर्वः प्रहारे कृते अहं तुभ्यः प्रहरि-
 ष्यामितीत्यर्थः ।

निदर्शयन् ॥ ह्यांश्च रजतप्रथान् कङ्कपत्रैरज्जिस्तुगैः । अवाकिरदमेयाश्चा पार्थः संकोप-
 यन्निव ॥ एवं प्रववृते युद्धं भारद्वाजकिरीटिनोः । समं विमुक्ततोः संख्ये विशिखान्
 दीप्ततेजसः ॥ तावुत्तो ख्यातकर्माणावुत्तो वायुसर्मो जवे । उत्तो दिव्यास्त्रविद्यांसा-
 वुत्तावुत्तमतेजसो ॥ क्षिपन्तो शरजालानि मोहयामासतुर्नृपान् । व्यास्यस्त-स्ततो योधाः
 ये तत्रासन् समागताः ॥ शरान् विमुक्ततोस्तूर्णं साधु साध्वित्यपूजयन् । द्रोणं हि समरे
 कोह्यु योद्धुर्मति कान्तनां ॥ रौद्रः क्रत्रियधर्मोहयं शुरुणा यदयुध्यात् । इत्यक्रवन्
 जनान्त्र संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ वीरो तावत्संरक्तो सन्निकृष्टो महाभुजो । ह्यादयेतां
 शरत्रातैरश्रोह्यमपराजितो ॥ विस्फार्य सुमहच्छापं हेमपृष्ठं दुरासदम् । संरक्तोह्य
 त्ररद्वाजः कान्तनं प्रत्यविधाते ॥ स शायकमरैर्जालैरर्जुनश्च रथं प्रति । तानुमन्तिः
 शिलाधोतैर्भानोः प्राच्छादयं प्रभाम् ॥ पार्थक सुमहाबाह्वर्महावाहैर्महारथैः । विव्याध
 निशितैर्वाणैर्मघो वृष्ट्येव पर्वतम् ॥ तथैव दिव्यं गाण्डीवः धनुरादाय पाण्डवः ।
 शक्रस्य वेगवान् कृष्णो भारसाधनमुत्तमम् ॥ विससर्ज शरांश्चित्तान् सुवर्ण विकृतान् बहून् ।

सर्वादि
विशेषः

शमयन् शरवर्षाणि भारद्वाजश्च वीर्यावान् ॥ तूर्णकापविमुक्तानि तदद्भुतमिवात्तत् ॥ स
रथेन चरन् पार्थः श्रेष्ठीयो धनञ्जयः ॥ युगपदिक्षु सर्वासु सर्वशस्त्राण्यदर्शयत् एकच्छाय-
मिवाकाशं वागैश्चक्रे समस्ततः ॥ नादृशत् तदा द्रोणो नीहारेणैव संवृतः ॥ तस्या-
भवत्तदा रूपं संवृतञ्च शरोस्तमैः ॥ जाञ्जल्यमानश्च तदा पर्वतश्चैव सर्वतः ॥ दृष्ट्वा तु
पार्थश्च रणे शरैः श्वरथमावृतम् ॥ स विश्वायुः धनुः श्रेष्ठं मेघस्तुनिभनिम्बनम् ॥ अग्निवर्ण-
मयं घोरं व्यकर्षत् परमायुधम् ॥ व्यापातयच्छरास्तुक्लान् द्रोणः समितिशोभनः ॥ महान-
द्वृत्ततः शक्यो वंशानामिव दहताम् ॥ जाञ्जूनदमयैः पुच्छैश्चित्राचापविनिर्गतैः प्राच्छा-
दयदमेघाद्या दिशः सूर्याश्च च प्रभाम् ॥ ततः कनकपुष्पानां शराणां नतपर्वणाम् ॥ विरिञ्च-
राणां विरिञ्चि दृशन्ते बहवो ब्रह्माः ॥ द्रोणश्च पुष्पसक्ताश्च प्रपतन्तुः शरासनात् ॥ एको
दीर्घ इवादृशदाकाशे संगतः शरः ॥ एवमेवैव स्वर्णविकृतान् विमुक्तैस्तौ महाशरान् ॥ आकाशं
संवृतं वीरा-बुद्धाभिरिव चक्रतुः ॥ शरास्तयोस्तु विवर्तुः कङ्कवहिर्नवाससः ॥ पङ्क्तिः शरदि-
ग्गहानां हंसानां चरतामिव ॥ युद्धं समभवत्तत्र सुसंरक्षं महानोः ॥ द्रोणपाण्डवयो-

घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ तौ गङ्गाविव संक्रुद्धौ विषाणाटैः परम्परम् । शरैः
 पूर्णायतोऽसृष्टैरश्रोहश्रुमतिजघ्नतु (२) ॥ तौ व्याहरताः युद्धे संरुद्धौ रणशोभिनौ ।
 उदीरयन्तौ समरे दिव्याश्रुद्धानि भागशः ॥ अथ चाचार्यामुख्येन शरन् क्रिपुान् शिलाशितान् ।
 श्रुवारयच्छितैर्वाणैरञ्जूनो जयतां वरः ॥ दर्शयन् वीक्ष्यामानामश्रुग्रपराक्रमम् । ईशुभिसुर्ग-
 माकाशं बहुभिश्च समावृणोत् ॥ जिघांसन्तुः नरन्यत्र-मञ्जूनः तिग्मतजसम् (३) ॥ आचार्या-
 मुख्याः समरे द्रोणः शङ्खभृतां वरः ॥ अञ्जुनेन समाक्रीडच्छरैः सन्नत पर्वभिः । दिव्याश्रु-
 द्धानि मुकुन्तुः भारद्वाजे महारणे । अश्रुद्धानि संवार्या फाक्तुनः समयोधयत् । तयो-
 रासौऽसंप्रहारः क्रुद्धयोनरसिंहयोः । अमर्षिणोस्तदाश्रोहश्रुः देवदानवयोरिव । श्रुः
 वायव्याग्नेयमश्रुमश्रेण पाण्डवः । द्रोणेन मुक्तमाश्रुत्तु असति न्य पुनः पुनः ॥ एवं सूरौ
 महेश्वरसौ विश्रुजन्तौ शिताश्रुतान् । एकच्छायं चक्रतुस्ता-वाकाशं शरवृष्टिभिः ॥ तत्राञ्जु-

(२) पूर्णायतोऽसृष्टैः पूर्णायतेन मण्डलकृतेन धनुषा उऽसृष्टैः प्रेरितैरित्यर्थः । (३) तिग्मतजसुः तीक्ष्णपराक्रमम् ।

নেন মুক্তানাং পততাং বৈ শরীরিষু । পৰ্বতেষিব বজ্রাণাং শরাণাং শ্রুয়তে শ্বনঃ ॥ ততো
 মাগা রথশ্চৈব বাজিনশ্চ বিশাম্পতে । শোনিতাক্তা ব্যদৃশ্যন্তু পুষ্পিতা ইব কিংলুকাঃ ॥
 [অশোকানাং বনানীব ছন্নানি কুসুমৈর্নবৈঃ । রেজুঃ পার্শ্বশরৈস্তদ্বদা সৈন্যানি ভারত] ॥
 বাহুভিশ্চ সকেয়ুরৈর্কির্চিত্রৈশ্চ মহারথৈঃ । সুবর্ণকবচৈশ্চিত্রৈর্গজৈশ্চ বিনিপাতিতৈঃ ॥
 যোধৈশ্চ নিহতৈস্তত্র পার্শ্ববাণপ্রপীড়িতৈঃ ॥ বলমাসীৎ সমুদ্ভ্রান্তং দ্রোণার্জুনসমাগমে ।
 বিধুষানৌ তু ভৌ তত্র ধনুষী ভারসাধনে ॥ আচ্ছাদয়েতামশ্চোহশ্রুং সংতক্ষন্তৌ মহেশুভিঃ
 (৪) ॥ তয়োঃ সমভবদ্বন্ধুং তুমুলং ভরতর্ষভ । দ্রোণকৌন্তেয়য়োস্তত্র বলিবাসবয়োরিব ॥
 অথ পূর্ণায়তোহশ্রুতৈঃ শরৈঃ সন্নতপৰ্বভিঃ । ব্যদারয়েতা-মশ্চোহশ্রুং প্রাণদ্যাতে প্রবর্তিতে ।
 অথাস্তরীক্ষে নাদোহভূদ্দ্রোণং তত্র প্রশংসতাম্ । হৃকরং কৃতবান্ দ্রোণো যদর্জুনমবোধয়ৎ ॥
 প্রমাথিনং মহাবীৰ্য্যং দৃঢ়মুষ্টিং ছুরাসদম্ ॥ ছেতারং দেবদৈত্যানাং সর্বেষাঞ্চ মহারথম্ ॥
 অবিলম্বঞ্চ শিক্ষাঞ্চ লাঘবং দূরপাতিতম্ । পার্শ্বশ্রুসমরে দৃষ্ট্বা দ্রোণস্তাতুচ্চ বিন্ময়ঃ ॥ অথ

(৪) সংতক্ষন্তৌ তদ্বন্ধুকাণৌ । দ্রোণমুদ্বম্ ।

অষ্টপঞ্চাশৎশ্লোকোহষ্টোত্তরঃ ।

বাণাস্তরেহপ্যস্ত বায়ুঃ শক্ৰোতি সর্পিতুম্ । অনিশং সন্দধানস্ত শরানুৎসৃজতস্তথা ॥ দদশ
নাস্তরং কশ্চিৎ পার্থস্তাদদতোহপিচ । তথাস্ত্রযুদ্ধে ঘোরে তু বর্তমানে সুদারুণে ॥
শীঘ্রাক্রীড়তরঃ পার্থঃ শরানস্তানুদীরয়ৎ ॥ ততঃ শতসহস্রাণি শরাণাং নতপর্ষণাম্ । যুগপৎ
প্রাপত্যঃ স্তত্র জ্ঞোণস্ত রথমস্তিকাৎ ॥ আকীৰ্যমাণে জ্ঞোণে তু শরৈর্গাণ্ডীবধ্বনা । হাহা-
কারো মহানাসীৎ মৈশ্চানাং ভরতর্ষভ ॥ পাণ্ডবস্ত তু শীঘ্রাস্ত্রং মঘবা প্রত্যপূজয়ৎ । গন্ধ-
র্বাঙ্গরসশ্চৈব যে চ তত্র সমাগতাঃ । ততো বৃন্দেন মহতা রথানাং রথযুথপঃ । আচার্য্য-
পুত্রঃ সহস্র পাণ্ডবং প্রত্যবারয়ৎ ॥ অশ্বথামা তু তৎকর্ম হৃদয়েন মহাত্মনঃ । পূজয়ামাস
পার্থস্ত কোপকাস্তাকরোদ্ভৃশম্ ॥ স মন্যুবশমাপন্নঃ পার্থমভ্যাব্রবজ্ঞে কিরুৎসহস্রাণি
পর্কস্ত ইব বৃষ্টিমান् । আবৃত্য তু মহাবাহু ষতো জ্ঞোণিস্ততো হয়ান্ । অস্তরং প্রদদৌ পার্থো
জ্ঞোণস্ত ব্যপসর্পিতুং । স তু লক্সাস্তরং তূর্ণং ব্যপায়াজ্জবনৈর্হইয়েঃ । ছিন্নবর্শধ্বজঃ শূরো
নিকৃষ্টঃ পরমেযুভিঃ ॥ ইতি বিরাটপর্কণ্যাস্তরগোত্রহে জ্ঞোণাপথানে অষ্টপঞ্চাশত্তমোহধ্যায়ঃ ॥
বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ততো জ্ঞোণিস্মহাবীৰ্য্যঃ প্রমথাবজুর্নং রণে । তং পার্থঃ প্রতিজ্ঞত্বাহ

২৫৩

[বি—২২]

অক্ৰোশং নাগ্নিমিবোদ্ধতম্ । শরজ্বালেন মহতা বর্ষমাণ ইবাশ্বুদঃ ॥ তরোদেখানুরসনঃ সন্নি-
 পাতো মহানভুৎ কিরতোঃ শরজ্বালানি বৃদ্ধনাসবয়োরিব ॥ ন স্ব সূর্যাস্তদা ভাতি ন চ
 বাতি সমীরণঃ । শরজ্বালাবৃতে ব্যোম্নি ছায়াভূতে সমস্ততঃ (১) ॥ মহান্ চটচটাশকো
 যোধরোইশ্বমানরোঃ । দহতামিব বেণুনা মাসীৎপরপূরঞ্জয়ঃ (২) ॥ হয়ানশ্চার্জুনঃ সর্বান্
 কৃতবানল্লজীবিতান্ । তে রাজন্ন প্রজ্ঞানস্ত দিশং কাঞ্চন মোহিতাঃ ॥ ততো দ্রৌণিমহাবীৰ্য্যঃ
 পার্থশ্চ বিচরিশ্যতঃ । বিবরং সূক্ষ্মমালোক্য জ্যাং চিচ্ছেদ কুরেণ হ (৩) ॥ তদস্তাপূজয়-
 স্তেবাঃ কশ্ম দৃষ্ট্য়াতিমানুশ্বম্ দ্রোণো ভীষ্মশ্চ কৰ্ণশ্চ কুপশ্চৈব মহারথঃ । সাধু সাধ্বিতি
 ভাষন্তঃ পূজয়ন্ কশ্ম তস্ত তৎ ॥ ততো দ্রৌণিধ্বংসানিরাক্রম্য (ধনুংঘাট্টৌ বিভ্রম্য)
 ভরতর্ষভম্ । পুনরেবাহনং পার্থং হৃদয়ে ককপত্রিভিঃ (৪) ॥ ততঃ পার্থো মহাবাহুঃ প্রহস্ম
 স্বনবস্তদা । যোজয়ামাস নবয়া মৌৰ্ব্যা গাণ্ডীবমোজসা (৫) ॥ ততোইর্দ্ধচন্দ্রমাবৃত্য তেন

(১) শরৈঃ সাত্ত্রীকৃতে নিরস্তরীকৃতে শরসংঘেষ্টিতে ইত্যপি দৃশ্যতে ।

(২) বেণুনাং বংশানাম্ । (৩) বিবরং ছিত্রম্ । (৪) ধনুংঘাট্টৌ ধনুস্তরানি ধনুর্ভূতচতুর্ভুজমিতি

পার্শ্বঃ সমাগমঃ । বারণেনেব মন্ত্ৰেন মন্ত্ৰো বারণযুথপঃ (৬) ॥ ততঃ প্রববৃতে যুদ্ধঃ
 পৃথিব্যামেকবীরয়োঃ । রণমধ্যে দ্বয়োরেষং সুমহল্লোমহর্ষণম্ ॥ তৌ বীরৌ দদৃশুঃ সর্বে কুরবো
 বিশ্বয়াষিতাঃ । যুধ্যমানৌ মহাবীৰ্য্যৌ যুথপাবিব সঙ্গতো ॥ তৌ সমাজপ্লতুর্বারাবছোহিহ্মাং
 পুরুষর্ষভৌ । শরৈরাশী-বিষাকারৈর্জলন্তিরিব পাবকৈঃ ॥ অক্ষ্যাত্যাবিশুধী দিব্যৌ
 পাণ্ডবস্ত মহাস্থনঃ ॥ তেন পার্থৌ রণে শূরস্তস্হৌ গিরিরিবাচলঃ ॥ অশ্বখান্নঃ পুনর্বাণাঃ
 কিপ্রমভ্যস্ততো রণে (৭) জগ্নুঃ পরিক্রয়ং শীঘ্র-মভূঃ স্তনাধিকোহর্জুনঃ ॥ ততঃ কর্ণৌ
 মহাচাপং বিকৃত্যাত্যধিকং ক্রমা । অবাক্ষিপত্ততঃ শকো হাহাকারো মহানভূৎ ॥ তত-
 স্তকুর্দধে পার্থৌ বত্র বিক্ষার্য্যতে ধনুঃ । দদর্শ তত্র রাধেয়ং তস্ত কোপো ব্যবর্দ্ধত ॥ স
 রোষবশমাপন্নঃ কর্ণমেব জিহ্বাংসয়া । সংশ্রেক্ত বিবৃত্যাত্যাং নেত্রাত্যাং কুরুপুঙ্গবঃ ॥ তথা তু
 বিমুখে পার্থে ত্রোণপুত্রস্ত সায়কান্ । স্বরিতাঃ পুরুষা রাজন্নুপজহুঃ সহস্রশঃ ॥ উৎসৃজ্য চ

কোবঃ । যাত্রিঃ স্ত পৰিমিতং দেশং বিক্রম্য গতা । (৫) নবমা মৌৰ্য্যা অভিনবেন গুণেন । (৬)
 স্ততো হর্ষচক্রমারোপিতভ্যাং ধনুঃ আবৃত্য বন্ধিত্বা । (৭) অভ্যস্ততঃ সর্বতোভাবেন কিপতঃ ।

সহাবাহুর্দ্রৌণপুত্রঃ ধনঞ্জয়ঃ । অভিদুজ্জাব সহস্রা কৰ্ণমেব সপত্নজিৎ । তমভিজ্জিত্য কৌন্তেয়ঃ
 ক্রোধসংরক্তলোচনঃ । কাময়ন্ দ্বৈরথং তেন যুদ্ধং বচনমবব্রীং ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে—
 বিরাটপৰ্বণ্ডুর গোত্রোহে দ্রৌণ্যপযানঃ নাম একোনষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ ॥

অৰ্জুন উবাচ । কৰ্ণ যন্তে সভামধ্যে বহুবাচা বিকথিতম্ । ন মে মুখি সমোহস্তীতি
 তদিদং সমুপস্থিতম্ ॥ সোহদ্য কৰ্ণ ময়া সার্কিং ব্যবহৃত্য মহামুখে । জ্ঞানসে বলমাক্ষীয়ঃ
 ন চাশ্চানবমশ্রমে ॥ অবোচঃ পরুষা বাচো ধৰ্ম্মমুৎসৃজ্য কেবলম্ । ইদন্তু ছুরং মশ্বে
 যদিদন্তে চিকীৰ্ষিতম্ ॥ যদ্বয়া কথিতং পূৰ্ব্বং মামনাসাদ্য কিঞ্চন । তদদ্য কুরু রাধেয়
 কুরুমধ্যে ময়া সহ ॥ যৎ সভায়াক্ষ পাঞ্চালীঃ ক্লিশ্যমানান্ তুরাশ্চভিঃ । দৃষ্টবানসি তস্তাদ্য
 ফলমাপ্নুহি কেবলম্ ॥ ধৰ্ম্মপাশনিবন্ধেন যন্ময়া মর্ষিতং পুরা । তন্তু রাধেয় কোপন্ত
 বিজয়ং পশ্য মে মুখে ॥ বনে ছাদশবর্ষাণি যানি সোঢ়ানি ছুৰ্ম্মতে । তস্তাদ্য প্রতিকোপস্য
 ফলং প্রাপ্নুহি কেবলম্ ॥ এহি কৰ্ণ ময়া সার্কিং প্রতিপদাস্ব সঙ্গরম্ ॥ প্রেক্ষকাঃ
 কুরবঃ সৰ্ব্বে ভবন্তু তব সৈনিকাঃ ॥ কৰ্ণ উবাচ ॥ ব্রবীষি বাচা যৎপার্থ কৰ্ম্মণা তৎ

বিরাটপৰ্বণ্ডুর

समाहर । अतिशेते हि ते वाक्यं कर्मैतत् प्रथितं भूवि (१) । यद्वा मर्षितं
 पूर्वं तदशक्तं मर्षितम् । इतो गृहीमहे पार्थ तव दृष्ट्वा पराक्रमम् । धर्मपाश निबद्धेन
 यद्वा मर्षितं पुरा । तथैव बद्धमात्मान-मबद्धमिव मन्त्रसे (२) । यदि तावदने रासो
 यथोक्तश्चरितश्चया । तच्च धर्मार्थविं क्लिष्टः स मया योक्तुमिच्छसि । यदि शक्रः स्वयं पार्थ
 बुध्यते तव कारणात् । तथापि न व्याधा काचिन्मम स्याद्विक्रमिष्यतः । अयं कौन्तेय
 कामन्ते न चिरात् समुपस्थितः । योऽस्ये हि मया सार्द्ध-मद्यत्क्रम्यसि मे बलम् ।

२५१

अर्जुन उवाच । प्राकृतान् पुरुषान् जिह्वा वृथा ते कर्ण गर्जितः । इदानीमेव तावद्-
 मपयातो रणान्मम । तेन जीवसि राधेय निहतश्च नुद्धस्तव । भ्रातरं घातयिष्या क-स्त्यङ्गु ।
 रणशिरश्च कः । तदन्तः पुरुषः संसृ क्रयादेवः व्यवस्थितः । वैशम्पायन उवाच ।
 इति कर्णः वदन्नेव वीर्यं सुरपराजितः । अभ्यादाश्चिद्धन् वागान् कयावरणभेदिनः ।

(१) अतिशेते हि ते वाक्यं कर्मैतत् प्रथितं भूवि । हे पार्थ ते वाक्यं कर्मैतत् प्रथितं अतिशय-
 कृतं प्रथितं व्याख्यातमेव । हि हेतावधारणे । (२) तथैव धर्मपाशेन ।

প্রতিজগ্রাহ তান্ কর্ণঃ শরানগ্নিশিখোপমান্ । মহতা শরবর্ষণে বর্ষমাণ ইবামুদঃ ।
 উৎপেতুঃ শরজালানি ঘোররূপাণি সর্বশঃ ॥ অবিধ্য-দশ্বান্ বাহ্নোশ্চ হস্তাবাপং পৃথক্
 পৃথক্ ॥ সোহমৃষ্যমাণঃ কর্ণশ্চ নিষঙ্গস্তাবলম্বনম্ (৩) । চিচ্ছেদ নিশিতাগ্রেন
 শরেনানতপর্ষণা ॥ উপাসঙ্গাদুপাদায় কর্ণো বাণমথাপরম্ (৪) । বিব্যাধ পাণ্ডবঃ
 হস্তে তস্মমুষ্টিরশীর্ষ্যাত । ততঃ পার্থো মহাবাহুঃ কর্ণশ্চ ধনুরচ্ছিনৎ । স শক্তিং প্রাহিণো-
 ভুত্বৈ তাং পার্থো ব্যধমচ্ছরৈঃ । ততো নিপেতুর্ক্বহবো রাধেয়শ্চ পদানুগাঃ । তান্
 গাণ্ডীবনির্ম্মুক্তৈঃ প্রাহিণোদ্বমসাদনম্ । ততোহস্তাশ্বাঙ্করৈস্তীক্লবীভৎসুর্ভারসাধনৈঃ ॥
 আকর্ণমুক্তৈরহনৎ তে হতাঃ প্রাপতন্ ভুবি ॥ অথাপরেণ বাণেন জলিতেন মহৌজসা ।
 বিব্যাধ কর্ণং কোস্তেয়স্তীক্লেনোরসি বীৰ্য্যবান্ ॥ তস্ম ভিত্বা তনুত্রাণং কায়মভ্যাগমচ্ছরঃ ।
 ততঃ স তমসাবিষ্টো ন স্য কিঞ্চিৎ প্রজজ্জিবান্ (৫) ॥ স গাঢ়বেদনো হিষা রণং প্রায়াত্তদঙ-

(৩) নিষঙ্গস্ত তুগস্ত অবলম্বনরজ্জুম্ । (৪) উপাসঙ্গাৎ তুগীরাৎ । প্রজজ্জিবান জাতবান ।

সুখঃ । ততোর্জুন উদক্রোশদুত্তরশ্চ মহারথঃ (৬) ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহি-
তায়্যাং বৈয়াক্ষিক্যাং বিরাটপর্বণ্যাস্তরগোত্রহে পুনঃ কর্ণপরাজয়ো নাম ষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ ।

বৈশম্পায়ন উবাচ । ততো বৈকর্তনং জিহ্বা পার্থো বৈরাটিমব্রবীৎ । এতন্মাং
প্রাপয়ানীকং যত্র তালো হিরণ্যয় ॥ অত্র শান্তনবো ভীষ্মো রথেহস্মাকং পিতামহঃ ।
কাজ্জমাণো ময়া যুদ্ধং তিষ্ঠত্যমরদর্শনঃ ॥ অথ সৈন্যং মহদৃষ্ট্বা রথনাগহয়াকুলম্ ।
অব্রবীদুত্তরঃ পার্থ-মপরিদ্ধঃ শরৈর্ভূশম্ ॥ নাহং শক্যামি বীরেহ নিয়ন্তং তে হয়োত্তমান্ ।
বিষীদন্তি মম প্রাণা মনো বিহ্বলতীব মে ॥ অস্ত্রাণামিহ দিব্যানাং প্রভাবাৎ সংপ্রযুক্ত্যতাম্ ।
যয়া চ কুরুভির্শৈব অবস্তীব দিশো দশ ॥ গন্ধেন মুচ্ছিতশ্চাহং বসাকৃধিরমেদসাম্ (১) ।
দ্বৈধীভূতং মনো মেহদ্য ত্রাসশৈব প্রপশ্যতঃ । অদৃষ্টপূর্বং শূরাণাং মহৎ সংযৎ (ময়া সংখ্যে)

২৫৯

(৬) গাঢ়বেদনঃ গাঢ়া অতিশয়িতা বেদনা পীড়া যন্ত সঃ । উদক্রোশং সিংহনাদং কৃতবান্ । দ্রোণযুদ্ধে
কর্ণভঙ্গঃ ।

(১) বসাকৃধিরমেদসাং—হৃদয়মাংসং বসা, কৃধিরং রক্তং, মেদস্ত মাংসমিত্যপি স্নিগ্ধং শরীরমলেন ।

समागमः । गोधाघातेन महता शब्दानां निम्बनेन च (२) ॥ सिंहनादैश्च शूराणां
 गङ्गानां वृंहितैस्तथा । गाण्डीवशकेन हृश-मशनि प्रतिमेन च ॥ श्रुति श्रुतिश्च मे वीर
 प्रपञ्चा मृत्चेतसः । अलातचक्रप्रतिमं मण्डलं सततं द्रया (७) । व्याक्लिप्यामाणं समरे
 गाण्डीवक प्रपञ्चतः । दृष्टिर्विचलिता वीर हृदयः दीर्यतीव मे ॥ वपुश्चाग्रं तव रणे
 क्रुद्धस्त्रेव पिनाकिनः । व्याघ्रच्छतः शरान्घोरान् दृष्ट्वा भीमे भवत्यापि ॥ ना-ददानं न
 सङ्गानं न मूकस्तुं शरोस्तमान् । वामहं संप्रपञ्चामि पञ्चरूपि विचेतनः ॥ अवसीदस्ति मे
 प्राणा हूरियकलतीव च । न प्रेतोदं न चाभीषुन् संघस्तुं शक्तिरस्ति मे (४) ॥ अर्जुन
 उवाच । मा तैषीः सुस्तयात्मानं द्रयापि नरपुङ्गव । अत्याहुतानि कर्माणि कृतानि रणमूर्खनि ॥
 राजपुत्रोऽसि भद्रस्ते कुले मत्प्रपञ्च विश्रुते । ज्ञातव्यं शक्रदमने न विधीदितुर्महसि (५) ॥

(२) महत्संघसमागमं संग्रामसमागमम् । गोधाघातेन हस्तावरणं गोधा । (७) अलातचक्र
 प्रतिमिति अलातमदारः तस्य क्रमेण किल चक्राकारो दृश्याते । अलातचक्रप्रतिमं गाण्डीवः वज्र
 मण्डलमिति सङ्घः । (४) प्रेतोदः प्राङ्मनः अभीषुन् रश्मिन् प्रग्रहानित्यर्थः । (५) विधीदितुमिच्छसीति

श्रुतिः कृष्णं सुविपुलां राजपुत्रं रथे (मम) पुनः । युध्यमानश्च समरे हयान् संयच्छ शक्रहन् ॥
 वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा महाबालकैर्बराटिं नरसत्तमः । अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठः
 पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ सेनाग्रमांश्च भीष्मश्च प्रापयन्सैतदेव माम् । आच्छेत्स्याम्यहमेतश्च
 धनुर्ज्यामपि चाहवे ॥ अश्रुस्तुं दिव्यमस्त्रं मां चित्रमद्य निशामय (७) । शतहृदमिवायास्तीं
 स्तनयित्स्त्रोरिवाश्वरे ॥ सुवर्णपृष्ठं गांथीवङ्गं द्रुप्यान्ति कुरवो मम । दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण
 श्विदश्रुति (९) ॥ इति मां सङ्गताः सर्वे तर्कयिष्यान्ति शत्रवः । शोणितोदां रथावर्तां
 नागनक्रां दूरत्यायाम् (८) । नदीं प्रस्कन्दयिष्यामि परलोकप्रवाहिनीम् ॥ पाणिपादशिरः-
 पृष्ठ-बाहशाखानिरस्तुरम् ॥ बलं कुरूणां छेत्स्यामि शरैः सन्नतपर्वभिः । हयतः कौरवीं
 सेना मेकश्च मम ध्विनः । शतं मार्गां भविष्यान्ति पादकण्ठेव कानने ॥ मया चक्रमिवाविद्धं
 सैश्वर्यं द्रुप्यासि केवलम् । ईषस्त्रे शिक्षितं चित्र-महं दर्शयित्वास्मि ते ॥ असंभ्रांस्तो रथे

हानसः सौदादेशः अनित्यो वा एवमश्रुत्वापि । (७)-निशामय अवधारय । (९) श्विं वितर्के । अश्रुति
 क्षिपति । (८) सङ्गताः मिलिताः ।

तिष्ठ समेषु विषमेषु च । दिवमावृत्य तिष्ठन्तुः गिरिः भिन्द्याः अपत्रिभिः ॥ अहमित्तु
वचनां संग्रामेह्यह्नः पुरा । पौलोमान् कालकङ्गांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ अहमि-
त्तुः श्राद्धाः मुष्टिः वृक्षगः कृतहस्तताम् । प्रगाढः तुमूलः चित्र-मण्डशिकः (मिति विद्धि)
प्रजापतेः ॥ अहं पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरवासिनाम् । जिह्वा षष्टिसहस्राणि रथिनामुग्र-
तेजसाम् : शीर्यमानानि तुलानि प्रवृद्धेनेववायुना ॥ मया कुरूणां वृन्दानि पातयमानानि
पशु वै । ध्वजवृक्षः पक्षिशाखः रथिसिंहगणायुतम् ॥ वनमादीपयिष्यामि कुरूणामस्रतेजसा ।
तानहं रथमभ्येत्य शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ पत्नीन् सर्वानतिबलान् योऽंशुमानानवस्थितान् ।
एकः संकलयिष्यामि वज्रपाणिनिवासुरान् ॥ रौद्रः रौद्रादहः हस्तः वारुणः वरुणादपि ।
अज्रमाग्नेरमग्नेश्च वायव्यः मातरिश्वनः ॥ वज्रादीनि तथास्त्राणि शक्रादहमवाप्तवान् धार्तराष्ट्रवज्रः
घोरः नरसिंहाभिरक्षितम् ॥ अहमुंसादयिष्यामि वैराटे व्योतु ते भयम् ॥ वैशम्पायन
उवाच ॥ एवमाश्वसितस्तु न वैराटिः सव्यासाचिना । व्यागाहयद्रथानीकः भीमः भीष्माभिरक्षितम् ॥
तमार्राद्धः महाबाहूः जिगीषस्तुः रणे कुरून् ॥ अत्र्यवारयदव्यग्रश्चाकुरुर्मा नदीसूतः ॥ तस्य

द्विभूतपावत्य ध्वजः मूलादपातयत् । विकृत्य कलर्धोताग्रमिषत्तः प्रापयत्तथम् ॥ उक्ति-
माल्याभरणाः कृतविद्या मनश्चिनः । आगच्छन् भीमध्वानः चत्वारः सुमहाबलाः दुःशासने
विकर्णश्च दुःशहोश्च विविंशतिः । आगत्य भीमध्वानः वीभत्सुः प्रत्यवारयन् ॥ दुःशासनस्त
भलेन विद्धा वैराटिसुतम् । द्वितीयेनार्जुनः वीरः प्रत्यविध्यत् सुनास्तुरे ॥ तस्त
द्विभूतपावत्य शितधारेण कान्मुकम् । चकृत् गर्द्वपत्रेण ज्ञातरूपपरिहृतम् ॥ अथैनः
पञ्चभिः पश्चात् प्रत्यविध्यत् सुनास्तुरे । सोऽपयातो रणः हिवा पार्थवागप्रपीडितः ॥
तं विकर्णः शरैस्तौक्लैर्गार्द्वपत्ररज्जुगैः । विव्याध परवीरपु-मर्जुनः धृतराष्ट्रजः ॥
ततस्तमपि कौस्तुभः शरेणानतपर्वणा । ललाटेऽभ्यहनत्तूर्णं स विद्धः प्रापतत्तथात् ॥ ततः
पार्थमभिक्रुत्य दुःसहः सविविंशतिः । अवाकिरच्छरैस्तौक्लैः परीप्सन् त्रातरं रणे ॥
तावुभौ गर्द्वपत्राभ्यां निशिताभ्यां धनञ्जय । विद्धा युगपद-व्याग्रस्ततो बाहान्मुदयत् (२) ॥
तौ हतारौ विविद्धाङ्गौ धृतराष्ट्राश्चावुभौ । अभिप्लुत्य रथैरश्वैरपनीतौ पदाम्बुगैः ॥

(२) बाहान् अश्वान्

सर्वा दिशश्चाभ्यपतद्दीप्तसुरपराजितः । किरीटमाली कौस्तुभो लक्ष्मणः ॥३॥
इति श्रीमहाभारते विराटपर्वण्युत्तरगोत्रहे छशामनाद्यपयानं नाम एकवष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ अथ सङ्गम्य सर्वे ते कौरवाणां महारथाः । अर्जुनः सहिता
यज्ञाः प्रत्यायुध्यस्तु भारत ॥ स सायकमयैर्जालैः सर्वतस्तन्महारथान् । प्राच्छादयदमेयाङ्गा
नीहार इव पर्वतान् नदस्त्रिंशत् महानागैर्ह्रैषमानैश्च बाजिभिः । तेरीशब्धनिनादैश्च स
शकस्तुमूलोत्भवं नागाशंकारिभिर्भिद्य लोहानि कवचानि च । पार्थश्वशरजालानि विनि
स्पेतुः सहस्रशः ॥ हरमाणः शरानस्तन् पाण्डवः प्रवर्जो रणे (१) । मध्यन्दिनगतोऽर्चिस्मान्
शरदीव दिवाकरः ॥ उपप्लवस्त्रि विव्रस्ता रथेभ्योरथिनस्तथा । सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ
चापि पदातयः ॥ शरैः सस्त्याद्यमानानां कवचानां महाश्रनाम् । तान्द्राजतलोहानां
प्राहुरासीन्महान्वनः ॥ ह्यममायोधनं सर्वं शरीरैर्गतचेतसाम् (२) । गजाश्वसादिभिस्तत्र
पार्थराणप्रपीडितैः ॥ रथोपस्थाभिपतितैर्रास्तुता मानवैर्मही (३) । अनृत्यादिव संग्रामे

(१) अस्तन् क्षिपन् । (२) आरोधनं युद्धभूमिः । (३) आस्तुता विस्तृता ।

चापहस्तो धनञ्जयः ॥ श्रद्धा गाण्डीवनिर्घोषः विस्फूर्जितमिवाशनेः । त्रस्तानि सर्वभूतानि
 व्यगच्छन्तु महामुखा ॥ कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरुपञ्जानि च । पतितानि च दृशन्ते
 शिरांसि रणमूर्धनि ॥ विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्कपालाभिश्च सकान्मूर्कैः । सहस्राभरणैश्चाद्यैः
 प्रच्छन्ना भ्रात्रि मेदिनी ॥ शिरसां पात्यामानाना-महुराणि श्लिष्टैः शरैः । अङ्गुष्ठिरिवाका-
 शा-दन्तवद्धरतर्षभ ॥ दर्शयित्वा तथात्मानं रोद्रं रुद्रपराक्रमः । अथ रोद्रकरन् पार्थो
 दृष्ट्वा चैव पराक्रमम् ॥ सर्वे शान्तिपरा भूत्वा धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः । तस्य तद्दहतः नैत्र्यं
 दृष्ट्वा चैव पराक्रमम् ॥ सर्वे शान्तिपरा भूत्वा धार्तराष्ट्रस्य पशुतः । विद्रासयित्वा तत्सैन्यं
 द्रावयित्वा महारथान् ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः पर्यावर्तत भारत ॥ प्रावर्तयन्नदीं घोराम्
 शोणितोदां तरङ्गिणीम् केशशैवालसम्बाधां युगात्से कालनिर्मिताम् ॥ शरचापप्रवां
 घोराम् मांसशोणितकर्दमाम् । तन्नूत्रोष्णीषसंवाधां नागकुर्मां रथोद्धूपाम् (४) ॥ मेदो-
 वसासृग्प्रवहां महाभयविविर्दिनीम् ॥ रोद्ररूपां महाभीमां खापदैरभिनादिताम् (५) ॥

(४) तन्नूत्रोष्णीषसंवाधां तन्नूत्रं दन्त, उष्णीषं शिरवेष्टनं ताभ्यां सम्बाधां सङ्कटाम् ।

सर्ग
विंशति
पर्व

तीक्ष्णशब्दमहाग्राहाः क्रव्यादगणसेविताम् । मुक्ताहारोर्षिकलिनाः चित्रालङ्कार भूषिताम् ॥
शिरःसङ्घमहावार्ताः नागनक्राः दुरत्याम् । महारथमहाद्वीपाः शब्दद्वन्द्वनिम्बनाम् ॥ चकार
च तदा पार्थो नदीमुत्तरशोणिताम् (७) ॥ आनदानञ्च हि शरान् सङ्काय च विमुक्तः ।
विकर्षतश्च गाण्डीवः न किञ्चिद्दृशे जनः ॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्याः संहितायाः
वैयासिक्याः विराटपर्वण्युत्तरगोत्रे अर्जुनसंस्कलयुद्धे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुर्ष्याधनः कर्णो दुःशामनविबिंशती । द्रोणश्च सह पुत्रेण
कृपश्चापि महारथः ॥ पुनर्ययुश्च संरक्ता धनञ्जयजिघांसवः । विस्फारयन्तुश्चापानि बलवन्ति
दृष्टानि च ॥ ता विकीर्णपताकेन रथेनादित्यवर्त्तसा । प्रत्यूद्यथौ महाराज समस्तादानर-
थवजः ॥ ततः कृपश्च कर्णश्च द्रोणश्च रथिनां वरः । तं महाद्वैर्धर्महावीर्यैः परिवार्य
धनञ्जयम् ॥ शरौघान् सम्यगश्रुस्तो ज्जीमूता इव वार्षिकाः ॥ ववर्षुः शरवर्षाणि प्रपतन्तुः
किरिटिनम् ॥ ईषुभिर्बहुभिस्तूर्णं समरे व्योमवाहिभिः । अदूरां पर्यावस्थाय पुरयामान्-

२७७

(५) आपदैः शृगालादिभिः । (७) उत्तरशोणिताः शोणितप्रधानाः ॥ नदीप्रवर्तनम् ।

সাদৃতাঃ ॥ তথা তৈরবর্কীর্গস্ত দিব্যৈরস্ত্রৈঃ সমস্ততঃ । ন তস্ত দ্ব্যঙ্গুলমপি বিবৃতং সম্প্রদৃশ্যতে
 (১) ॥ ততঃ প্রহস্ম বীভৎসুর্দিব্যমৈন্দ্রং মহারথঃ । অস্ত্রমাদিত্যসঙ্কাশং গাণ্ডীবে সম-
 যোজয়ৎ ॥ শরশ্চিরিবাদিত্যঃ প্রতস্থে সমরে বলী । কিরীটমালী কোন্তেয়ঃ সর্ক্বান্
 প্রাচ্ছাদয়ৎ কুরুন্ ॥ যথা বলাহকে বিদ্যুৎ পাবকো বা শিলোচ্চয়ে ॥ তথা গাণ্ডীবমভব-
 দিঙ্গ্রায়ুধমিবাততম্ (২) ॥ যথা বর্ষতি পর্জ্জশ্চো বিদ্যুদ্বিভ্রাজতে দিবি । দ্যেত্যস্তী দিশঃ
 সর্ক্বাঃ পৃথিবীঞ্চ সমস্ততঃ ॥ তথা দশ দিশঃ সর্ক্বাঃ পতদগাণ্ডীবমাবৃণোৎ । নাগাশ্বরধিনঃ
 সর্ক্বৈ মুমুহুস্তত্র ভারত ॥ সর্ক্বৈ শাস্তিপরা যোধাঃ স্বচিন্তানি ন লেভিরে । সংগ্রামে
 বিমুখাঃ সর্ক্বৈ যোধাস্তে হতচেতসঃ ॥ এবং সর্ক্বানি সৈন্ত্যানি ভগ্নানি ভারতর্ষভ । ব্যজ্রবস্ত
 দিশঃ সর্ক্বা নিরাশানি স্বজীবিতে ॥ ইতি ত্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়-
 সিক্যাং বিরাটপর্ক্বণ্যস্তরগোত্রহে অর্জুন সঙ্কুলবুদ্ধে ত্রিষষ্টিতমোঃধ্যায়ঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ ততঃ শাস্তনবো ভীষ্মঃ সুহৃর্কর্ষঃ প্রতাপবান্ । বধ্যমানেষু

(১) বিবৃতং প্রকাশিতং অনস্তরং বা । (২) ইঙ্গ্রায়ুধমিতি ইঙ্গ্রয়ুঃ । সেনাতনুঃ ।

योधेषु धनञ्जयमुपाद्रवत् ॥ अग्रं कान्मुकश्रेष्ठः जातरूपपरिष्कृतम् (१) । शरानादाय
 तीक्ष्णाग्रान्मूर्धभेदान् प्रमाथिनः ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण प्रियमाणेन मुर्धनि (२) ॥ सुशुभे स
 नरव्याघ्रो गिरिः सूर्येद्यादये यथा ॥ अग्राय शङ्खं गाङ्गेयो धार्तराष्ट्रान् प्रहर्षयन् ।
 अर्धशङ्खमुपाद्रुत् दौर्भङ्गसुः समदारयत् ॥ तमुदौक्यं सनायास्तुः कौन्तेयः परवीरहा ।
 अत्राग्रं प्रहृष्टात्मा धाराधरनिवाचलः (३) ॥ ततो भीमः शरानष्टौ ध्वजे पार्थस्य वीर्यावान् ॥
 समर्पयन्महावेगान् श्वसमानानिवोरगान् ॥ ते ध्वजं पाण्डुपुत्रस्य समासाद्य पतत्रिणः ।
 जलस्तुः कपिमाज्ज्वलन्ध्वजाग्रं निलयान् जनान् (४) ॥ ततो भलेन महता पृथुधारेण पाण्डवः ।
 हस्तं चिच्छेद भीमस्य तूर्णं तदपतद्भुवि ॥ ध्वजं चैवास्य कौन्तेयः शरैरभ्यहनत्शम् ।
 शीघ्रकुदथवाहांश्च तथोभौ पार्थिसारथी ॥ अमृष्यमाणस्तुष्टीश्र्वा जानन्नपि स पाण्डवम् ।
 दिव्येनास्त्रेण महता धनञ्जयमवाकिरत् ॥ तथैव पाण्डवो भीमं दिव्यमस्त्रमुदीरयन् । अत्र-

- (१) जातरूपपरिष्कृतः स्वर्णमण्डितम् । (२) पाण्डवेन श्वेतेन आतपत्रेण उपलक्षिते ।
 (३) धाराधरः मेघम् । (४) जनान् प्राणिगणान् ।

গৃহদমেয়াস্মা মহামেঘমিবাচলঃ । তয়োস্তদভবদ্যুদ্ধঃ তুমুলং লোমহর্ষণম্ । ভীষণেণ সহ
 পার্থেন বলিবাসবয়োৰিব ॥ শ্রেষ্ঠস্তঃ কুরবঃ সর্বে যোধাশ্চ সহসৈনিকাঃ । ভল্লৈর্ভল্লাঃ
 সমাবিদ্ধা ভীষ্মপাণ্ডবয়োৰ্বুধি ॥ অস্তুরীক্ষে ব্যরাজস্ত খদ্যোতাঃ প্রাবৃষীব হি । অগ্নিচক্র-
 মিবা বিদ্ধং সব্যদক্ষিণমশ্রুতঃ । গাণ্ডীবমভবদ্রাজন্ পার্থস্য সৃজতঃ শরান্ ॥ ততঃ সংচ্ছাদয়া-
 মাস ভীষ্মঃ শরশতৈঃ শিতৈঃ । পৰ্বতং বারিধারাভিশ্ছাদয়ন্নিব তোয়দঃ ॥ তাং স বেলামি-
 বোদ্ধুতাং শরবৃষ্টিং সমুখিতাম্ (৫) ব্যধমৎ সায়কৈর্ভীষ্মঃ পাণ্ডবং সমবারয়ৎ ॥ ততস্তানি
 নিকৃতানি শরজালানি ভাগশঃ । সময়ে (রে) চ ব্যশীৰ্যাস্ত কাস্তনশ্চ রথং প্রতি ॥ ততঃ
 কনকপুখানাং শরবৃষ্টিং সমুখিতাম্ । পাণ্ডবশ্চ রথাত্তূর্ণং শলভানামিবাযতিম্ (৬) । ব্যধ-
 মস্তাং পুনস্তশ্চ ভীষ্মঃ শরশতৈঃ শিতৈঃ ॥ ততস্তে কুরবঃ সর্বে সাধু সাধ্বিতি চাক্রবন্ ।
 দুষ্করং কৃতবান্ ভীষ্মো যদৰ্জুনমযোধয়ৎ ॥ বলবাংস্তরুণো দক্ষঃ ক্ষিপ্ৰকারী ধনঞ্জয়ঃ ।
 কোহস্তঃ সমর্ধঃ পার্থস্য বেগান্কারয়িতুং রণে ॥ ঋতে শাস্তনবাদ্ভীষ্মাং কৃষ্ণাঙ্ঘা দেবকীসুতাং ।

(৫) সাগরজলবিকৃতিমিব' অক্যাবিকৃতৌ বেলেত্যমরঃ । (৬) আয়তিং শ্রেণীং ।

(१) । आचार्याश्रवणाद्वापि भारद्वाजान्महाबलात् ॥ अत्रैरज्ञानि संवर्ष्या क्रीडन्तो त्रयत-
 र्षभो । चक्षुःषि सर्वभूतानां मोहयन्तो महाबलो ॥ अजापत्यं तथैवैन्द्रमाग्नेयक
 सुदारुणम् । कौबेरं वारुणैकेव याम्यं वायव्यमेव च ॥ अयुष्मानो महाअनो समरे
 तो विचेरतुः । विश्वितान्गुथ भूतानि तो दृष्ट्वा संयुगे तदा ॥ साधु पार्थ महाबाहो साधु
 भीश्वेति चाक्रवन् । नायं युक्ते मनुष्येषु योऽयं संदृशते महान् ॥ महाअज्ञाणां सम्प्रयोगः
 समरे भीश्वपार्थयोः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं सर्वाज्ञविदुषोरज्ञयुद्धमवर्षत । अज्ञयुद्धे
 तु निर्वृते शरयुद्धमवर्षत ॥ अथ क्षिप्ररुपावृत्य क्रूरधारेण कान्मुकम् चकृत् भीश्वत् तदा
 ज्ञातरूपपरिक्लृप्तम् ॥ निमेषान्तरमात्रेण भीश्वोऽहन्त् कान्मुकं रणे । समादार महाबाहूः
 सङ्ग्यं चक्रे महारथः ॥ शरांश्च सुबहून् क्रुद्धो मुमोचात् धनञ्जये । अर्जुनोऽपि
 शरांस्तौक्कान् भीश्वाय निशितान् बहून् ॥ चिक्षेप सुमहातेजास्तथा भीश्वश्च पाण्डवे ॥
 तयोर्दिव्यास्त्रविदुषोरश्रुतोनिशिताङ्गरान् । न विशेषस्तदा राजन् लक्ष्यते अ महाअनोः ॥

अथारुणोद्दशदिशः शरैरतिरथस्तदा । किरीटमाली कौस्तुभः शूरः शास्तुनवस्तथा ॥ अतीव
पाण्डवो भीष्मः भीष्मश्चातीव पाण्डवम् । बभूव तस्मिन् संग्रामे राजन् लोके तदद्भुतम् (८) ॥
पाण्डवेन हताः शूरा भीष्मस्य रथरक्षिणः । शेरते तस्य तदा राजन् कौस्तुभस्याभितो रथम् ॥
ततो गाण्डीवनिर्मुक्ता निरमित्रः चिकीर्षवः । आगच्छन् पुण्ड्रसंश्लिष्टाः श्वेतबाहनपत्रिणः ॥
निम्पतन्तो रथास्तस्य धोता हैरण्यवामसः । आकाशे समदृशस्तु हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ तस्य
तद्विद्यमञ्जः हि विगाढः चित्रमञ्जतः । प्रेक्षन्ते स्माम्बुरीक्षुः सर्के देवा सबसवाः ॥ तं
दृष्ट्वा परमश्रीतो गङ्गर्बश्चित्रमद्भुतम् । शशंस देवराजाय चित्रसेनः प्रतापवान् ॥ पशुमान्
पार्थनिर्मुक्तान् संसक्तानिव गच्छतः । चित्ररूपमिदं शिखोर्दिव्यमञ्जमुदीर्यतः ॥ नेदं
मनुष्याः श्रद्धधुरहीदं तेषु विद्याते । पौराणानां महाज्ञाणां विचित्रोद्दयः समागमः ॥
आददानस्य हि शरान् सक्राय च विमुक्ततः । विकर्मतश्च गण्डीवः नास्तुरः सम्प्रदृशते । मथ्यन्दि-
नगतं सूर्याः प्रतापस्तुमिवाश्वरे ॥ न शकूवन्ति सैन्यानि पाण्डवः प्रसमीक्षितुम् । तथैव भीष्मः

(८) अतीव अतिशयितवानित्यर्थः । वमन् उद्दिगरन् शरानिति शेषः ।

গাঙ্গেয়ং দ্রষ্টুং নোংসহতে জনঃ ॥ উভৌ বিশ্রুতকর্মাণা-বুভৌ তীব্রপরাক্রমৌ । উভৌ
সদৃশকর্মাণা-বুভৌ যুধি সুদুর্জয়ো ॥ ইত্যুক্ত্বা দেবরাজস্ত পার্শ্বভীষ্মমাগমম্ । পূজয়ামাস
দিব্যেন পুষ্পবর্ষণে ভারত ॥ ততঃ শাস্তনবো ভীষ্মো বামং পার্শ্বমতাড়য়ৎ । পশ্চতঃ
প্রতিসঙ্কায় বিবৃতং সব্যসাচিনঃ (৯) ॥ ততঃ প্রহস্ত বীভৎসুঃ পৃথুধারেণ কাম্বুকম্ ।
চিচ্ছেদ গার্ব্বিপত্রেণ ভীষ্মশ্চামিততেজসঃ ॥ অধৈনং দশভির্বাণৈঃ প্রত্যবিধ্যৎ স্তনাস্তরে ।
যতমানং পরাক্রান্তং কুন্তীপুত্রো ধনঞ্জয়ঃ ॥ স পীড়িতো মহাবাহুর্গৃহীত্বা রথকুবরম্ (১০) ।
গাঙ্গেয়ো যুদ্ধদুর্ধ্বস্তস্হৌ দীর্ঘমিবাতুরঃ ॥ তং বিসংজ্ঞ-মপোবাহ সংযস্তা রথবাজিনাম্ ।
উপদেশমনুশ্চত্য রক্ষমাণো মহারথম্ (১১) ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং
বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কণ্যস্তরগোত্রহে ভীষ্মাপষানে চতুঃষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ । ভীষ্মে তু সংগ্রামশিরো বিহায় পলায়মানে ধৃতরাষ্ট্রপুত্রঃ । উৎসৃজ্য

(৯) বিবৃতমনস্তরম্ । (১০) কুবরং রথসহকং যুগন্ধরম্ । (১১) অপোবাহ অপসারিতবান
উপদেশঃ সারথীনামিতি শেষঃ ॥ ভীষ্মার্জুনযুদ্ধম্ ।

কেতুং বিনদম্মহাত্মা ধনুর্বির্গৃহ্যর্জুনমাসমাদ (১) ॥ স ভীমধন্বানমুদগ্রবীৰ্য্যঃ ধনঞ্জয়ঃ
 শক্রগণে চরন্তুঃ (২) । আকর্ণপূর্ণায়তচোদিতেন ভল্লেন বিব্যাধ ললাটমধ্যে । স তেন
 বাণেন সমর্পিতেন জাম্বুনদাগ্রেণ সুসংহিতেন । ররাজ রাজন্ রজনীয়কর্মা যথৈকপর্ক্বা
 রুচিরৈকশৃঙ্গঃ (৩) ॥ অথাস্ত্র বাণেন বিদারিতস্ত্র প্রাদুর্ক্বভূবাস্ত্ৰ-গজস্রমুঞ্চম্ । স তস্ত্র
 জাম্বুনদপুঞ্জচিত্রো ভিত্ত্ব ললাটং সুবিরাজতে স্ম ॥ স তেন বাণাভিহতস্ত্ররশ্বী দুর্ষোধনে-
 নোদ্ধতমন্ত্রাবেগঃ । শরানুপাদায় নিষাগ্নিকল্পান্ বিব্যাধ রাজানমদীনসত্ত্বঃ ॥ দুর্ষোধনশ্চাপি
 তমুগ্রতেজাঃ পার্থস্ত্র দুর্ষোধনমেকবীরঃ । অনোহন্যমাজৌ পুরুষপ্রবীরৌ সমৌ সমাজস্বতু-
 রাজমৌঢৌ (৪) ॥ ততঃ প্রভিল্লেন মহাগজেন মহীধরাভেগ পুনর্বির্কর্ণঃ । রথৈশ্চতুর্ভির্গজ-

- (১) উৎস্রজ্য কেতুং ধনুর্মুস্তানং কৃত্বা ।
 (২) উদগ্রবীৰ্য্যঃ বহুলপরাক্রমঃ তদেব পরাক্রমস্ত বাহুল্যং যদভিন্নশিক্ষাজ্ঞম্ । উদগ্রঃ বহুলঃ
 বহু ইতি কোষঃ । (৩) রজনীয়কর্মা রজনীয়ং রঞ্জনীয়ং কৰ্ম্ম যস্ত সঃ মন্বনীয়কর্মেত্যপি দৃশ্যতে পার্থঃ ।
 একপর্ক্বা গণ্ডকঃ পাদপর্ক্বত ইত্যর্থঃ । (৪) আজমৌঢৌ আজমৌঢ়দেশজৌ ।

পাদরক্ষৈঃ কুন্তীশূতং ত্রিষ্ণুমথাভ্যাধাবৎ ॥ তমাপতন্তুঃ স্বরিতং গজেন্দ্রঃ ধনঞ্জয়ঃ কুন্তুবিভাগ-
 মধ্যে । আকর্ণপূর্ণেন মহায়সেন বাণেন বিব্যাধ মহাজবেন ॥ পার্শ্বেন সৃষ্টেঃ স তু গার্কিপত্র
 আপুত্বেদেশাৎ প্রবিবেশ নাগম্ (৫) । বিদার্য্য শৈলপ্রবরপ্রকাশং যথাশনিঃ পর্বতমিত্র-
 সৃষ্টেঃ ॥ শরপ্রতপ্তঃ স তু নাগরাজঃ প্রবেপিতাজ্জো ব্যথিতাস্তুরাশ্বা । সংসীদমানো নিপপাত
 মহাং বজ্রাহতং শৃঙ্গমিবাচলশ্চ ॥ নিপাতিতে দস্তিবরে পৃথিব্যাং ত্রাসাদ্বিকর্ণঃ সহসাবতীৰ্য্য ।
 তূর্ণং পদাশ্ৰষ্টশতানি গহ্বা বিবিংশতেঃ শ্বন্দনমাকরোহ ॥ নিহত্য নাগন্ত শরেণ তেন বজ্রো-
 পমেনাত্রিমিবানুদাতম্ । তথাবিধে নৈব শরেণ পার্শ্বো দুর্ঘোধানং বক্ষসি নিক্ৰিভেদ ॥ হতে
 গজে রাজনি চৈব ভিন্নে ভগ্নে বিকর্ণে চ সপাদরক্ষে । গাণ্ডীবমুত্তৈর্কির্শিথৈঃ প্রপূন্না-স্তে
 যোধমুখ্যাঃ সহসাপজগ্নুঃ ॥ দৃষ্টে ব পার্শ্বেন হতঞ্চ নাগং যোধাংশ্চ সর্বান্ জবতো নিশম্য ।
 ব্রথং সমাবৃত্য কুরুপ্রবীরো রণাৎ প্রদুজ্রাব যতো ন পার্শ্ব ॥ স্বং ভীমরূপং স্বরিতং জবন্তং
 দুর্ঘোধানং শক্রসহোহতিষঙ্গাৎ । প্রাক্কে ড়য়দেবাঙ্কুমনাঃ কিরীটী বাণেন বিদ্ধং কধিরং

(৫) সৃষ্টেঃ প্রযুক্তঃ আপুত্বেঃ পুত্ৰাগ্রপৰ্বতম্ ।

বমস্তম্ (৬) । অর্জুন উবাচ । বিহায় কীর্ত্তিঃ বিপুলং যশশ্চ যুদ্ধাৎপরাবৃত্য পলায়সে
 কিম্ । ন তেহদ্য তূর্য্যাণি সমাহতানি তথৈব রাজ্যাদবরোপিতস্ত (৭) । যুধিষ্ঠিরস্তান্মি
 নিদেশকারী পার্শ্বস্থতীয়ো যুধি সংস্থিতোহস্মি (৮) । তদর্থমাবৃত্য মুখং প্রযচ্ছ নরেন্দ্রবৃন্দঃ
 স্মর ধার্ত্তরাষ্ট্রি ॥ মোঘং ভবেদং ভুবি নামধেয়ং দুর্ঘোধনেতীহ কৃতং পুরস্তাৎ । নহীহ
 দুর্ঘোধনতা তবাস্তি পলায়মানস্ত রণং বিহায় (৯) ॥ ন তে পুরস্তাদধ পৃষ্ঠতো বা পশ্যামি
 দুর্ঘোধন রক্ষিতারম্ । অপৈহি যুদ্ধাৎ পুরুষপ্রবীর প্রাণান্ প্রিয়ান্ পাণ্ডবতোহদ্য রক্ষ ।
 ইতি শ্রীমহাভারতে বিরাট পর্কণ্যাক্তরগোগ্রহে দুর্ঘোধনপলায়নে পঞ্চবষ্টিতমোহধ্যায়ঃ ।

বৈশম্পায়ন উবাচ । আহুয়মানশ্চ স তেন সঙ্ঘে মহাঅনা বৈ ধৃতরাষ্ট্রপুত্রঃ । নিবর্তিত-
 স্তস্ত নিরঙ্কুশেন মহাগজো মত্ত ইবাঙ্কুশেন ॥ সোহমৃষ্যমাণো বচসাভিমুঠো মহারথেনা-

(৬) প্রাক্কে ড়য়ং সিংহনাদং কৃতবান্ । (৭) বিহায় কীর্ত্তিঃ বিপুলং যশশ্চ পুণ্যপ্লাঘনং কীর্ত্তিঃ বিস্তা-
 শিল্লাদিপ্লাঘনং যন্তদ্যশ ইতি ভেদঃ' প্রকারাস্তরক পূর্কমেব ব্যাখ্যাতম্ । (৮) নিদেশকারী আজ্ঞাকারী ।

(৯) ন চেৎ দুর্ঘোধনতা দুর্ঘোধনতেতি ভাবঃ । দুর্ঘোধনাস্থানম্ ॥

তিরথস্তরস্বী (১)। পর্যাপতং পার্থরথং প্রবীরো ভোগী যথা পাদতলাভিমৃষ্টঃ । তং প্রেক্ষ্য
 কর্ণঃ পরিবৃত্তমানং নিবৃত্ত্য সংসৃত্য চ বিদ্ধগাত্রম্ । দুৰ্য্যোধনশ্চোত্তরতোহভ্যগচ্ছৎ পার্থঃ
 নৃবীরো যুধি হেমমালী ॥ ভীষ্মস্ততঃ শাস্ত্রনবো দিব্রতা হিরণ্যকঙ্কদ্বরয়াহতিসঙ্গী । দুৰ্য্যো-
 ধনং পশ্চিমতোহভ্যরক্ষৎ পার্থান্মহাদাহুরধিজ্যধরা ॥ দ্রোণঃ কৃপশ্চৈব বিবিংশতিশ্চ দুঃশাসন-
 শ্চৈব নিবৃত্ত্য শীঘ্রম্ । সৰ্বৈ পুরস্তাদ্বিততেষুচাপা দুৰ্য্যোধনার্থং ষরিতাভূাপেয়ুঃ ॥ স
 তান্জনীকানি নিবর্ত্তমানান্গালোক্যপূর্ণৌষনিভানি পার্থঃ ॥ হংসো যথা মেঘমিবাপততস্তং
 ধনঞ্জয়ঃ প্রত্যপতস্তরস্বী ॥ তে সৰ্ব্বতঃ সংপরিবার্থা পার্থ-মস্ত্রাণি সৰ্ব্বাণি সমাদধানাঃ ।
 ববষুঁরভেত্য শরৈঃ সমস্ত্রান্মোঘা যথা ভূধরমম্বুজানৈঃ ॥ ততোহস্ত্রমস্ত্রেণ বিদার্য্য তেষাং
 গাণ্ডীবধন্বা কুরুপুঙ্গবানাম্ । সম্মোহনং শত্রুসহোহনুদস্ত্রং শ্রাদ্ধশ্চাকারৈরস্ত্রমবারণীয়ম্ ॥
 ততো দিশ্চানুদিশো বিবৃত্ত্য শরৈঃ সুধারৈর্গ্নিশিতৈঃ সুপুঞ্জৈঃ (২) । গাণ্ডীবঘোষণ
 মনাংসি তেষাং মহাবলঃ প্রব্যথয়াঞ্চকার ॥ ততঃ পুনর্ভীমরবং প্রগৃহ্য দোর্ভ্যাং মহাশঙ্খমুদার-

(১) অভিমৃষ্ট তিরস্কৃতঃ । (২) বিধৃত্য বধা ।

ঘোষম্ । ব্যনাদয়ৎ স প্রদিশো দিশঃ খং ভুবঞ্চ পার্থো দ্বিষতাং নিহস্তা ॥ তে শঙ্খনাদেন
কুরুপ্রবীরাঃ সম্মোহিতাঃ পার্থসমীরিতেন । উৎসৃজ্য চাপানি দুরাসদানি সৰ্ব্ব তদা
শান্তিপরা বভুবুঃ ॥ তথা বিসংজ্ঞেষু পরেষু পার্থঃ স্মৃৎ চ বাক্যানি তথোত্তরায়াঃ ।
নির্যাহি মধ্যাদিত্তি মৎস্তপুত্র-মুবাচ যাবৎ কুরবো বিসংজ্ঞাঃ ॥ আচার্য্যশারদ্বতয়োস্ত শুক্রে
কর্ণশ্চ পীতং ক্ৰচিরঞ্চ বজ্রম্ । দ্রোণেশ্চ রাজ্ঞশ্চ তথৈব নীলে বজ্রে সমাদৎস্ব নরপ্রবীর ॥
ভীষ্মশ্চ সংজ্ঞাস্তু তথৈব মন্ত্রে জানাতি সোহস্ত্রপ্রতিঘাতমেবঃ । এতশ্চ বাহান্ কুরু সব্যতস্ত-
মেবং হি যাতব্য-মগূঢ়সংজ্ঞৈঃ ॥ রশ্মীন্ সমুৎসৃজ্য ততো মহাত্মা রথাদবপ্লত্য বিরাটপুত্রঃ ।
অাকৃষ্য বাসাংসি মহারথানাং তূর্ণং পুনস্তদ্রথমারুরোহ ॥ ততোহনুশাসচ্চতুরঃ সদশ্বান্
পুত্রো বিরাটশ্চ হিরণ্যকক্ষান্ (৩) । তে তদ্বাতীযুধর্জিনামনীকং শ্বেতা বহস্তোহর্জুন-
নাঞ্জমধ্যাৎ ॥ তথানুযাস্তুং পুরুষপ্রবীরং ভীষ্মঃ শরৈরভ্যহনন্তরশ্বী । স চাপি ভীষ্মশ্চ
হয়ান্নিত্য বিব্যাধ পার্থো দশভিঃ পৃষৎকৈঃ ॥ ততোহর্জুনো ভীষ্মপাশ্চ যুদ্ধে বিদ্ধাশ্চ

(৩) হিরণ্যকক্ষাঃ স্ববর্ণকক্ষাঃ ।

[বি—২৪]

यस्तारमधिक्यधरा । तस्यै विमुक्तो रथवृन्दमध्यान्वेषः विदार्येव सहस्ररश्मिः । लका तु
संज्ञाः स कुरुप्रवीरः पार्थः समीक्याथ सुरेन्द्रकलम् । रणादिमुक्तः स्थितमेकमाजौ तं
धार्तराष्ट्रविरितः वतावे । अयं कथं शिष्टवता विमुक्तस्तथा प्रमथीहि यथा न मुक्तेः ।
तमब्रवीच्छास्तनवः प्रहृष्ट क ते गता बुद्धिरतूँ क वीर्याम् ॥ शान्तिः पराः प्राप्य कदा-
स्थितोऽतूँकृत्य बाणांश्च धनुर्विचित्रम् । न ह्येष वीतं सुरलः नृशंसः कर्तुं न पापोऽस्त
मनो निविष्टम् ॥ त्रैलोक्यहेतोर्नृजहेः शर्माः तस्मान् सर्वे निहता रणेऽस्मिन् । किंप्र
कुरुन् याहि कुरुप्रवीर विजित्य गाः संग्रतिषातु पार्थः ॥ मा तेऽद्य कार्याः निपतेच्छ
मोहा-तूँ संविधातव्य-मरिष्टवस्तम् ॥ वैशम्पायन उवाच । दुर्ष्याधनस्तुतु तू तन्निशम्य
पितामहस्तान्निहितं वचोऽथ । अतीतकामो युधि सोऽत्यमर्षी राजा विनिशस्त वस्तु
दुष्ठीम् (४) ॥ तन्तीश्रवाक्यः हितमीक्य सर्वे धनञ्जयाग्निं विवर्द्धमानम् । निवर्तनादैव

(४) अतीतकामोऽप्राप्तमनोरथः ।

मतिः विमथ्यूर्ध्वोर्धनस्तु परिरक्षमाणाः ॥ तान् प्रस्थितान् प्रीतमनाः स पार्थो धनञ्जयः
 श्रेक्य कुरुप्रवीरान् । आभाष्यमाणोऽनुययौ मुहूर्तं सम्पूजयः सुत्र कुरुग्रहाद्या ॥ पितामहः
 शास्यनवकं बुद्धं क्रोणं शुकं प्रतिपूज्य मुक्त्वा । क्रौंणिं कृपकैव कुरुंश्च माग्नान्
 शरैर्किंचित्त्रैरुत्तुवाद्य चैव ॥ दुर्ध्वोर्धनस्तुमरुत्तुचित्रः चिच्छेद पार्थो मुकुटं शरेण ।
 आसन्न्य वीरान्श्च तथैव माग्नान् गांभीवशेषेण विनोद्य लोकान् ॥ स देवदत्तः सहसा
 विनाद्य विदार्य वीरो द्विवताः मनांसि । ध्वजेन सर्वान् परिभूय शक्रान् सहेममालेन
 निराजमानः ॥ दृष्ट्वा प्रयातांश्च कुरुन् किरिटीं हृष्टोऽत्रवीरुत्तु स मन्त्रपुत्रम् ।
 आरुर्तयान् पशवो वितांस्तु याताः परे याहि पुरं प्रहृष्टः (९) ॥ देवास्तु दृष्ट्वा
 महदद्भुतम् बुद्धं कुरुणां सह काङ्क्षनेन । अगूर्धवास्यं भवनं प्रतीताः पार्थश्च
 कर्माणि विचिन्तयन्तः ॥ इति—विराटपर्वणान्तरगोत्रहे षट्षष्टितमोऽध्यायः समाप्तः ॥

(९) आरुर्तय निवर्तय ।

वैशम्पायन उवाच । निर्जित्य चैव संग्रामे कुरून् गोवृषभेक्षणः (१) समानयामास
 तदा विराटश्च धनं महत् ॥ गतेषु च प्रभङ्गेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः । वनान्निष्क्रम्य गहना-
 द्भवः कुरूसैनिकाः ॥ भयात् सङ्घस्तमनसः समाजग्नूस्ततस्ततः । मुक्तकेशाश्चदृशुस्तु स्त्रिताः
 प्राञ्जलयस्तथा ॥ कुंपिपासापरिश्रान्ता विदेशस्था विचेतसः । उचुः प्रणम्य संग्रान्ताः
 पार्थ किं करवामहे ॥ अर्जुन उवाच । श्वश्रु ब्रह्मत भद्रं वो न भेतव्यं कथञ्चन ।
 नाहमार्तान् द्विधांसामि क्षुशमाश्वासयामि वः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तामभयां वाचं
 श्रद्धा योधाः समागताः । आयुःकीर्तिर्षशोदातिस्तुमानीर्भिरनन्दयन् ॥ ततोऽर्जुनं नागमिव
 प्रतिर-मुत्सृज्य शक्रन् विनिवर्तमानम् । विराटराष्ट्राभिमुखं प्रयातुं नाशकूबन्धे कुरवोऽ-
 भिधातुम् ॥ ततो महावात ईवाब्रुवन्दं विद्राव्य पार्थः कुरूसैन्यवन्दम् । मत्सुप्तपुत्रं
 द्विषतां निहन्ता वचोऽब्रवीत् संपरिगृह्य ह्ययः ॥ पितुः सकाशे तव तात सर्वे वसन्ति

(१) गोवृषभेक्षण इति गेवृषभो गोश्रेष्ठः तस्य ईक्षणे इव अक्षिणी यत्र स तथा, वृषभः श्रेष्ठवृष-
 योरिति मेदिनिः ।

पार्था विदितान्तवैव । तान्ना प्रशंसेन्नगरं प्रविश्य तीतः प्रणशेद्वि स मंगुराजः ॥ मया
 द्विता मा क्षिणी कुरुणां मया च गावो विद्विताद्विद्यः । प्रीतस्तु कामं नगरं प्रविश्य
 वमाञ्जनः कर्मकृतं त्रवीहि ॥ उत्तर उवाच ॥ वस्ते कृतं कर्म न पारपीयं तं कर्म कर्तुं-
 मम नास्ति शक्तिः । न चां प्रवक्ष्यामि पितुः सकाशे यावन्न मां वक्षसि मयासाचिन् ॥
 वैशम्पायन उवाच । स शक्रसेनामवदित्य द्विभू-राच्छिद्य सर्वक धनं कुरुताः । अशान-
 मागत्य पुन शमीस्तामतेत्यु तस्यो शरविक्रताः ॥ ततः स बह्विप्रतिमो महाकपिः
 सहेवतुर्देदिवयुंपपात । तथैव मायाविहिता (मायासुरिता) बहूव क्षत्रक सैःहं युष्मके
 ऋधे पुनः ॥ निधाय तच्छायुध-माजिवर्धनं कुरुस्तमानामियुधीः शरांस्तथा । प्रायां स मंगु-
 नगरं प्रकृष्टः किरीटीना सारथिना महाञ्जना । पार्थश्च कृत्वा परमार्याकर्म निहत्य शक्रन्
 द्विद्यतां निहन्ता । चकार वेणीक तथैव ह्युयो अग्राह रश्मीन् पुनरुत्तरस्त ॥ विवेश हठो
 नगरं महाञ्जना बृहन्नारुणमुपेत्य सारथिः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो निवृत्ताः कुरवः
 प्रकृष्टा वशमाहिताः । हस्तिनापुरमुदिशु सर्वे दीना ययुस्तदा ॥ पशानमुपसंगम्य काञ्चनो

বাক্যমব্রবীৎ । রাজপুত্র প্রত্যাবেক্ষ সমানীতানি সৰ্ব্বশঃ ॥ গোকুলানি মহাবাহো বীর
গোপালকৈঃ সহ । ততোহপরাক্ৰে যাস্তামো বিরাটনগরং প্রতি ॥ গান্ধাপি পায়স্বিছাপঃ
পরিপ্লাব্য চ বাজিনঃ । গচ্ছন্ত হরিতাশ্চৈব গোপালাঃ প্রেষিতাস্থয়া ॥ নগরে শ্রিয়মা-
খ্যাস্ত ঘোষয়ন্ত চ তে জয়ম্ ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ অথোত্তরত্বরমাণঃ স দূতানাজ্ঞাপয়-
চ্চনাদর্জুনস্ত । আচক্ষধ্বং বিজয়ং পার্থিবস্ত ভগ্নাঃ পরে বিজিতাশ্চাপি গাবঃ (২) ॥
ইত্যেবং তৌ ভারতমংশুবীরৌ সংমন্য সঙ্গম্য পুনঃ শমীং তাম্ । অভ্যোত্য ভূয়ো বিজয়েন
তৃপ্তা-বৃৎসৃষ্টমারোপয়তাঞ্চ ভাণ্ডম্ ॥ স শক্রসেনামভিভূয় সৰ্ব্বা-মাচ্ছিদ্য সৰ্ব্বঞ্চ ধনং কুরুভ্যঃ ।
বৈরাটিরায়ানগরং প্রতীতো বৃহন্নলাসারথিরেকবীরঃ ॥ ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্রাং
সংহিতায়াং বৈয়াকিক্যাং বিরাটপর্বণি বৃহন্নলানগর প্রবেশে সপ্তষষ্টিতমোহধ্যায়ঃ ॥

বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ প্রহৃষ্টাস্তেহথ গোপালাঃ প্রবিশ্য নগরং ততঃ । উচুর্জয়ং
বিরাটম্ দৃষ্ট্বা গোধনমাহতম্ ॥ ধনঞ্চাপি বিজিত্যাজৌ বিরাটৌ বাহিনীপতিঃ ॥

(২) আচক্ষধ্বমিতি গণকার্যমনিত্যমিতি বিকরণলোপোহসিদ্ধঃ ।

राजा विराटोऽथ दुःशातितप्तुः श्रुत्वा सूतः ह्येकरथेन यातम् । बृहन्नलासारथिमाजिवर्कनः
 प्रोवाच सर्वानथ मन्त्रिमुख्यान् ॥ सर्वथा कुरवस्तु हि ये चाश्वे वसुधाधिपाः । त्रिगर्ता-
 रिर्द्धितान् श्रुत्वा न स्थासन्ति कदाचन ॥ तन्मादागच्छतु मे योधा बलेन महता वृताः ।
 उत्तरस्त परिस्वार्थं ये त्रिगर्तैरविक्रताः (५) ॥ हयांश्च नागांश्च रथांश्च शीघ्रं पदाति-
 सज्जांश्च पुरुष प्रवीरान् । अस्त्रापयामास सूतश्च हेतोर्विचित्रशस्त्राभरणोपपन्नान् ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ एवं स राजा मन्थानां विराटो बाहिनीपतिः । व्यादिदेशाथ
 तां किप्रं बाहिनीं चतुरङ्गिणीम् ॥ कुमारमाशु जानीत यदि जीवति वा न वा (६) । वस्तु
 यस्तु गतः यशो मन्त्रेहं न स जीवति ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमत्रवीर्यराजो विहस्य
 विराटिराजस्तु दुःशातितप्तुम् । बृहन्नलासारथिश्चेन्नरेन्द्र परे न नेष्यन्ति तवाद्य गान्ताः ॥
 सर्वाः महीपान् सहितान् कुरूंश्च तथैव देवासुरयक्रनागान् । अलं विक्रेतुं समरे सूतस्तु
 श्रुत्वाः सारथिना हि तेन (७) ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथोत्तरेण सूतास्तु प्रेषिताः

(५) परीस्वार्थं रक्षार्थं । (६) कुमारमुत्तरं । जीवति नवेति संशय इति शेषः । (७) अलं शक्तः ।

शीघ्रगामिनः । विराटनगरं प्राप्य जयमावेदयं स्तुतः ॥ राजस्तुसर्वमाचर्ष्या मही
 विजयमुत्तमम् । पराजयं कुरुणाङ्गापुपायात्तं तथोत्तरम् ॥ सर्वा विनिर्जिता गावः
 कुरवश्च विनिर्जिताः । उत्तरः सह सूतेन कुशली च परस्तुपः ॥ कङ्क उवाच ॥ दिष्ट्या
 विनिर्जिता गावः कुरवश्च पलायिताः । दिष्ट्या ते ज्जीवितः पुत्रः श्रयते पार्थिवर्षत ॥
 नास्तु तं हेव मग्नेहहं षष्ठे पुत्रोऽहं जयं कुरुन् । क्षय एव जयस्तु यस्तु यस्तु बृहन्नला ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विराटो नृपतिः संप्रहृष्टतनूकः । श्रुत्वा तु विजयस्तु
 कुमारश्यामितौजसः ॥ आच्छादयित्वा दूतांस्तान्मन्त्रिणः सोऽहं चोदयं (८) । राजमार्गाः
 क्रियन्तां मे पताकाभिरलङ्कताः ॥ पुष्पोपहारैरर्च्यन्तां देवताश्चापि सर्वशः । कुमारा
 बोधमुख्याश्च गणिकाश्च स्वलङ्कताः ॥ वादित्रानि च सर्वाणि प्रेत्यद्यत्तु स्तुतः मम । घन्टा-
 बान्मानवः शीघ्रं मत्तमारुह्य वारणम् (९) ॥ शृङ्गाटकेषु सर्वेषु आथायस्तु जयं मम (१०) ।

(८) आच्छादयित्वा आच्छाद्य प्रसादात्सर्वैः ।

(९) घन्टावान् मानवः इति घन्टानिःसरणपथः । (१०) शृङ्गाटकेषु चतुष्पथेषु । (११) सर्वे

উত্তরা চ কুমারীভি-বহ্নীভিরভিসংবৃত্তা । শৃঙ্গারবেশাভরণা প্রত্যাভ্যাভু স্মৃতঃ মম ॥
 বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ শ্রুত্বা তদেতদ্বচনং নৃপশ্চ সৰ্বৈ পুরঃস্বস্তিকপাণয়শ্চ । ভৈরব্যশ্চ
 তুর্য্যাণি চ ঝারিজাশ্চ বৈশৈঃ পরাৰ্দ্ধৈঃ প্রমদাঃ শুভাশ্চ (১১) ॥ তথৈব স্মৃতৈঃ সহ মার্গৈশ্চ
 কন্যামিঘোমৈ-রথতুর্য্যবাদৈঃ । পুরাং বিরাটশ্চ মহাবলশ্চ প্রত্যাভ্যাভুঃ পুত্রমনস্তবীৰ্য্যম্ ॥
 বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ প্রস্থাপ্য সেনাং কন্যাশ্চ গণিকাশ্চ স্বলঙ্কতাঃ । মৎস্মরাজো মহা-
 প্রাজ্ঞঃ প্রহৃষ্ট ইদমব্রবীৎ । অক্ষানাহর সৈরিক্তি কঙ্ক দ্যুতং প্রবর্ততাম্ । তং তথা বাদিনং
 দৃষ্ট্বা (হৃষ্টঃ) পাণ্ডবঃ প্রত্যভাষত । ন দেবিতব্যং হৃষ্টেন কিতবেনেতি নঃ শ্রুতম্ । স হুমদ্যা
 মুদা যুক্তো নাহং দেবিতুম্‌সহে ॥ প্রিয়ন্তু তে চিকীৰ্ষামি বর্ততাং যদি মন্যসে ॥ বিরাট
 উবাচ ॥ দ্বিয়ো গাবো হিরণ্যঞ্চ যচ্চাশ্চদ্বস্থ কিঞ্চন । ন মে কিঞ্চিন্ময়া রক্ষ্যমস্তুরেণাপি
 দেবিতুম্ । কঙ্ক উবাচ ॥ কিস্তে দূতেন রাজেন্দ্র বহুদোষেণ মানদ । দেবনে বহবো

পুরঃস্বস্তিক পাণয়শ্চৈতি ভাটহ্যাং সৰ্বৈ পুরবাসিনোজনাঃ স্বস্তিকং মঙ্গলদ্রব্যং তেনোপলক্ষিতাঃ পাণয়ে
 যোগাং তে প্রত্যাভ্যাভুৰিতি সঙ্গঃ । স্বস্তিকং মঙ্গলদ্রব্যে চতুষ্কগৃহভেদয়োৰিতিমেদীনী পরাৰ্দ্ধৈঃ কংকটৈঃ ॥

দোষান্তস্মাত্তং পরিবর্জয়েৎ ॥ শ্রুতস্তে যদি বা দৃষ্টঃ পাণ্ডবেযো যুধিষ্ঠিরঃ । সরাষ্ট্রং সুমহৎ
 স্ফীতং ত্রাতুঃশ্চ ত্রিদশোপমান্ ॥ দ্যুতে হারিতবান্ পূৰ্ব্বং তস্মাদ্যুতং ন রোচয়েৎ ॥ অথবা
 মন্ত্রসে রাজন্ দীব্যাব যদি রোচতে ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ প্রবর্তমানে দ্যুতে তু মন্ত্রঃ
 পাণ্ডবমত্রবীৎ ॥ পশু পুত্রেন মে যুদ্ধে তাদৃশাঃ কুরবো জিতাঃ ॥ ততোহত্রবীন্মন্ত্ররাজং
 ধর্মপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ । বৃহন্নলা যশ্চ যস্তা কথং স ন বিজেষ্যতি ॥ ইত্যুক্তঃ কুপিতো রাজা
 মন্ত্রঃ পাণ্ডবমত্রবীৎ । সমং পুত্রেন মে যশ্চ ব্রহ্মবক্রো প্রশংসসি (১২) ॥ বাচ্যাবাচ্যং ন
 জানীবে ন্যানং মামবমন্ত্রসে । ভীষ্মজ্ঞোণমুখান্ সর্ক্বান্ কস্মান্ন স বিজেষ্যতি ॥ বয়শ্চাস্তু
 তে ব্রহ্মরপরাধমিমং ক্ষমে ॥ নেদৃশস্ত পুনর্বাচ্যং যদি জীবিতুমিচ্ছসি ॥ যুধিষ্ঠির উবাচ ॥
 কত্র জ্ঞোণস্তথা ভীষ্মো জ্ঞোণিবৈকর্তনঃ কপঃ । দুর্ঘোধানশ্চ রাজেন্দ্রস্তুধৈবাশ্চে মহারথাঃ ॥
 মরুদগর্গৈঃ পরিবৃতঃ সাক্ষাদপিশতক্রতুঃ । কোহশ্চো বৃহন্নলায়াস্তান্ প্রতিযুধ্যোত সঙ্গতাম্ ॥
 যশ্চ বাহুবলে তুল্যো ন ভূতো ন ভবিষ্যতি । অতীব সমরং দৃষ্ট্বা হর্ষো বশ্যোপস্থারিতে ॥

षोडशस्य सहितान् सर्वान् सुरासुरमहोरगान् । तद्दृशेन सहायेन कश्चात् स विजेष्यति ॥
 विराट् उवाच ॥ बहूः प्रतिसिद्धोऽसि न च वाचं निषच्छसि । नियन्ता चेन्न विद्येत न
 कश्चिद्धर्माचरेत् ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रकुपितो राजा तमक्केणाहनस्तृप्त्म् । मुखे
 युधिष्ठिरं कोपान्मैवमित्येव भुङ्क्ष्यन् ॥ बलवत् प्रतिबिद्धश्च नस्तः शोणितमावहत् (१७) ।
 तदप्राप्तुं महीः पार्थः पाणिभ्यामग्रहीत्तदा । अवैकृत स धर्मात्मा द्रौपदीं पार्श्वतः
 स्थिताम् । सा ज्जाया तमभिप्रायः भर्तु-श्चित्तवशानुगा ॥ पात्रं गृहीत्वा सौवर्णं जलपूर्ण-
 मनिन्दिता । तच्छोणितं प्रत्यागृह्णाद् यत् प्रसूत्राव नस्ततः (१८) ॥ विराटोऽथाब्रवीत्तत्र
 किमेतत् क्रियतामिति । सैरिञ्जि क्रुहि त्वेतेन मम प्रश्नमशेषतः ॥ सैरिङ्गुवाच ॥
 यदीदं शोणितं राजन् कक्षश्च पतितं क्लिप्तौ । इदं द्वाष्टिकं ते क्षिप्रं विनश्येत् न
 संशयः । न च द्वादशवर्षाणि वर्षयेत् पुरन्दरः । इतयन्त प्रवर्तन्ते न शशुः जायते कचिन् ॥
 अशुभं श्राद्धं राजेन्द्र नृपश्च च पुरश्च च ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथोत्तरः सुतैर्गर्कैः

(१७) प्रतिबिद्धश्च इत्युक्त्वा । नस्तः नासिकातः । (१८) नम इत्यर्थे हान्तसः ।

मालैश्च विविधैस्तथा । आकीर्यमाणः संहृष्टो नगरं श्वरमागतः ॥ संताप्यमाणः
 पौरैस्तु द्वीभिर्जानपदैस्तथा । आसाद्य भवनद्वारं पित्रे संप्रत्याहारयत् (१५) ॥ ततो
 द्वाहः अनिशैव विराटमिदमब्रवीत् ॥ बृहन्नलामहारस्तु पुत्रो द्वायुत्तरः स्थितः ॥ ततो
 हृष्टो मत्स्यराजः कस्तारमिदमब्रवीत् (१६) । प्रवेष्टुतामूर्धो तूर्णं दर्शनेप्सुरहं तयोः ॥
 कस्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णमुपाङ्गपत् । उत्तरः प्रविशत्केन न प्रवेश्या बृहन्ना ॥
 एतश्च हि महाबाहो ब्रतमेतत् समाहितम् । यो ममान्ने त्रणं कुर्याच्छानितं वापि
 दर्शयेत् ॥ अत्र संग्रामगतान् स जीवेत् कथञ्चन । न गृष्याद्दृशसंक्रुद्धो मां दृष्ट्वा तु
 सशोणितम् ॥ विराटमिह सामातां दहेत् सबलवाहनम् ॥ (इति श्रीमहाभारते शत-
 साहस्र्यां संहितायां वैयासिकां विराटपर्वणि अष्टवष्टितमोऽध्यायः ॥) *

२८२

वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राज्ञः सुतो ज्येष्ठः प्राविशत् पृथिवीञ्जयः । सोऽभि-
 वाद्य पितुः पादौ धर्मराजमदृशत् तथा रुधिरसंसिद्ध-गनेकाग्रमनागसम् । त्रुमावासीन-

(१५) आहारयत् द्वाहमिति शेषः । (१६) कस्तारः द्वारहः । * कुत्रचिदत्राध्याय समाप्तिर्नदृशते ।

[वि—२५]

মেকাস্তে সৈরিক্স্যা প্রত্যপস্থিতম্ ॥ ততঃ পপ্রচ্ছ পিতরং হরমাণ ইবোত্তরঃ । কেনায়-
 স্তাডিতো রাজন্ কেন পাপমিদং কৃতম্ ॥ বিরাট উবাচ ॥ ময়ায়স্তাডিতো জিক্ষো ন
 চাপ্যোতাবদহতি । প্রশস্ত্যমানে যৎ শূরে হুয়ি যণ্ডং প্রশংসতি ॥ উত্তর উবাচ ॥
 অকার্যাস্তে কৃতং রাজন্ ক্রিপ্রমেব প্রসাদ্যতাম্ । মা হাং ব্রহ্মবিষং ঘোরং সমূলমপি
 নিদহেৎ ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ স পুত্রস্ত বচঃ শ্রুত্বা বিরাটো রাষ্ট্রবর্ধনঃ । ক্ষময়ামাস
 কৌরব্যং ভস্মচ্ছন্নমিবানলম্ ॥ ক্ষময়ন্তু রাজানং পাণ্ডবঃ প্রত্যভাষতঃ । চিরং ক্ষান্তমিদং
 রাজন্ ন মন্যুর্বিদ্যতে মম ॥ যদি হেতৎ পতেদুমৌ রুধিরো মম নস্ততঃ । সরাস্ত্রুত্বং
 মহারাজ বিদশেথা ন সংশয়ঃ ॥ ন দূষয়ামি তে রাজন্ যশ্চ হস্তাদদূষকম্ । বলবন্তং
 মহারাজ ক্রিপ্রং দারুণমাপ্নুয়াৎ ॥ শোণিতে তু ব্যতিক্রাস্তে প্রবিবেশ বৃহন্নলা । অভিবাদ্য
 বিরাটঞ্চ কঙ্কণাপ্যপতিষ্ঠত ॥ ক্ষাময়িত্বা তু কৌরব্যং রণাছত্তরমাগতম্ । প্রশংস ততো
 মংস্তঃ শৃণ্বতঃ সব্যসাচিনঃ ॥ ত্বয়া দায়াদবানশ্চি কৈকয়ীনন্দবর্ধন (১) । ত্বয়া মে সদৃশঃ

(১) দায়াদবান্ পুত্রবান্ । কৈকয়ী স্তদেষ্ণা ।

পুত্রো ন ভূতো ন ভবিষ্যতি ॥ পদং পদসহস্রেণ যশ্চরমাপরাদ্ধুয়াৎ । তেন কর্ণেন তে
 তাত কথমাসীৎ সমাগমঃ (২) ॥ মনুষ্যালোকে সকলে যশ্চ তুল্যো ন বিদ্যতে । যঃ

একোদশসংখ্যিতমোঃখ্যায়ঃ ।

(২) যুদ্ধাৎ প্রত্যাগতমাশ্রয়ঃ বিয়াটঃ পৃচ্ছতি । পদং পদসহস্রেণ যশ্চরমাপরাদ্ধুয়াৎ । তেন কর্ণেন
 তে তাতঃ কথমাসীৎ সমাগমঃ । পদ্যন্তে কিপ্যন্তে বাণা অন্বিত্তি পদং লক্ষ্যং বিখ্যাত ইতি বা পদং
 তদেব পদ্যন্তে কিপ্যন্তে ইতি পদা বাণাঃ পদ্যন্তে গচ্ছন্তি লক্ষ্যমিতি বা হে তাত হে পুত্র পদসহস্রেণ
 শরাণাং সহস্রেণাপি যঃ কর্ণঃ পদং লক্ষ্যং চরন্ বিধ্যমানো নাপরাধুয়াৎ ন লক্ষ্যাচ্চূতসায়কো ভবতি ।
 অপরাদ্ধুয়াৎকোহসৌ লক্ষাদ্ধুয়াৎক ইতি অমরঃ এতেন লক্ষ্যসিদ্ধিদর্শিতা সমাগমো যুদ্ধঃ অথবা
 পদ্যতে গম্যতেহেনেনেতিঃ পদং পাদ এব পাদসহস্রেণ লক্ষিতং পদং লক্ষ্যং জটাভিত্তাপস ইতিবৎ লক্ষণে
 তৃতীয়া চরন্তিত্যাদিপূর্ববৎ পাদসহস্রাবস্থিতলক্ষ্যমিত্যর্থঃ । এতেন দূরপাতিত্বং দর্শিতং পদং পদমিতি পাঠে
 পদং দৃষ্টলক্ষ্যং যঃ সর্কশ্মিরেব লক্ষ্যে সহস্রং সহস্রং বাণান্ ত্যজতি যদ্বা সহস্রেণ অর্থাঘাণানাং চরণব্যবহরণে-
 নাপরাধুয়াৎ সহস্রাদেকোহপি শরো লক্ষ্যং বিহার্য ন গচ্ছতীত্যর্থঃ । তত্ৱা হুঙ্কম্পজনকঃ প্রশংসায়ঃ চ
 দৃষ্টতে আশাং তাবৎ যুদ্ধে জয়ং সমাগমোহপি তে তব হুঙ্কর ইতি ভাবঃ ।

সমুদ্র ইবাক্ষোভাঃ কালাগ্নিরিব ছঃসহঃ ॥ ভীয়েণ তেন তে তাত কথমাসীৎ সমাগমঃ ।
 আচার্য্যো বৃষ্ণিবীরাণাং কৌরবাণাঞ্চ যো দ্বিজঃ ॥ সৰ্ব্বক্ষত্রস্ত চাচার্য্যঃ সৰ্ব্বশস্ত্রভূতাং
 বরঃ । তেন জ্ঞোনেন তে তাত কথমাসীৎ সমাগমঃ ॥ আচার্য্যপুত্রো যঃ শূরঃ সৰ্ব্বশস্ত্র-
 ভূতাং বরঃ । অশ্বখ্যামেতি বিখ্যাতঃ কথং তেন সমাগমঃ ॥ রণে যং প্রেক্ষ্য সীদন্তি
 হৃতশ্চা বগিজ্ঞো যথা । ক্রপেণ তেন তে তাত কথমাসীৎ সমাগমঃ ॥ পৰ্ব্বতং যোহভি-
 বিধ্যেত রাজপুত্রো মহেশুভিঃ । দুৰ্য্যোধনেন তে তাত কথমাসীৎ সমাগমঃ ॥ অবগাঢ়া
 দ্বিষন্তো মে সূখো বাতোহভিবাতি মাম্ (৩) । যত্নং মে ধনমাজৈষীঃ কুরুভির্ত্রস্তমাহবে ॥
 তেষাং ভয়াভিভূতানাং সৰ্ব্বেষাং বলশালিনাম্ । ন্যূনং প্রকাল্য তান্ সৰ্ব্বাংস্বয়া বৃষ্ণি
 নরর্ষভ ॥ আচ্ছিন্নং গোধনং সৰ্ব্বং শাদ্দুলানামিবামিষম্ ॥ ইতি বিরাট পৰ্ব্বণি
 বিরাটোক্তর সংবাদে একোনসপ্ততিতমোধ্যায়ঃ ॥

উক্তর উবাচ ॥ ন ময়া বিজিতা গাবো ন ময়া বিজিতাঃ পরে । কৃতম্

(৩) অবগাঢ়া বিলোড়িতা । সূখং সূখকরং ।

कर्णं तं सर्वं देवपुत्रेण केनचिं ॥ स हि भीतं द्रवस्तुं मां देवपुत्रो श्रुत्वा रयं ।
 स चातिष्ठत्प्रथोपस्थे वज्रसंहननो युवा (४) ॥ तेन ते निर्जिता गावस्तेन ते कुरवो
 जिताः । तस्य तं कर्णं वीरस्य न मया तात तंकृतम् ॥ स हि शारद्वतः द्रोणः
 द्रोणपुत्रश्च वीर्यावान् । मृतपुत्रश्च भीष्मश्च चकार विमुखाश्रुतैः ॥ ह्यर्षोऽधमश्च समरे
 स नागमिव युधपम् ॥ प्रभग्नमब्रवीन्भीतः देवपुत्रो महाबलः ॥ न हास्तिनपुरे द्राणः
 तव पश्यामि किञ्चन । व्यायामेन परीक्षस्व जीवितं कौरवाश्रुज (५) ॥ न मोक्ष्यसे
 पलायंस्तुं राजन् युद्धे मनः कुरु । पृथिवीं भोक्ष्यसे जिह्वा हतो स्वर्गमवाप्स्यसि ॥
 स निवृत्तो नरव्याघ्रो मुक्त्वा वज्रनिभाश्रुतान् । सचिदैवः समृत्तो राज्ञा रथे नाग इव
 शसन् ॥ तत्र मे रोमहर्षोऽहं भूद्वरुस्तुस्तुश्च जायते । तदत्र घनसङ्काशमनीकं
 व्याधमुच्छ्रुतैः (६) ॥ तं प्रगुदय रथानीकं सिंहसंहननो युवा । कुरूंस्तान् प्रहसन् राजन्

(४) भीतः द्रवस्तुं पलायमानं वज्रसंहननः वज्रकायः ।

(५) व्यायामेन युद्धेन परीक्षस्व रथम् । (६) अत्र घनसङ्काशं निरस्तुरमेघसदृशं व्याधमं दृष्टवान् ।

সংস্থিতান্ হৃতবাসসঃ ॥ একেন তেন বীরেণ যত্থাঃ পরিনির্জিতাঃ । শর্দূলেনেব
 মস্তেন যুগাস্তৃণচরা বনে ॥ বিরাট উবাচ । ক স বীরো মহাবাহুর্দেবপুত্রো মহাযশাঃ ।
 যো মে গোধনমাজৈষীং কুরুভিগ্রস্তমাহবে ॥ ইচ্ছামি তমহংদ্রষ্টু-মচ্চিহুঞ্চ মহাবলম্ ।
 যেন মে হুঞ্চ গাবশ্চ রক্ষিতা দেবস্মৃনুনা ॥ উত্তর উবাচ ॥ অহুর্দানং গতস্তত্র দেবপুত্রো
 মহাবলঃ । স তু শ্বো বা পর শ্বো বা মশ্চে প্রাচুর্ভবিষ্যতি ॥ দৈশম্পায়ন উবাচ ॥ এবমাখ্যায়-
 মানস্তু ছন্নং সত্রেণ পাণ্ডবম্ (৭) । বসন্তং তত্র নাজ্জাসীদ্বিরাটো বাহিনীপতিঃ ॥ ততঃ
 পার্থোহভ্যানুজ্ঞাতো বিরাটেন মহাত্মনা । প্রদদৌ তানি বাসাংসি বিরাটুহিতুঃ শ্রয়ম্ ॥
 উত্তরা তু মহার্হাণি বিবিধানি তনূনি চ (৮) । প্রতিগৃহ্যাতবৎ প্রীতা তানি বাসাংসি
 ভাবিনী । মস্তয়িত্বা তু কোহুস্তেয় উত্তরেণ রহস্তদা । ইতি কর্তব্যতাং সর্বাঃ রাজশুথ
 যুধিষ্ঠিরে ॥ ততস্তথা তদ্বাদদ্যদ্যথাবৎ পুরুষর্ষভ । সহ পুস্ত্রেণ মৎসস্ত সংপ্রহৃষ্টো নরর্ষভ ॥
 ইতি বিরাটপর্কনি বিরাটোত্তরসংবাদে সপ্ততিতমোহধ্যায়ঃ ।

(৭) ছন্নমাচ্ছাদিতং সত্রেণ ছন্ননা । (৮) তনূনি স্তম্ভাণি ।

वैशम्पायन उवाच ॥ तत्तद्वृत्तये दिवसे ब्राह्मणः पक्षपातुवाः । स्वाताः शुक्राश्वरधराः
 समये चरितव्रताः ॥ युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य सर्वाभरणभूषिताः । अतिपद्मा यथा नागा
 ब्राह्मणा महारथाः (१) ॥ विराटश्च सभां गत्वा भूमिपालामनेषथ । निषेदुः पावकप्रथाः
 सर्वे धिक्षोषिवाग्रयः (२) ॥ तेषु तत्रोपविष्टेषु विराटः पृथिवीपतिः । आजगाम
 सभां कर्तुं राजकार्याणि सर्वशः ॥ श्रीमतः पातुवान् दृष्ट्वा ज्वलतः पावकानिव । राज-
 वेशमुपादाय नृपतिर्विस्मितोऽभवत् ॥ किमिदं को विधिश्चेव भयार्त इव पार्थिवः ।
 मूर्तमिव च ध्यात्वा सरोषः पृथिवीपतिः ॥ अथ मन्त्रोऽब्रवीत् कङ्कं देवरूपमवस्थितम् ।
 मरुदगणैरुपासीनं त्रिदशानामिवेश्वरम् ॥ स किलाकृत्यापकश्च सभास्तारो मया वृतः (३) ।
 अथ राज्ञासने कञ्चाहूपविष्टुलङ्घितः । वैशम्पायन उवाच । परिहासेप्सया वाक्यं
 विराटश्च निशम्य तत् श्रयमानोऽर्जुनो राज्ञिदं वचनमब्रवीत् (४) ॥ अर्जुन उवाच ।

२२६

(१) सर्वाभरणसम्पन्नाः सर्वातो विन्दवः अथवा अतिमूर्खीकृतलक्ष्मीकाः । (२) धिक्षोषु गृहेषु ।

(३) अकवापकः अकक्षपकः । (४) परिहासेच्छब्दाज्जूनोऽब्रवीन्नित्यस्यः ।

ইন্দ্রশাসনং রাজস্বয়মারোঢ়ুমর্হতি । ব্রহ্মণ্য ঋতবাংস্ত্যাগী যজ্ঞশীলো দৃঢ়ব্রতঃ ॥ এষ
 বিগ্রহবান্ ধর্ম্য এষ বীর্ঘ্যবতাং বরঃ । এষ বুদ্ধ্যাধিকো লোকে তপসাঞ্চ পরায়ণঃ ॥
 এষোহস্রঃ বিবিধং বেত্তি ত্রৈলোক্যে সচরাচরে । ন চৈবাশ্রুঃ পুমান্ বেত্তি ন বেৎশ্রুতি
 কদাচন ॥ ন দেবা নাসুরাঃ কেচিন্ন মনুষ্যা ন রাক্ষসাঃ । গন্ধর্ব্বযক্ষপ্রবরাঃ স্কিন্নরমহো-
 রুগাঃ ॥ দীর্ঘদর্শী মহাতেজাঃ পৌরজ্ঞানপদপ্রিয়ঃ । পাণ্ডবানাং মতিরথো যজ্ঞা ধর্ম্যপরো
 বশী ॥ মহর্ষিকল্পো রাজর্ষিস্ত্রিষু লোকেষু বিশ্রুতঃ । বলবান্ ধৃতিমান্ সৌম্যঃ
 সত্যবাদী জিতেন্দ্রিয়ঃ ॥ ধনৈশ্চ সঞ্চয়ৈশ্চৈব শক্রবৈশ্রবণোপমঃ । যথা মনুমহাতেজা
 লোকানাং পরিরক্ষিতা ॥ এবমেষ মহাতেজাঃ প্রজানুগ্রহকারকঃ ॥ অয়ং কুরুণামৃষভঃ
 কুন্তীপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ । অস্মু লোকে স্থিরা কীর্ত্তিঃ সূর্য্যশ্চৈব দিবি প্রভা ॥ সংসরন্তি দিশঃ
 সর্বা যশসোহস্র ইবাং শবঃ । উদিতশ্চৈব সূর্য্যশ্চ তেজসোহনুগভস্তুয়ঃ ॥ এনং দশসহস্রানি
 কুঞ্জরাণাং তরশ্বিনাম্ । অশ্বয়ুঃ পৃষ্ঠতো রাজন্ যাবদধ্যাবসৎ কুরুন্ (৫) ॥ ত্রিংশদেবং

(৫) অধ্যাবসৎ অধিষ্ঠিতবান্ । (৬) স্নাতকানাং তথাচ কাভ্যায়নঃ অধীত্য স্নাত্যাদিতি স্নানং বিবাহঃ ।

सहस्राणि रथाः काञ्चनमालिनः । सदशैरुपसम्पन्नाः पृष्ठतोऽश्वयुः सदा ॥ एनमष्टशताः
 शूताः शूमृष्टमणिकुण्डलाः । अश्ववन् मागधैः सार्द्धं पुरा शक्रमिवर्षयः ॥ इमं नित्यमुपाश्रुतः
 कुरवः किङ्करा यथा । सर्वे च राजन् राजानो धनेश्वरमिवामराः ॥ एष सर्वान् महीपालान्
 करदान् समकारयत् । वैश्यानिव महाभागो विवशान् स्ववशानपि । अष्टाशीतिसहस्राणि
 स्नातकानां महाश्रुनाम् (७) । उपजीवन्ति राजानमेनं सूचरित व्रतम् ॥ एष बुद्धानना-
 थांश्च पद्मनकांश्च मानवान् । पुत्रवत् पालयामास प्रजाधर्मेण वीर्यावान् ॥ एष धर्मे
 ममे चैव क्रोधे चापि जितः सदा । महाप्रसादो ब्रह्मण्यः सत्यवादी च पार्थिवः ॥
 त्रीप्रतापेन चैतश्च तप्यते स शूयोधनः । सगणः सहकर्णेन सौबलेनापि वाभिडूः (९) ॥
 न शक्यन्ते ह्यशु गुणाः संप्रख्यातुं नरेश्वर । एष धर्मपरो नित्यमानुशंश्च पाण्डवः ॥
 एवमुक्त्वा महाराजः पाण्डवः पुरुषर्षभः । कथं नाहंति राजार्हमासनं पृथिवीपते । इति
 विराटपर्वण्यज्जातवासपरित्यागे युधिष्ठिरदर्शनं नाम एकसप्ततितमोऽध्यायः ।

(९) अतिवतीत्याभिडूः त्रीप्रतापेन ।

বিরাট উবাচ । যদ্যেষ রাজা কোরব্য কুন্তীপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ । কতমোহস্তার্জুনো
 ভ্রাতা ভীমশ্চ কতমো বলী ॥ নকুলঃ সহদেবো বা দ্রৌপদী বা যশস্বিনী । যদা দ্যুতজিতাঃ
 পার্থা ন প্রজায়ন্ত তে কচিৎ ॥ অর্জুন উবাচ ॥ য এষ বল্লবো ক্রতে সূদন্তব নরাধিপ ।
 এষ ভীমো মহাবাহুর্ভীমবেগপরাক্রমঃ ॥ এষ ক্রোধবশান্ হৃদা পর্কতে গন্ধমাদনে । সৌগন্ধি-
 কানি দিব্যানি কৃষ্ণার্থে সমুপাহরৎ ॥ গন্ধর্ক্ব এষ বৈ হস্তা কীচকানাং দুরাঅনাম্ । ব্যাভ্রা-
 নৃক্ষান্ বরাহাংশ্চ হতবান্ স্ত্রীপুরে তব (১) ॥ যশ্চাসীদশ্বরক্ষস্তে নকুলোহয়ং পরস্তুপঃ ।
 গোসংখ্যঃ সহদেবশ্চ মাজীপুত্রো মহারথো (২) ॥ শৃঙ্গারবেশাভরণৌ রূপবন্তৌ যশস্বিনৌ ।
 মহারথসহস্রাণাং সমর্থৌ ভরতর্ষভৌ ॥ এষা পদ্মপলাশাকী সুমধ্যা চারুহাসিনী । সৈরিন্দ্রী
 দ্রৌপদী রাজন্ যৎকৃতে কীচকা হতাঃ ॥ অর্জুনোহহং মহারাজ ব্যক্তং তে শ্রোত্রমাগতঃ ।
 ভীমাদবরজঃ পার্থো যমাভ্যাঞ্চাপি পূর্বজঃ ॥ উষিতাঃ শ্যো মহারাজ সুখং তব নিবেশনে ।
 অজ্ঞাতবাসনিরতা গর্ভবাস ইব প্রজাঃ ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ যদাৰ্জুনেন তে বীরাঃ কথিতাঃ

(১) স্ত্রীপুরে অস্তঃপুরে । (২) গোসংখ্যঃ গোপালকঃ ।

পঞ্চপাণ্ডবাঃ ॥ তদাৰ্জুনশ্চ বৈরাটিঃ কথয়ামাস বিক্রমম্ । পুনরেষ চ তান্ পার্থান্ দর্শয়ামাসঃ
 চোস্তরঃ ॥ উস্তর উবাচ ॥ য এষ জাম্বুনদশুক্রগৌর-তনুর্মহান্ সিংহ ইব প্রবৃদ্ধঃ । প্রচণ্ডঘোণঃ
 পৃথুদীর্ঘনেত্রস্ত্রাত্মায়তাস্ত্রঃ কুরুরাজ এষঃ (৩) ॥ অয়ং পুনশ্চতুগজেন্দ্রগামী প্রতপ্তচামী-
 করশুক্রগৌরঃ পৃথায়তাংসো যুগদীর্ঘবাহুবৃকোদরঃ পশ্যত পশ্যতৈনম্ (৪) ॥ যেষ্বেষ
 পার্শ্বেহশ্চ মহাধনুস্মান্ শ্যামো যুবা বারণযুথপোপমঃ । সিংহোন্নতাংসো গজখেলগামী
 পদ্মায়তাকোহর্জুন এষ বীরঃ ॥ রাজ্ঞঃ সমীপে পুরুষোত্তমো ষৌ যমাবিমৌ বিষ্ণুমহেন্দ্র-
 কর্নৌ । মনুষ্যালোকে সকলে সমোহস্তি যয়োর্ন রূপে ন বলে ন শীলে ॥ আভ্যাস্ত পার্শ্বে
 কনকোত্তমাস্তী যৈষা প্রভা মূর্ত্তিমতীব গৌরী । নীলোৎপলাভা সুরদেবতেব কৃষ্ণা স্থিতা
 মূর্ত্তিমতীব লক্ষ্মীঃ ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ এবং নিবেদ্য তান্ পার্থান্ পাণ্ডবান্ পঞ্চ
 ভূপতেঃ । ততোহর্জুনশ্চ বৈরাটিঃ কথয়ামাস বিক্রমম্ ॥ বৈরাটিকুবাচ ॥ অয়ং স

(৩) তনুঃ, ষড়্ নবতাস্ত্রলোচ্ছায়শুক্রিত্যভিধীয়তে, চতুর্হস্তপ্রমাণ ইত্যর্থঃ । প্রচণ্ডা ঘোণা নাসিকা
 যন্তেভিবিগ্রহঃ । (৪) পৃথুর্মহানায়তোহংসো যন্ত সঃ ।

দ্বিষতাং হস্তা যুগাণামিব কেশরী । ব্যচরজ্রথবৃন্দেষু নিঘ্নঃস্তাংস্তান্ বরান্ রথান্ ॥ অনেন
 বিদ্ধো মাতঙ্গো মহানেকেযুগা হতঃ । হিরণ্যকক্ষঃ সংগ্রামে দস্তাভ্যামগমন্নহীম্ (৫) ॥
 অনেন বিজিতা গাবো জিতাশ্চ কুরবো যুধি । অশ্ব শঙ্খপ্রণাদেন জ্যাঘাতনিনদেন চ ॥
 রথনেমিবিনির্দোষৈঃ কর্ণো মে বধিরীকৃতৌ ॥ বৈশম্পায়ন উবাচ ॥ তস্য তদ্বচনং শ্রুত্বা
 মৎশ্চরাজঃ প্রতাপবান্ ॥ উত্তরঃ প্রতুবাচেদমভিপন্নো যুধিষ্ঠিরে ॥ প্রসাদনং পার্থিবশ্চ
 প্রাপ্তকালং হি রোচয়ে ॥ উত্তরাক্ষ প্রবচ্ছামি পার্থায় যদি তে মতম্ ॥ উত্তর উবাচ ।
 আৰ্য্যাঃ পূজ্যাশ্চ মাত্যাশ্চ প্রাপ্তকালঞ্চ মে মতম্ । পূজান্তাং পূজনার্হাশ্চ মহাভাগাদ্য
 পাণ্ডবাঃ ॥ বিরাট উবাচ ॥ অহং খস্বপি সংগ্রামে শক্রগাং বনমাগতঃ । মোক্ষিতো
 ভীমসেনেন গাবশ্চাপি জিতাস্তথা ॥ এতেষাং বাহুবীৰ্য্যন্তদ্যদক্ষাকং জয়ো যুধে । বয়ং
 সৰ্বৈ মহামাত্যাঃ কুন্তীপুত্রং যুধিষ্ঠিরম্ । প্রসাদয়ামো ভদ্রন্তে সানুজং পাণ্ডবর্ষভম্ ॥
 যদস্মাভিরজানন্তিঃ কিঞ্চিদুক্তো নরাধিপ । ক্ষত্বমর্হতি তৎ সৰ্বং ধর্মান্না হেয পাণ্ডবঃ ॥

(৫) হিরণ্যকক্ষঃ স্বর্ণবদ্ধ কক্ষঃ ।

वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विराटः प्रथमः प्रहृष्टः समेत्य राजा समयङ्कार । राज्यं
 सर्वं विसर्ज्य तस्यै सदशुकोषं सपुरं महात्मा ॥ पाण्डवांश्च ततः सर्वान्मन्त्रराजः
 प्रतापवान् । धनञ्जयं पुरस्कृत्य दिष्ट्या दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ समुपाज्याय मूर्धानं संश्लिष्य च
 पुनः पुनः । युधिष्ठिरं भीमं माद्रीपुत्रो महाबलो ॥ नातृप्यादर्शने तेषां विराटो
 बाहिनौपतिः । स श्रीयमाणो राजानं युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ॥ दिष्ट्या भवन्तुः संप्राप्ताः सर्वे
 कुशलिनो वनात् । दिष्ट्या सम्पालितः कच्छु-मज्जातं वै दुराग्रतिः ॥ इदं राज्यं वः
 पार्था यच्छाश्वदपि किञ्चन । यच्च वक्ष्यामि तं कार्य-मर्जुनेनाविशङ्कया ॥ उत्तरां प्रति
 गृह्णातु सव्यासाची धनञ्जयः । अयं ह्योपायिको भर्ता तस्याः पुरुषसन्तमः ॥ एवमुक्त्वा
 धर्मराजः पार्थमैश्वर्यनञ्जयम् । ईक्षितञ्चार्जुनो भ्राता मन्त्रं वचनमब्रवीत् ॥ प्रतिगृह्णा-
 म्यहं हेतां शूषां हृहितरं तव । युक्तञ्चावां हि सशक्रे मन्त्रभारतसन्तमो (७) ॥
 इति श्रीमहाभारते विराटपर्वणि युधिष्ठिरादिपरिज्ञाने द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥

विराट उवाच । किमर्थं पाण्डवश्रेष्ठ तार्थ्यां हृहितरं मम । प्रतिग्रहीतुं नेमां वः

[वि—२७]

शुभाः दक्षामिहेच्छसि ॥ अर्जुन उवाच । असुःपुंरेहमुषितः सदा पशान् सुतां तव ॥
 रक्षकः प्रकाशकः विश्वस्ता पितृवन्मयि ॥ शिरो बहमत्तशानं नर्तको गीतकोविदः ॥
 आचार्यवत्तमां नित्यं नगते दूहिता तव ॥ वयस्यया तया राजन् सह संवत्सरोषितः ।
 अतिशक्ता भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा पित्रो ॥ तस्मान्निमन्त्रयेत्तस्य दूहितः पृथिवी-
 शते । शुद्धो जितेन्द्रियो दानुस्तथाः शुद्धिः कृता मया (१) ॥ सुभायाः दूहितुर्वापिः
 पुत्रे चास्मिन् वा पुनः । अतिशक्तां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति (२) ॥ अतिशक्तादहं
 तीक्ष्णो मिथ्यावात् पररूप । सुमार्थमुद्धरां राजन् प्रतिगृह्णामि ते सुताम् (३) ॥

(७) बुद्ध्यानां हि महदः हि यस्यां न संसारात्तस्य मनो अत आबयोः महदः युक्तः उचित इति
 योज्यं अपवा नष्टार्थे प्रथमा ।

(१) पितृतो मातृतः स्वतश्च दातुं निश्चितमानसः निमन्त्रयेत् पुत्रमिति शेषः । तस्या वयस्यया उद्धराया
 म् इत्यवयोः शुद्धिः परश्रवाद्ये ततोऽनेन प्रकारेण मया कृता । (२) सुभायाः पुत्रे विषयस्य

स्वश्रीयो वासुदेवश्च साक्षाद्देवशिष्यथा । दयितश्चक्रहस्तश्च बाल एवाञ्जकोविदः (४) ॥
 अभिमन्युमर्हाबाहूः पुत्रो मम विशाम्पते । जामाता तव युक्तोऽसौ भर्ता तू दूहितुस्तव ।
 विराट् उवाच । उपपन्नं कुरुश्रेष्ठे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये ! य एष धर्मनिष्ठश्च जातज्ञानश्च
 पाण्डवः ॥ यं कृतं मयासे पार्थ क्रियतां तदनन्तरम् । सर्वे कामाः समृक्ताश्च समृद्धी
 यश्च मेहर्जुनः (५) ॥ वैशम्पायन उवाच । एवं ब्रुवति राजेन्द्रे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अज्ञानत समृद्धः समये मन्त्रपार्थयोः (६) ॥ ततो मित्रेषु सर्वेषु वासुदेवे च पार्थिवः ।
 प्रेषयामास कौस्तुभेयो विराटश्च महोपतिः ॥ ततश्चर्योदशे वर्षे निवृत्ते पक्ष पाण्डवाः ।
 उपपन्नं विराटश्च समपद्यन्तु सर्वशः ॥ अभिमन्युश्च वीतसुरानिनाय जनार्दनम् । आनर्षे-
 ष्योऽपि दामार्हानानयामास पाण्डवः (७) ॥ काशीराजश्च शैब्यश्च श्रीयमाणो युधिष्ठिरे ।

३०३

आम्नि विषयभूते दूहितुरभिषक्तः न पश्यामि इत्ययमः । (७) अतिसम्पत्तं कामपूर्वकं असत्याशक्तं
 विद्याचारं अनृतारोपितादित्यर्थः । (८) स्वश्रीयो भागिनेयः ।

অকৌহিনীভ্যাং সহিতা-বাগতো পৃথিবীপতে ॥ অকৌহিন্যা চ তেজস্বী যজ্ঞসেনো মহাবলঃ ।
 জ্যোপদ্মাশ্চ সূতা বীরাঃ শিখণ্ডী চাপরাজিতঃ (৮) ॥ ধৃষ্টদ্যুম্নশ্চ দুর্ধ্বঃ সর্বশস্ত্রভূতাং বরঃ ।
 সমস্তাকৌহিনীপালা যজ্ঞানো ভূরিদক্ষিণাঃ ॥ বেদাধ্যয়নসম্পন্নঃ সৰ্বৈ শূরাস্তমুত্যাঙ্গঃ ।
 তানাগতানভিপ্ৰেক্ষ্য মংশো ধর্মভূতাংবরঃ ॥ পূজয়ামাস বিধিবৎ সভৃত্যবলবাহনান্ ।
 প্রীতোহভবদুহিতরং দত্ত্বা তামভিমগ্ৰবে ॥ ততঃ প্রত্যাগম্যতেষু পার্থিবেষু ততস্ততঃ ।
 তত্রাগমদ্বাসুদেবো বনমালী হলায়ুধঃ ॥ কৃতবর্মা চ হার্দিক্যো যুযুধানশ্চ সাত্যকিঃ ।
 অনাধৃষ্টিস্তথাক্রুরঃ শাশ্বো নিষঠ এব চ ॥ অভিমন্যুমুপাদায় সহ মাত্রা পরস্তপাঃ । ইন্দ্র-
 সেনাদরশ্চৈব রথৈস্তৈঃ সুসমাহিতৈঃ ॥ আযযুঃ সহিতাঃ সৰ্বৈ পরিসংবৎসরোষিতাঃ ।
 দশনাগসহস্রাণি হর্যানাঞ্চ দশায়ুতম্ । রথানামর্কবুদং পূর্ণং নিখর্বঞ্চ পদাতিনাম্ । বৃক্ষ্যঙ্ককাশ্চ
 শতশো ভোজাশ্চ পরমৌজসঃ ॥ অশ্বযুর্বিষ্ণুশার্দূলং বাসুদেবং মহামতিম্ । পারিবর্হং

(৫) কৃতং স্বকৃতং । (৬) অজ্ঞানত অমুমতমান্ । (৭) আনর্ভেভ্যঃ দ্বারকায়াঃ । দ্বাশার্হান্
 দ্বাশার্হং কৃষ্ণপূর্বপুরুষস্তত্র বংশজান্ । (৮) যজ্ঞসেনো ঋপদঃ ।

ददौ कृषः पाण्डवानां महास्यनाम् (२) ॥ श्रियो रत्नानि वासांसि पृथक् पृथगनेकशः ।
 ततो विवाहे विवृते विधिवन्मन्त्रपार्थियोः ॥ ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च गोमुखा डम्बरास्तथा ।
 पार्थैःसंपूज्यामानस्य नेदुर्म्भेऽस्य वेश्मनि ॥ उच्चावचान् मृगान् जम्बूर्ध्वेऽध्यांश्च शतशः
 पशून् । सुरामैरेयपानानि प्रभृतान्युपहारयन् (१०) ॥ गायनाख्यानशीलाश्च नटवै-
 तालिकासुथा । स्ववस्तुस्तानुपातिर्छन् सूताश्च सह मागधैः ॥ सुदेष्वाङ्क पुरस्कृत्य मन्त्रानाङ्क
 वरश्रियः । आजगुश्चारुसर्वाङ्ग्यः सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ वर्णोपपन्नान्ता नार्थो रूपवत्याः
 मलकृताः । सर्वाश्चाभ्युत्तवन् कृषा रूपेण यशसा श्रिया (११) ॥ परिवार्योत्तरां
 तास्तु राजपुत्री मलकृताम् । सूतामिव महेन्द्रस्य पुरस्कृत्योपतस्थिरे ॥ तां प्रतागृह्णां

(२) पारिवर्हः नृपार्हमर्थः परिच्छदः वा कृषो भगवान् वासुदेवो ददौ परिच्छदे नृपार्हेऽर्धे
 परिवर्ह इत्यमरः ।

(१०) उच्चावचान् नानाविधान् पशून् मृगानिति विशेषः मेध्यान् पवित्रान् । (११) अत्तावन्
 अभिदूय हित्वा श्रिया शोभया । अल्लधीमन्दधी ध्वास्तुशास्त्रे कृतिनां मुदे । विराटदीपिकेवास्तु चिरं
 सच्चिद्वेदनि ॥ इति भारताचार्य श्रीमदूर्ध्वनिमिश्रकृता विराटदीपिका समाप्ता ।

কৌন্তেয়ঃ সূতশ্বার্থে ধনঞ্জয়ঃ । সৌভদ্রশ্চানবজ্ঞাঙ্গীঃ বিরাটতময়াংতদা ॥ তত্রাতিষ্ঠন্নহা-
 রাজ্ঞো রূপমিন্দ্রশ্চ ধারয়ন্ । স্নুবাং তাং প্রতিজগ্রাহ কুন্তীপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ ॥ প্রতিগৃহ চ
 তাং পার্থঃ পুরস্কৃত্য জনার্দনম্ । বিবাহং কারয়ামাস সৌভদ্রশ্চ মহাত্মনঃ ॥ তশ্চৈ সপ্ত-
 সহস্রাণি হয়ানাং বাতরংহসাম্ । দ্বৈ চ নাগশতে মুখে প্রাদাৎস্বধনংতদা ॥ ত্বা সম্যক্
 সমিদ্ধাগ্নি-মর্চয়িত্বা দ্বিজন্মনঃ । রাজ্যং বলঞ্চ কোষঞ্চ সর্বমাত্মানমেব চ ॥ ত্বেবেদয়ৎ
 পাণ্ডবেভ্যো বিরাটঃপ্রীতিমাংস্তদা । কৃতে বিবাহে তু তদা ধর্ম্মপুত্রো যুধিষ্ঠিরঃ ॥
 ব্রাহ্মণেভ্যো দদৌ বিস্তং যদুপাহরদচ্যুতঃ । গোসহস্রাণি রত্নানি বস্ত্রাণি বিবিধানি চ ॥
 ভূষণানি চ মুখ্যানি ষানানি শয়নানি চ ॥ ভোজনানি চ হৃদ্যানি পানানি বিবিধানি চ ॥
 তন্নহোৎসবসঙ্কশং হৃষ্টপুষ্টজনাবৃতম্ । নগরং মৎস্যরাজশ্চ শুশুভে ভরতর্ম্মভ ॥ ২ ॥ ৩ ॥

ইতি শ্রীমহাভারতে শতসাহস্র্যাং সংহিতায়াং বৈয়াসিক্যাং বিরাটপর্কণি (বৈবাহিক-
 পর্কণি) উত্তরাবিবাহে ত্রিসপ্ততিতমোহধ্যায়ঃ ।

ইতি বিরাটপর্ক সমাপ্তম্ ।

শ্রীবুদ্ধ মন্থনাথ স্মৃতির উদ্‌গারক মহাশয় কর্তৃক প্রকাশিত গ্রন্থাবলী।

হিন্দু-সংক্রমণমালা । (তত্ত্বব্যাখ্যা সহ)

১২শ খণ্ড ২৫০ আনা, প্রতি খণ্ড ১০ চারি আনা ।

২২শ সংস্করণ ১ম ভাগে, স্নান, তর্পণ, গায়ত্রী ও সন্ধ্যাতন্ত্র, গায়ত্রী শাপোদ্ধার ত্রিবেদী ও তাত্ত্বিকী সন্ধ্যা, ঐ সব্যবস্থা নিল কাগা ও চড়কপূজাদি । ২য়, সান্ন্যবাদ স্তব, শতনাম, শিবরাত্রি, জন্মাষ্টমী, রামনবমী, গহতন্ত্র ও স্বস্তাব্যনাতি । ৩য়, পরলোক ও শ্রাদ্ধতন্ত্র, ব্যবস্থা ও মন্ত্রানুবাদ সহ পার্শ্বনাতি শ্রাদ্ধ স্মৃতি এবং সপ্তমাণ গয়াপদ্ধতি । ৪র্থ, সান্ন্যবাদ মন্ত্রঃ স্তব, আদিত্যহৃদয়, শনি ও গণেশ স্তব, রাহুকবচাদি এবং সর্পিপুত্রকরণ, দশাপুত্রাদি ও অশৌচ ব্যবস্থাদি । ৫মে, বিবাহতন্ত্র, সাম ও যজুর্বেদীয় বিবাহপ্রয়োগ, স্তৌগমন, একাদশী ও দানতন্ত্র, জীবকাতন্ত্র, দ্রব্যশুদ্ধি, রাস, দোল, স্মৃতিকাষষ্ঠী পূজাদি । ৬শ্রে, যাবতীয় প্রারম্ভিক, গোতন্ত্র, পূজাতন্ত্র, ও সব্যবস্থা কালাপূজাদি । ৭মে, পুরস্চরণ, জগদ্ধাত্রী, অন্নপূর্ণা, কাঠিক ও কৃষ্ণনন্দিকেশ্বরোক্ত দুর্গোৎসব পূজাদি ও বৈধিহিংসা তন্ত্র । ৮ম । ৯নে, যাবতীয় ফল প্রকরণ এবং হোমকাণ্ড, সব্যবস্থা সটীক দশবিধ সংহার, বিদ্যারম্ভ ও গৃহপ্রবেশাদি এবং কবচাদি । শেষ তিন খণ্ডে, সান্ন্যবাদ স্মৃতিসংগ্রহ সহ বহুবিধ ব্রতমালা, এবং ব্রতপ্রতিষ্ঠাদি পুষ্করিণী প্রতিষ্ঠা বৃক্ষ ও দেবতা প্রতিষ্ঠা ও বৃষোৎসর্গ,

চন্দনখেচু, বাস্তব্যাগ ও মন্ত্রবিচার সহ দীক্ষাপদ্ধতি, বাণলিঙ্গ ও শালগ্রাম শিলা লক্ষণ প্রভৃতি এবং সর্ববিধ কৰ্মকাণ্ডের সাধারণ ব্যবস্থা বিস্তারিত লেখা আছে।

ষষ্ঠ সং, বিরাটপর্ক। অর্জুনমিশ্র কৃত টীকাদি সহ দশ আনা। সত্যনারায়ণ। (৫ সং) ব্যবস্থা ও পূজাদি এবং পন্যাসুবাদ সহ রেবাখণ্ডীর মূল এবং রামেশ্বরী ও শঙ্করী কথা ও শুভচনী ব্রতাদি চারি আনা।

বৃহৎ হিন্দু-নিত্যকর্ম। (ষষ্ঠ সং) স্ত্রীলোক ও শূদ্রদিগের জন্যই পৃথক লিখিত। নিত্যকর্মে উপাসনাতন্ত্র, শাস্ত্রাতন্ত্র ও অধিকারীভেদতন্ত্রাদি এবং স্বরাজ তন্ত্রাদি সহ সানুবাদ যজুর্বেদী তর্পণ, তান্ত্রিকী সন্ধ্যা এবং শিবলিঙ্গ ও শ্রাম শ্রামাতন্ত্র ও পূজাতন্ত্রাদি সহ শিবাঙ্গিপূজা ও তান্ত্রিকীপূজাদি একত্র হুইখণ্ডে পূর্ণ, ১০ আনা।

মার্কণ্ডেয় চণ্ডী । ৪র্থ সংস্করণ ।

যাবতীয় ইতি কৰ্তব্যাদি ও পূজাদি সহ দেবীমূর্ত্ত, অর্গলা কীলক ও চণ্ডী কবচাদির নূতন ধরণে তন্ত্র ব্যাখ্যাাদি সম্বলিত, যাহা সাধারণ চণ্ডীতে নাই। মুখবন্ধে চণ্ডীর প্রার্থনা বা সমাজতন্ত্র প্রবন্ধটি উপদেশপূর্ণ সমরোপযোগী ও স্মিষ্ট করা হইয়াছে। চণ্ডীখানি বিস্তৃত ও অনুবাদ সরল হওয়ার স্ত্রী শূদ্র সাধারণের সহজ বোধ্য ও সুপাঠ্য করার চেষ্টা হইয়াছে। মূল্য স্থলভ আট আনা। বীধা বার আনা।

মহেশ লাইব্রেরী। পোঃ—বরাহনগর, কলিকাতা।

